

مەملىكەت بويىچە 100 نۇقتىلىق ژۇرنال
 مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سېپىگە كىرگەن ژۇرنال
 شىنجاڭ بويىچە ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال

قىزىق

1
 2008

ISSN 1004-3829
 02
 9 771004 382027

لى جىتىڭ فوتو سۈرەتلىرىدىن تاللانمىلار

مىراس

2008-يىل 1-سان

قوش ئايلىق ژۇرنال

(ئومۇمىي 105-سان)

چەت ئەللىكلەر نەزەردىكى ئۇيغۇرلار

ھەيۋەتلىك ۋە يىگانە تارىم سۈپىن ھېدىن (1)
كۈنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۈرمۈشى ن.ف.كاتانوف (27)

ئالىم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

شەكىلسىزمەدە نىيەت مىراسلىرى - ئەجدادلار-ئەقىل پاراستىنىڭ جەۋھىرى
ئەۋلادلارنىڭ يول چىرىغى تۇرسۇن مەخمۇت (58)
ئۇيغۇرمىللىي داستانچىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى ۋە بۈگۈنى
ياسىن مەتتىياز تېكە (18)
«نۇردىن تۇغۇلۇش» مونتېنىڭ كۆچۈشى يالقۇن مەتتىياز (72)

دۇنياغا نەزەر

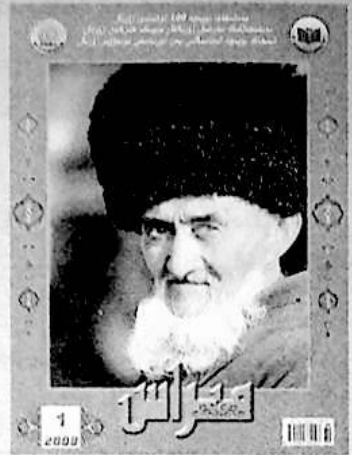
كورىيىلىكلەر ئەنئەنىگە قانداق مۇئامىلە قىلىدۇ
جاڭ خۇڭجى (36)
شۋېتسىيە مائارىپ سېستىمىسىغا بىر نەزەر زۇلھايات ئۆتكۈر (45)

ئەينەك

سالام خەت يېزىشنىڭ ۋاقتى كەتتىمۇ؟ تۇرغۇنجان ئىمىن (15)

ئادەت قېرىماس

يامغۇر تىلەش مۇراسىمى ھەققىدە دالا تەكشۈرۈش
بۇسارەم ئىمىن (8)
چۆچەك خەلقىنىڭ سوقۇم ئادەتلىرى
مەمتىمىن ئابدۇخالق (67)

باش مۇھەررىر :

يۈسۈپ ئىسھاق

مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:

مۇختار مۇھەممەد

جاۋابكار مۇھەررىر:

خۇرسەنئاي مەمتىمىن

باشقۇرغۇچى : شىنجاڭ ئۇيغۇر

ئاپتونوم رايونلۇق ئەدەبىيات - سەن
ئەتچىلەر بىرلەشمىسى

تۈزگۈچى: «مىراس» ژۇرنىلى

تەھرىراتى

ئۈرۈمچى شەھىرى دوستلۇق جەنۇبىي يولى
716-نومۇر، 14-قەۋەت

TEL:(0991)4554017

FAX:(0991)4554015

شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش

بىڭتۇەنى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى

ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى

دىن تارقىتىلدى

جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇستەرى

قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن نو

مۇرى:

CN65-1130/I

خەلقئارالىق نومۇرى :

ISSN1004-3829

پوچتا ۋاكالىت نومۇرى : 60- 58

پوچتانومۇرى : 830001

خەت ساندۇق :

mirasuyghur@126.com

چەت ئەلگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى:

1130MB

ئېلان لىجازەت نومۇرى: 6500006000040

باھاسى: 5.00 يۈەن

تاق ئاينىڭ 20-كۈنى نەشر قىلىندۇ

بىزنىڭ تۇرانىمىز - مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىزنىڭ قوغدايدىغىنىمىز - ئىلغار مىللىي مەدەنىيەت !

..... ئۇيغۇرخانىم - قىزلىرىنىڭ ئوسما قويۇش، يىلىم چېشى ئادىتى
(54)..... مۇنەۋۋەر ئابدۇراخمان

ئايدىڭ كېچىلەر

(35)..... شازادخان ئانا بىلەن توختىخان ئانىنىڭ چاقچاقلىرى

يا ئىشەن ، يا ئىشەنمە

..... ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھالىتى ۋە تەبىئىي كۆرۈنۈشلەر بويىچە.....
(64)..... مەمتەمىن ئوبۇلقاسىم

ھەرگۈلنىڭ پۇرىقى باشقا

(17)..... شەيتان لۇغەت
(57)..... پاراسەت چاقچۇقلىرى.....

كۈلكە - جان ئوزۇقى

(77)..... يۇمۇرلار.....

مۇقاۋىنى ئەكبەر جان ئەسەت لايىھىلىگەن
مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدىكى سۈرەتنى غەيرەت مەمتەمىن تارتقان

Chief editor : Yusup Is'haq
Deputy chief editor : Muh tar Muham med
Responsibl editor: Hur san ay Mam ti min

«مىراس» ژۇرنىلىدىكى مۇبەھەررلەر ژۇرنىلىمىزنى
قوللاپ - قۇۋۋەتلاۋاتقان بارلىق ئوقۇرمەنلەرگە
قىزغىن سالام يوللايدۇ

我们要抢救传统文化
我们要保护传统文化
我们要弘扬传统文化

主编：
玉素甫·依莎克
副主编：
穆合塔尔·穆罕默德
责任编辑：
胡尔仙阿依·买买提明
主管：新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
编辑出版：《美拉斯》杂志社（乌市友好南路716号文联14层）
电话：(0991)4554017
传真：(0991)4554015
印刷：新疆生产建设兵团印刷厂
发行：乌鲁木齐邮局
订阅：全国各地邮局
国内统一刊号：CN65-1130/1
国外统一刊号：ISSN1004-3829
邮政代号：58—60
E-mail: mirasuyghur 126.com
海外发行代号：1130BM
广告许可证号：6500006000040
邮编：830001
定价：5.00元

Responsible Commission:
Xinjiang
Uyghur Autonomous Regional
Federation
of Literary and Art Circles
Editor: " Miras " (Heritages)
editorial
department
716# 14 floor southern friendship
road Urumqi Xinjiang China
printer: xinjiang newspaper
press center
Distribution: Urumqi post
officePost
offices of the whole country
Print number at home: CN65-1130/
|
Print number abroad: ISSN1004 -
3829
PostCode : 58 - 60
International Standart BOOK
Number:
1130BM
Post Number: 830001
Tel: (0991)4554017
Fax: (o991)4554015

ھەيۋەتلىك ۋە يىگانە تارىم

سۈيىن ھېدىن (شۋېتسىيە)

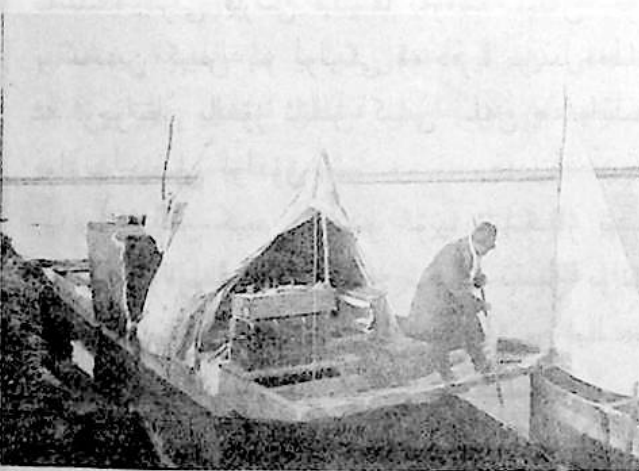

سۈيىن ھېدىن (1865-1952) شۋېتسىيەلىك ئېكسپېدىتسىيەچى، تەتقىقاتچى ۋە يازغۇچى. ئۇ ھاياتىدا قىرىق يىلغا يېقىن ۋاقىت سەرىپ قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىياغا ئۈچ قېتىم سەپەر قىلغان بولۇپ بۇ جەرياندا ناھايىتى سىستېمىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان ۋە قەدىمكى بايقاشلارنى قولغا كەلتۈرۈپ بىزگە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ماتېرىياللارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ تۆگە قەدىمىدىن پايدىلىنىپ ئۆلچىگەن ئۆلچەملىرىمۇ ھازىرقى زامانىۋى تېخنىكا ئەسۋابلىرى بىلەن ئۆلچىگەن نەتىجىگە ئوخشاش بولۇپ چىققان. ئۇ تەكلىماكانغا قىلغان تۇنجى قېتىملىق سەپىرىدە دەندەن ئۆيلۈك خارابىسىنى بايقىغان. ئىككىنچى قېتىملىق سەپىرىدە كرورەن خارابىلىكىنى بايقىغان ھەمدە لوپنۇر كۆلىنىڭ قۇرۇپ كېتىشى ئېھتىماللىقلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ھەزكۈر ماقالە ئاپتونىمىڭ تارىم دەريا ۋادىسىدىكى بىر قېتىملىق كەچۈرمىشلىرىدىن بولۇپ ئاپتونىمىڭ 1903- يىلى نەشر قىلىنغان « ئاتونۇش يوللاردىكى مىڭ مىل » ناملىق كىتابىدىن تەرجىمە قىلىندى.

بۈگۈنكى سەپىرىمىزدە ھېلىدىن ھېلىغا تۈرلۈك مەنزىرىلەرنى كۆرۈپ تۇردۇق، بۇ ئۆزگىرىشلەرنى كۆزدىن ساقىت قىلماسلىق ئۈچۈن ھەر زامان كۆزنى تىكىپ تۇرۇش كېرەك ئىدى. يىراقتىن كۆرۈنگەن پادىچىلارنىڭ سانى كۆپىيشكە ئەگىشىپ بىزمۇ ئاۋاتقا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتاتتۇق، كەپلەرمۇ ئىككى قاسناقتا ئاۋۇشقا باشلىدى.

بۈگۈنكى سەپىرىمىزدە يەنە قەشقەر دەرياسىنى ۋە يەنە بىزگە تونۇشلۇق بولغان قىزىلسۇنى بېسىپ ئۆتتۇق. قىزىلسۇ دەرياسى تارغىنە كەلگەن ئىككى تارماق ئېقىنغا ئايرىلغان بولۇپ، دەريانىڭ كۆپ قىسمى قۇم ۋە لاتقا، ئۆسۈملۈكلەر ئىدى، ئېقىن مىقدارى ناھايىتى ئاز ئىدى.

ئۇزاق ئۆتمەيلا بىز بىر ئاتلىق كىشىنى يولۇقتۇردۇق. ئۇ كىشى بىزنى كۆرۈپلا چاتقاللىق ئىچىگە كەتتى.

22- ئۆكتەبىر كۈنى بىز دەريانىڭ غول ئېقىنىنى كېسىپ ئۆتۈپ ئىككى ئاچال يولغا دۈچ كەلدۇق. تە، ئالدىمىزدىكى قارماققا تېپىز رەك كەلگەن، لاتىقلار كۆرۈنۈپ تۇرغان بۈلىكىنى تاللىۋالدۇق. بىز دەريا ئېقىنىدا ئاۋۋال توختاپ، سۇنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى قولۇققا سالغان سۇنىڭ ئىزىغا قاراپ ئۆلچەپ تاللىغان يولمىزنى جەزملەشتۈردۇق. دەريانىڭ بەزى ئېقىنلىرىغا كەلگەندە سۇ ناھايىتى تېپىز بولۇپ، قولۇققا نى قويۇۋېتىپ مېڭىشقا توغرا كېلەتتى. بۇ چاغدا سۇ تېمپېراتۇرىسى نۆلدىن يۇقىرى 10 گرادوسقا چۈشكەندى. مېنىڭ بۇنداق سوغۇق سۇدا چۆمۈلۈشكە مەيلىم يوق ئىدى. لېكىن قاسمىنىڭ تازا بىر سۇغا چۈشۈپ قېنىۋالغۇسى بار ئىدى. ئۇ ئادەتتىكىدەك قولۇققا ئۇچىدا تۇرۇپ پالاقنى كۈچەپ ئۇرماقتا ئىدى، لېكىن ئۇ پالاقنى قوللىرى بىلەن مەھكەم تۇتۇۋالغان بولۇپ، نەزەرىنى يىراقتا سۇ چۆمۈلۈۋاتقان كىشىلەرگە تىكمەكتە ئىدى.

بىز بىر مەزگىل دەريانىڭ چېكى كۆرۈنمەيدىغان قىسمىنى باسقاندىن كېيىن، ئالدىمىزدا تار-تار كەلگەن ئاق ۋە قارا گورىزونتال سىزىقلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بىلدۈرۈشكى ئالدى تەرەپتە كۆرۈنگىنى سۇ يۈزىنىڭ جىلۋىلىنىشى بولغان بولسا، سەل يىراقتراق كۆرۈنگىنى قۇم ۋە لاي ئارىلاشلىرى ئىدى.

2008 i

بولسا كېمدە لامپنىڭ يېنىدا تۈرۈپ كىشىلەرگە چاي تۈتۈش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەندى. ئۇلارنىڭ نېرسىدا يەنە ئوتتۇز نەچچە ئاتلىق كىشى داستىخان تەييارلاۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ داستىخانلىرى تېخى-مۇ مول بولۇپ مېۋە-چېۋە، نان، تۇخۇم ۋە بىر پۈتۈن قوي بار ئىدى. بۇ داستىخاننى ئاۋاتنىڭ بېگى شەخسەن ئۆزى بىزنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن تەييارلا-غانىدى. ئاخىرى دەريا بويى پۈتۈنلەي ئاتلىق كەلگەن كىشىلەر بىلەن تولدى. ياركەنت دەرياسىنىڭ دولقۇنى-لىرى تۇنجى قېتىم بۇ خىل قىزغىن ۋە مول زىياپەتنى ئۇچرىتىۋاتاتتى. ئۇلار يەنە بۇ يەرگە سەككىز دانە بۈركۈت ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، بۈركۈتلەرنىڭ ئۆت-كۈر كۆزلىرى ناھايىتى سۈرلۈك كۆرۈنەتتى. ئۇ كۈنى كېيىنرەك يەنە بۈركۈتلەرنىڭ «تاماشا»سىدىن ھۇزۇر ئالدۇق. بۈركۈتلەر تۆت دانە ياۋا توشقان ۋە بىر

رپ كۆزدىن غايىب بولدى. دەسلەپتە بىز بۇ كىشىنى بىر پايلاقچى ئوخشايدۇ دەپ ئويلىدۇق. بىر مەھەلدىن كېيىن ناھايىتى كۆپ ئاتلىقلار دەريا بويىغا يېتىپ كەلدى. ئۇلار گىلەملىرىنى يەرگە يېيىپ داستىخان سېلىپ، ئۈزۈم، قوغۇن ۋە نانلارنى تىزىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە يېڭى ئاۋاتنىڭ يولبېگى بولۇپ ئەسلىدە بىزنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتكەن ئۇنى بىلگەندىن كېيىن بىز يولبېگى ۋە دەريا بويىدا دەسلەپ-تە ئۇچراتقان يالغۇز ئاتلىق كىشى بىلەن ھەمداستىخان بولۇپ مېھمان بولدۇق. بىر ئازدىن كېيىن تېخىمۇ كۆپ ئاتلىقلار يېتىپ كەلدى، ئۇلارنىڭ كىيىنشىلىرى تېخىمۇ ئېسىل بولۇپ، ئۇچلىرىدا رەڭلىك تون بار ئىدى. كېيىن بىلدىۋىكى، بۇ كىشىلەر ئاۋاتتىكى ئەنجىلىق سودى-گەر «باي»لار ئىكەن. بۇ چاغدا بىزنىڭ ئىسلام باي

دانە كىيىكى ئولجا قىلغان بولۇپ، بۇ ئولجالارنىڭ ھەممىسى ماڭا سوۋغا قىلىنغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ بىز بۇ مائىتان دېگەن يېزىدا بىر كۈن ئارام ئېلىپ تۇرۇپ قالدۇق، ئەسلىدە بۇنىڭ زۆرۈرىتى يوقىدى. بۇ جەرياندا مەن ياپىلاق تاخ-تايلىرىنى مۇخلاپ ئاسترونومىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم ۋە دەريادىكى سۇ مىقدارىنى ئۆلچىگەندە، سۇ غىمچانلىقى 18.6 كۇب مېتىر بولدى. بىز يەنە بۇ ئەتراپقا مۇناسىۋەتلىك ئۆچۈرلارنى ۋە دەريانىڭ تۆۋەن قىسمى يەنى ئاقسۇ دەريا ئېغىزىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆچۈرلارنى توپلىدۇق. كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىشتە ھېچقانداق توسالغۇ يوق، دەريادا يېتەرلىك سۇ بار، تېز سۈرئەت بىلەن كېمىنى ھەيدىگىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. ئىسلام، پالتا ۋە موللا بولسا بازارغا سەپەر-گە ئېلىۋالدىغان ئوزۇق - تۈلۈك، قاما ۋە باشقا ئەسۋابلارنى سېتىۋېلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا ئۆز ھەقىقىتىنى بەرگەندىن

كېيىن، ئاۋات بېگى بىزگە يەنە ھەمىراھ ئاتلىق بىر ئىتتى تەقدىم قىلدى. دەريا ۋادىسى كەڭ ھەم تەكشى بولۇپ 2.8 مېتىر كېلەتتى. دەريا سۈيىنىڭ ئېقىشى نىسبەتەن ئاستا بولۇپ لاي - توپا دۆۋىلىرى تەرىپىدىن بۆلۈنۈپ تۇراتتى. بىر قېتىم بىز خاتا يولغا كىرىپ قېلىپ كەينىمىزگە يېنىشقا توغرا كەلدى ۋە قىممەتلىك بىر سائەت ۋاقتىمىزنى ئىسراپ قىلدۇق. سۇ مىقدارى ھازىر 14.3 كۇب مېتىرغا چۈشۈپ قالغان بو-لۇپ، سۇنىڭ ئېگىز قىسمى ئۆتكەن يىلدىكىدىن 1.94 مېتىر يۇقىرى تۇراتتى.

بىز ئىگىلىگەن مۇھىم بىر پاكىت، بۇ دەريا ئۆكتە-بىردە تاشقىن پەيتىنى كۈتۈۋالدىكەن. لېكىن بۇمۇ قا-ئىدىسىز بولۇپ چۈشەندۈرۈپ بېرىش قىيىنغا توختايدۇ. بۇ چاغدا ئېتىزلىقنى سۇغۇرۇش ئۈچۈن سۇ كۆل-چەكلىرى ۋە سۇ كاناللىرىنىڭ ياردىمىگە تايانمىسىمۇ بولىدۇ. دەريانىڭ تەدرىجىي كۆتۈرۈلۈش ئالاھىدىلىك-دىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. 26 - ئۆكتەبىر كۈنى بىز دەريا سۈيىنىڭ 17 كۇب مېتىر كېلىدىغانلىقىنى، ئۆت-كەنكى قېتىمىدىن ئۈچ كۇب مېتىر ئاشقانلىقىنى باي-قىدۇق.

27 - ئۆكتەبىر بىز ئۈچۈن بىر ئەھمىيەتلىك كۈن ئىدى، چۈنكى كەچتە بىز ئاقسۇ دەريا ئېغىزىغا بار-ماقچى ئىدۇق. بۇ بىر تىمتاس ۋە گۈزەل كۈز كۈنى بولۇپ، دەريا خۇددى بىر غايەت زور ئەينەككە ئوخشايتتى. دەريا قاسنىقى بولسا چاتقاللىقلار بىلەن قوشۇلۇپ ئورمان ھاسىل قىلغان ئىدى. كۆزنى قا-ماشتۇرىدىغان بۇ مەنزىرە كىشىنى خىيالىي تۈسلەرگە باشلاپ كىرەتتى. بىز ئەمدى ئاق ساتمىدا يىتتۈرۈپ قويغان قولۇقىمىزنى ئۇچراتتۇق. ئۇ كەلكۈندە لاتقىغا پېتىپ قېلىپ شۇ جايدا توختاپ قالغانىكەن. بۇ ياقتا كونا ئورمانلىقلار يوق ئىدى، لېكىن سۇ-گەت ۋە چاتقاللىقلار كۆپ ئىدى. بىز تەكشۈرۈشكە

M
I
R
A
S

چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار

چاغدا سۇ تەمپىراتۇرىسى نۆلدىن يوقىرى توققۇز گرادۇس كېلەتتى .

كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ھاۋا بىردىنلا ناھايىتى ئىسسىق كەتكەن بولۇپ يازنىڭ ئىسسىقنى ئەسلىتەتتى . مەن ئۇ يەردە كۆڭلەكچان ئولتۇرۇپ قاچىدىكى ئۆرۈك، ئۈزۈم، نەشپۈتلەرنىڭ دىماغقا ئۇرۇلغان ھىدىنى پۇراپ ئولتۇراتتىم .

بىرقانچە ئايلاڭدىن كېيىن ئالدىمىزدا ھەيۋەتلىك ئاقسۇ دەرياسى نامايان بولدى . لايلىقتىن كەلگەن كەشە ھاياجانلىنىپ :

— ۋوي، ۋوي — دەپ ۋارقىراپ كەتتى .

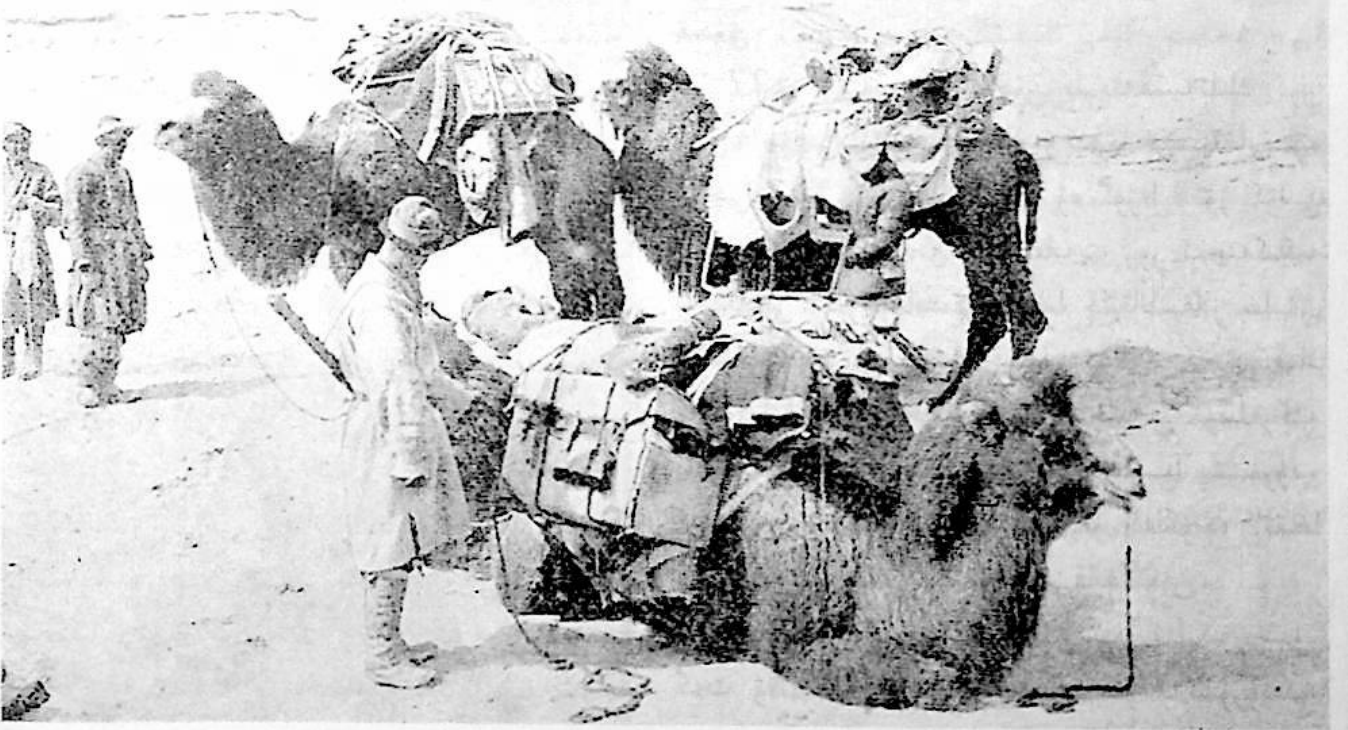
ياركەنت دەرياسى غەربىي شىمالغا قاراپ ئەگىلىگەن بولۇپ، ئاقسۇ دەرياسى ۋە بۇ قوشۇلغان تارماق ئېقىملار ئورتاق ھالدا تارىم دەرياسى دەپ ئاتىلاتتى . بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاقسۇ دەرياسىنىڭ سۇ مىقدارى ئەڭ كۆپ ئىدى .

چىقىپ كەتكەن ۋاقتىمىزدا ھەممە بىر قېتىم قېچىپ كەتتى، لېكىن بىز ئۇنى يەنە تۇتۇۋالدىق . ئۇ ئۆي ھاياتىنى بولۇشقا تېخى كۆنمىگەن بولۇپ، «يولداش» (يەنە بىر ئىتنى كۆرسىتىدۇ) ھەر زامان ئۇنىڭ بىلەن ئويناپ، ئۇنى تۇتۇپ تۇرۇشقا تىرىشاتتى .

بىز لايلىقتىن كەلگەن ناتونۇش كىشىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئالدىمىزغا قاراپ تەلپۈنۈش ئىچىدە ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتماقتىمىز . «ئالدىمىزدىكى ئايلاڭدىن ئۆتسە كىلا يېتىپ كېلىمىز» دەيتتى موللا . لېكىن، ئۇنىڭ «ئايلاڭمىسى» ھېچ تۈگمەيتتى .

توساتتىن سۇنىڭ ئېقىشى ئاستىلاپ قالدى ۋە كەشەنى پالاق بىلەن ئۇرۇپ مېڭىشقا توغرا كەلدى . پالاق ئۇرغان چاغدا ئالمنىڭ پالقى لايغا پېتىپ قېلىپ ھەرقانچە قىلمۇ يۈلۈپ ئاللىمدى ۋە كىيىملىرىنى سېلىپ سۇغا چۈشۈپ پالقىنى تېپىپ كەلدى . بۇ

2008
i

بىز ياركەنت دەرياسىنىڭ ئاخىرقى ئۈچىنى كېسىپ تۇراتتى.

ئۆتۈپ ئوڭغا قايرىلىپ سول تەرەپتىكى دەريا قاسنىق-
نى بويلاپ يۈرۈپ كەتتۇق. كېيىن ئاقسۇ دەرياسىنىڭ
كۈچلۈك دولقۇنىغا دۈچ كەلدۇق ۋە كېمىنى ئوڭۇشلۇق
ھالدا دەريا قىرغىقىغا باشلاپ بېرىپ توختىتىۋالدۇق. ئىدى.

دەم ئالغان مەزگىلىمىزدە مەن ئاسترونومىيلىك
ئۇسۇلدا ئورنىمىزنى مۇقىملاشتۇردۇم. تاختايلىرىنى ك-
رىشتۈرۈپ، رەسىمگە ئالدىم ۋە يەلكەنلىك كېمىنىڭ
يەلكەنلىرىنى چىقىرىپ تەييارلىق قىلدىم. بۇ چوڭ
دەريادا ياركەنت دەرياسىغا سېلىشتۇرغاندا لاي لاتقا
كۆپ بولۇپ كېمىنىڭ سۈرئىتىگە بىۋاسىتە تەسىر يەت-
كۈزەتتى. بۇ چاغدا ئۈستىمىزدىن نۇرغۇنلىغان ياۋا
غازلار توپى ئۈچ بۈرجەك شەكىل چىقىرىپ ئۈچۈپ
ئۆتتى. مەن ئۇ ئەقىللىق قۇشلارغا ھەۋەس بىلەن قا-
رىدىم. ئۇلار لوپنۇردىن يولغا چىقىپ ياركەنتتىن ئۆ-
تۈپ ھىندىستانغا قاراپ ئۈچۈپ كېتىۋاتتى. ئۇلار
200 مېتر ئېگىزلىكتە ئۈچۈپ كېتىۋاتقان بولۇپ
توختىماي سايىراپ ئۈچۈشەتتى. ئۇلار قايتىپ كېلىش
سەپىرىدە چوقۇم ئېرىگەن مۇز تاغ ۋە مۇز چوققىلارغا
دۈچ كېلىشى مۇمكىن. مەن ئىشىنىمەنكى ئۇلار ئاشۇ
بىر جۈپ قانتىغا تايىنىپ تەبىئەتنىڭ تۈرلۈك سىناق-
لىرىغا تاقابىل تۇرۇپ مەنزىلگە يېتىپ بارىدۇ.

29- ئۆكتەبىر كۈنى بىز مۇسۇلمانلارنىڭ «بىس-
مىلا» دەپ ئادەتتىكىدىن چىڭراق توۋلاپ، پالاقنى
كۈچەپ ئۇرۇشلىرى بىلەن يەنە يولغا چىقتۇق. لې-
كىن، دولقۇن ئۇلار ئويلىغاندەك ئۇنداق قورقۇنچلۇقمۇ
ئەمەس ئىدى. كېمە بەزىدە كۈچلۈك دولقۇنلارغا
دۈچ كېلەتتى، بىز رولىنى قاتتىق بۇرايتتۇق. بىراق،
كېمە يەنىلا مەزمۇت كېتۈپەرەتتى. سۇنىڭ تېزلىكى م-
نۇتقا 27 مېتر بولۇپ، بىر ئازدىن كېيىن ئاستىلاشقا
باشلىدى. دەريا ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، يىراقتىكى
ئورمانلىق قارماققا بىر قاراڭغۇ چېكىتتەكلا كۆرۈنۈپ

خوتەن دەرياسىدىكى قىسقىغىنا بۇ سەپەر ماڭا
1895- يىلدىكى كېلىشمەسلىكنى ئەسلىتىدى، مەن
خوتەن دەرياسىنى ھاياتىمنى قۇتقۇزغۇچى دەپ بىل-
مەن. بۇ جاينىڭ كۆرۈنۈشى ئوچۇقچىلىق بولۇپ،
ئورمانلىق ناھايىتى يىراقتا ئىدى. بۇ چاغدا كېمىدىكى
كەيپىياتمۇ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، يول بېگى مېنىڭ
كەپەمنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ ماڭا دەريا بويىنىڭ ئىس-
مى، كەنتلەر، ئۇسۇملۇكلەرنىڭ ئىسمى قاتارلىق قىم-
مەتلىك ئۇچۇرلارنى بېرىۋاتاتتى. يېڭى ئىتىمىز ھەمراھمۇ

M
I
R
A
S

جەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار

يىللاردىن بېرى بۇ يەردە مېنىڭ كېلىشىمنى كۈتۈپ ياتقانلىقىنى، تارىمنىڭ قۇملۇقلار ئىچىدىن باش كۈتۈرۈپ، مېنى قىشەننىڭ ئەڭ ئوتتۇرىسىغا باشلاپ كەلگەنلىكىنى پىچىرلاۋاتاتتى. ماڭا كىم بۇ دەرياغا ئىگە بولۇش ھوقۇقىنى بەردى؟ دەريا قاسنىقىدا پادا بېقۇۋاتقان پادىچىلارمۇ؟ بىزگە كىم يول ئېچىپ بەردى؟ قاراڭغۇ ئورمانلاردا، چاتقالسىقلاردا بىر جۈپ ئوتلۇق يېشىل كۆزلىرى چىراغدەك يېنىپ تۇرغان يولۋاسلارمۇ؟ بۇ دەريانى ھېچكىم مەندەك ئوبدان بىلمەيدۇ. ئورمان بالىسى ئاتالغان ئوۋچىلارمۇ قاپلاننىڭ ئىزىدىن قوغلاپ تۇتۇشنى بىلگەن بىلەن، دەريانىڭ نەدىن باشلىنىپ، نەدە ئاياغلىشىدىغىنى ئۇلار ئۈچۈن بىر تېپىشماق. ئەكسچە مەن بۇ دەريانىڭ ھەر بىر نەپسىگىچە بىلەن مەن. تارىمنىڭ ئۆتمۈشى ۋە ھاياتلىق قىسسىسى پۈتۈك، رەسىم ۋە خەرتە سۈپىتىدە مەندە ئارخىپ بولۇپ ساقلانماقتا.

مەن ئاخىرى بۇ گۈزەل چۈشلىرىمدىن ئويغاندىم. مەن كېمىنى قۇملۇققا تارتىپ، ئوت يېقىپ ئەتگەندەك ئىكەنلىكىمنى تەييارلىماقچى بولدۇم.

قايتىش سەپىرىدە كاللامغا بىر قاتار سوئاللار كەلدى: قىز يېتىپ كېلىشتىن بۇرۇن دەريانى پۈتۈنلەي ئايلىنىپ بولالارمۇ؟ قەيەر بىزنىڭ باش شىتاب قەلئەلىشىمىزغا مۇۋاپىق، يەنى شۇ يەردىن باشقا قىسقا سەپەرلەرگە چىقساق، يىگىتلەر ماڭا ياخشى مۇئامىلىدە بولۇپ، تۈرلۈك ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈپ تۇرارمۇ؟ دەپ گەندەك سوئاللار.

مەن پۇرسەت تېپىپ كېمىگە چىقىپ نېگاتىپلارنى كۆپىي قىلدىم، شۇنداقلا ھەر ئېھتىمالغا قارشى ھەر بىرنى ئىككى نۇسخىدىن يۈيۈدۈم. شۇنىڭدەك كۈندىلىك خاتىرەلىرىم دەسلەپتە كۈندۈزى قېرىنداش قەلەم بىلەن يېزىۋېلىپ، كەچتە سېلىپ قەلەم بىلەن چوڭ خاتىرە دەپتەرگە كۆچۈردۈم. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئار-

تەدرىجىي ھالدا تەقدىرىگە تەن بېرىپ كۆندۈرۈلدى. كېمىمىز ئادەتتىن تاشقىرى تېزلىك بىلەن يول يۈرۈپ كەچ كىرىشتىن بۇرۇن دەريا قىرغىقىغا قىيىنلاپ كېلىپ كەلدى. كېچىدە ئەركەكلەرنىڭ يۇقىرى ئاۋازدا قىلىشقان پاراڭلىرىدىن تارتىپ ئورمانلىقتىكى تۈلكىلەرنىڭ ھۇۋىلىغان ئاۋازلىرىغىچە قۇلقىمغا كىرىپ تۇراتتى.

بۈگۈنكى ئۆلچەشتىن مەلۇم بولدىكى، سۇ مىقدارى 79.2 كۇب مېتىر كېلىدىغان بولۇپ، سۇنىڭ چوڭ-قۇرلۇقى ياركەنت دەرياسىنىڭ تۈۋەن ئېقىنىنىڭكىدىن تېخىرەك كېلەتتى.

13- ئۆكتەبىر بىز ھەيۋەتلىك ھەم يېگانە بولغان تارىمغا قاراپ يولنى داۋام ئەتتۇق. ئۇزاق ئۆتمەي شا-مال چىقىشقا باشلىدى. مەن قىشلىق كىيىملىرىمنى كىيۈۋالدىم، قاما جۇۋا ۋە ئەدىياللىرىمۇ تەييار ئىدى. بوران خۇددى شارنى پۇۋدىگەندەك بىر پۇۋدەپلا بىزنى ئۇچۇرۇپتۇغاندەك قىلاتتى. مەن كەپمەگە كىرىپ ئىسىنىپ، ئولتۇردۇم، لېكىن ئادەم بىردەم - بىردەم ئورنىدىن تۇرۇپ، پۈت - قوللىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، بەدەننى قىزىتىپ تۇرمىسا بولمايتتى. تۈنۈگۈن ئەينەك يۈزىدەك تىنچ ئاققان دەريا مانا بۈگۈن كېمىنى ئۇرۇۋېتىدىغاندەكلا قىلاتتى. بىز دەريا قىرغىقىغا يېتىپ كېلىپ، ئوت يېقىپ ئىسىنىدۇق.

مانا مەن ھازىر ئۆزۈمنى ئىچكى ئاسىيادا كۆرۈۋاتىمەن. كۈچلۈك دەريا دولقۇنلىرى، سارغايغان ئورمانلىقلار ۋە قۇم، بوران ماڭا ھەمراھ بولماقتا. ئۆزۈمنى ناھايىتى راھەت ھېس قىلماقتىمەن، خۇددى بۇ يارال-مىشلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمدا بولۇپ، كۆز ئالدىمدا بۇ يەردە ھېچقانداق ھۆكۈمرانلىق بولمىغان تىنچ بىر ماكان نامايان بولدى. شاماللار مېنىڭ قۇلقىمغا بۇ غايەت زور دەريانىڭ نەچچە مىڭ

20081

تۇقچە ئىشلار بولسىمۇ، لېكىن ماڭا بىخەتەرلىك تۈي-
غۇسى بېرەتتى، ئىشقىلىپ بىر نۇسخىسىنى بولسىمۇ
ئۆيگە ئېلىپ كېتىشنى ئويلايتتىم.

بىردىنبىر مېنىڭ سەۋر - تاقىتىمنى قويمىغىنى تە-
تۈر شامال ئىدى. نوپا بىردا دەريا شىمالغا قاراپ ئاقات-
تى، قېرىشقانداك شامال مۇشۇ يۆنىلىشتىن كېلىۋاتات-
تى. مەن كەپدە كۈن بويى كۈن كۈرمەي ئولتۇر-
دۇم، قۇياش خۇددى ئەتۋار مېھمانغا ئوخشايتتى.
تۆۋەن تېمپېراتۇرا نۆلدىن تۆۋەن 8.8 گرادۇسقا
چۈشكەن بولۇپ ئىستاكنىمىدىكى سۇ ۋە سىياھمۇ
توڭلاپ قالغانىدى.

دولان كېمىسىنىڭ يېنىدا توغراقتىن ياسالغان قو-
پالراق بىر كېمە توختىتىپ قويۇلغان، ئۇنىڭ ناھايىتى
چوڭ پاللىقى بار ئىدى. بۇ كېمىنىڭ ئىگىسى ئۈچ باي
بولۇپ، ئۇلار بۇ كېمىدە ئاز دېگەندە 10 مىڭ تۇياق
قوينى تارمىدىن يۈتكىمە كېچكەن.

بىزنىڭ كېمە قارا توغراققا قاراپ ئۇچقانداك
كېتۋاتماقتا. دەريا بويىنى كەينىدە قالدۇرۇپ مېڭىش
ناھايىتى كۆڭۈللۈك بىلىنەتتى.

دەرياغا يېقىن قۇملۇقتا ئېگىز چاتقاللىقلار ۋە پارا-
لمېل ئۆسكەن تېرەك دەرەخلىرى بار ئىدى. قارا
توغراققا بارىدىغان يولدىكى دەريا ناھايىتى تۈز بو-
لۇپ، شەرقىي شىمالغا بىلنەر بىلىنمەس بۇلۇڭ ھا-
سىل قىلىپ سوزۇلغانىدى. يىراقتىن قارىغاندا سۇ يۈزى
ئاسمان بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كۆرۈنىدىغان بو-
لۇپ، كىشىگە خۇددى دەريا تۇپراقتىن ئايرىلىپ
چەكسىز كەتكەن ئالەم بوشلۇقىغا قوشۇلۇپ كەتكەن
بىر تۇيغۇنى بېرەتتى.

دەريانىڭ تېگى لايلىق بولۇپ، بىز كېسىپ ئۆتۈپ
كېتۋاتقاندا كېمىنىڭ تېگىگە بىر نەرسە ئۇرۇلۇپ كېمە
داۋالغۇپ كەتتى. مېنىڭچە بۇ بىر تاشلاندىق مۇداپىئە
قورغىنى بولۇپ، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ ئېغىر-

لىقىنى كۈتۈرەلمەي دەرياغا چۈكۈپ كەتكەن. دەل
شۇ قورغان تېشى كېمىنىڭ چايقىلىشىغا سەۋەب بول-
غان.

بىر ئازدىن كېيىن چاتقاللىق ئىچىدىن يالغۇز بىر
ئايال چىقىپ بىزنى چاقىرىپ، بىزگە تۇخۇم ئەكەل-
گەنلىكىنى ئېيتتى. كېمە قۇملۇققا يېقىنلاپ كېلىپ،
ئىسلام ئۇ ئايالنىڭ قولىدىكى تۈگۈنچەكى ئالدى ۋە
يەنە بىر قولىدا ئۇ ئايالغا بىر قانچە تەڭگە تاشلاپ
بەردى. ئۇ ئايالنىڭ كىملىكى ۋە نەدىن كەلگەنلىكى
كېمىدىكىلەرگە بىر سىر ئىدى. ئۇ ئايال خۇددى شا-
مالغا ئوخشاش كېلىپ كېتىپ قالغانىدى.

چۈشتىن كېيىن لەشلىككە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن
كېمىدىكى يىگىتلەر بىر - بىرىنى كۈلدۈرۈش ئۈچۈن
كومېدىيىلىك ئويۇنلارنى قويدى. بۇ ئويۇندا ئىككى يە-
گىت ھەر بىرى بىردىن ھەمراھنى دۈمبىسىدە ھاپىش
قىلىپ ماڭىدىغان بولۇپ، بىرنىڭ پۈت - قوللىرى
باغلاپ قويۇلغانىدى، يەنە بىرىنى قولغا تايماق تۇتقان
بولۇپ، قارشى تەرەپنىڭ تاغرىغا تايماق بىلەن ساۋاپ
ماڭسا، يەنە بىر تەرەپ قارشى تەرەپتىن ئۈزىنى قا-
چۇرۇپ ئېلىپ ماڭاتتى. بۇ ئويۇندا قاسم بىلەن ئا-
لىم تايماق يېگەن بولۇپ، پالتا بىلەن قاسم ئۇ ئىك-
كىسىگە قاراپ تولا كۈلۈپ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ
كەتكەنىدى. مېنىڭمۇ ئۇلارغا قاراپ كۈلۈۋېرىپ ئۇ-
چەيلىرىم ئۈزۈلۈپ كېتەي دېگەنىدى. قاسم بىلەن
ئالىم رول ئالمىشىپ ئويۇننى يەنە بىر قېتىم ئويناشنى
ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن قارشى تەرەپ بۇ-
نىڭغا ئۈنمىدى، چۈنكى ئۇلار بۇ ئويۇندا تايماق يېيىش-
نىڭ دەردىنى ئوبدان بىلەتتى. ئويۇننىڭ پايدىسى شۇ
بويۇنكى، سوغۇقتا ھەممەيلىن قانلىرىنى راسا بىر
قىزىتىپ ھەرىكەت قىلىۋالدى.

شۇپتىدىن زۇلھايات ئۆتكۈر تەرجىمىسى

M
I
R
A
S

يامغۇر تىلەش مۇراسىمى بەھقىسە بالا تەكشۈرۈش

بۇسارەم ئىمىن

12- ئايغىچە، 2- قېتىم 2007- يىلى 3- 4- ئايلاردا قومۇل شەھىرى تەڭرىتاغ يېزىسىنىڭ قوراي، قىزىليار، تۆمۈرتى، ئېدىر كەنتلىرى ۋە تەڭرىتاغ يېزىسىنىڭ ھەر قايسى تاغلىق كەنتلىرىدىن تۈزلەڭلىككە كۆچۈرۈلۈپ بەرپا بولغان نۇرباغ، ياربۇلۇك ئېچىۋېتىش رايونلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى.

قومۇل شەھىرى تەڭرىتاغ يېزىسى تەڭرىتاغ تىزمىسىنىڭ شەرقىي بۆلىكىگە جايلاشقان. يېزا مەركىزىنىڭ قومۇل شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 54 كىلومېتىر بولۇپ، تاغلىق رايوننىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئوتتۇرىچە ئېگىزلىكى 1800 مېتىر كېلىدۇ. يىللىق قىروسىز مەزگىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 120 كۈن ئەتراپىدا بولىدۇ. يېزا ئومۇمىي كۆلىمى 2247 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، شىمالدا ئارتتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ تۈركۈل چارۋىچىلىق مەيدانى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبتا پالۋانتۇر يېزىسى، تاشبالغ (تاشۋېلىق) يېزىسى، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ. پۈتۈن يېزا تەۋەسىدە تۈرۈك، نېرىن، قىزىليار، قوراي، ئىر-غايىتى، نېرىنسى، تۆمۈرتى، قاراقاچىن، ئېدىر، شۈيەن، قاراغول قاتارلىق 11 مەمۇرىي كەنت، نۇرباغ، سايباغ، ئاقار، ياربۇلۇك قاتارلىق تۆت نامراتلارنى يۆلەش ئېچىۋېتىش رايونى بار. ئومۇمىي نوپۇس 7274 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 7241 يېزا نوپۇسى بار.

قومۇل شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تارىخى ئۇزۇن، تەبىئىي مۇھىتى گۈزەل، يەرلىك ئۆزگىچىلىككە ئىگە مۇھىم جايلارنىڭ بىرى. قومۇل تارىختا بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغنى مەمۇرىي بىرلىك قىلىپ باشقۇرۇلغان. شۇڭا يەرلىك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا « قومۇلدا بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغ بار » دېگەن ئاتىلار سۆزى كەڭ تارقالغان. قومۇل شەھىرى تەڭرىتاغ يېزىسى قومۇلدىكى ئون ئىككى تاغ دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان تاغلار ئىچىدىكى قوراي ۋە ئېدىرنى مەركەز قىلغان رايونلاردۇر. ① بۇ تاغلىق يېزىنىڭ قاتتىشى قولايىسىز، بەزى مەھەللە - كەنتلەرگە 2006- يىلى 8- ئايدا مۇقىم توك تارتىلغان. قارلىق تاغقا يېقىن بولغان نېرىنسى كەنتىگە، تۆمۈرتىدىكى بەزى مەھەللە - كەنتلەرگە قۇياش ئېنېرگىيىسى توك ئورناتقىلى تېخى نەچچە ئايلا بولغان. بۇ يېزا تارىخى ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت سەۋەبىدىن ئۇزۇن مەزگىل بىر قەدەر بېكەك ھالەتتە تۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا بۇ تاغلىق يېزىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىغا ئائىت نۇرغۇن ئۆرپ - ئادەتلەر ۋە رەڭدار فولكلور ئەنئەنىلىرى ساقلىنىپ قالغان.

بۇ ماقالە قومۇل شەھىرى تەڭرىتاغ يېزىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئەمەلىي تەكشۈرۈش ئاساسىدا يېزىلدى. ئەمەلىي تەكشۈرۈش 1- قېتىم 2006- يىلى 7- ئايدىن

1. يادلىق نەزىرىنىڭ ۋاقتى

ئەمەلىي تەكشۈرۈش جەريانىدا، كۆپ قىسىم كىشىلەر «يادلىق نەزىرى ئۆتكۈزۈشنىڭ قەرەللىك ۋاقتى بولمايدۇ. يۇرتتا قۇرغاقچىلىق بولسا ئەتىياز، ياز دەپ مەي نەزىرى قىلىپ، يادا تەلەيمىز» دەپ ئېيتىشتى. بىراق، بىر قىسىم كىشىلەر «يادلىق نەزىرىنى قار... مۇز ئېرىگەن، ئۆسۈملۈكلەر كۆكلەپ چىققان، ھەممە جانلىقلار ھەرىكەتلىنىشكە باشلىغان مەزگىلدە قىلسا، ياخشى بولىدۇ» دەپ قارايدىغانلىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. ئىزاغىتى كەنتىدىكى 73 ياشلىق كېرەم جە-رۇل دېگەن كىشى مۇنداق دەيدۇ:

«يادلىق قىلىشنىڭ ئىككى مەزگىلى بار. بىرى-چى، يادلىقنى 4 - ئايلاردا قىلسا، ئەڭ ياخشى بولىدۇ. بۇ چاغدا كۆك گۈلدۈرلەيدۇ، يەردىن كۆك ئۈ-نۈپ چىقىدۇ. ئىككىنچى، يادلىقنى مايسىلار چېچەكلى-گەندە قىلىدۇ، مايسىلار، پۇرچاقلار چېچەكلىگەن مەز-گىلىمۇ يادلىق نەزىرىنىڭ ۋاقتىدۇر.» يۇقىرىقى قاراشلاردا گەرچە پەرقلەر بولسىمۇ، بىراق ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ.

2. يادلىق نەزىرى قىلىدىغان ئورۇن

سۇ دۇنيادىكى بارلىق مىللەتلەرنىڭ نەزەرىدە ھايات-لىقنىڭ تىمسالى، پاكلىقنىڭ سىمۋولىدۇر. تارىختىن بۇيان سۇ- ئوت قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق ۋە تېرىق-چىلىققا تايىنىپ ياشاپ كەلگەن مىللەتلەرنىڭ قارىشىدا سۇ بىر ئۇلۇغ مۇجىزاتتۇر؛ سۇ بار جايلار، بولۇپمۇ سۇ شارقىراپ ئېقىپ تۇرىدىغان تاغلار تېخىمۇ مۇ-قەددەستۇر. شۇڭا كىشىلەر سۇ بار جايلارنى پاك، ئۇ-لۇغ بولىدۇ، دەپ قاراپ، يادلىق نەزىرىنى كۆپىنچە بۇلاق بېشى، غول بويلىرىدا ئۆتكۈزىدۇ، بەزىدە مەسچىتلەردىمۇ ئۆتكۈزىدۇ. بىراق، يادلىق نەزىرىنى سۇ بار ئېگىز جايلاردا، بولۇپمۇ تاغدىكى سۇ شارقىراپ چۈشۈپ تۇرىدىغان يەرلەردە ئۆتكۈزۈشنى ئەڭ ياخ-شى، تىلگەن تىلەكمۇ ئاسان قوبۇل بولىدۇ، دەپ قارايدۇ.

نۇرباغ ئېچىۋېتىش رايونى شۈيتى مەھەللىسىدىكى مەريەمخان دېگەن ئايال مۇنداق دەيدۇ:

بۇس. بۇ يېزا ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، خەنزۇدىن ئىبارەت تۆت مىللەتتىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۈ-يغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %99.2 نى ئىگىلەيدۇ. ②. سۇ ھاياتلىقنىڭ مەنبەسى. سۇ بولغاندىلا ھەر-قانداق نەرسە ياشىناپ- كۆكلىيەلەيدۇ. كىشىلەر ئۇ-مد-ئىشەنچكە تولۇپ، قوۋناق ياشىيالايدۇ. سۇسىز ھاياتنى تەسەۋۋۇر قىلىش ئىنتايىن قىيىن.

قۇمۇل شەھىرى تەڭرىتاغ يېزىسى چارۋىچىلىقنى ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان قۇمۇلدىكى تىپىك تاغلىق ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ بىرى. مەيلى دەپ-قانچىلىق ياكى چارۋىچىلىقتا بولسۇن، سۇ ئىشلەپچىقى-رىشتىكى ئەڭ مۇھىم ھاياتلىق مەنبەلىرىنىڭ بىرى. بو-لۇپمۇ ئومۇمىي ئىشلەپچىقىرىش ئىگىلىكىنىڭ %70 نى ئىگىلەيدىغان تەڭرىتاغ يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىش-لەپچىقىرىشى ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق. بۇ يەردىكى كىشىلەر چارۋىچىلىقتا ئاساسەن تەبىئىي يايلاقلارغا تا-يىنىدۇ. چەكسىز كەتكەن يايلاقلار، ئېدىرلار، قوچۇرا-قارىغايلىق ئورمانلار قار-يامغۇر سۇلىرىدا كۆكرىپ، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا يامغۇر-يېغىننىڭ ئاز-كۆپ بولۇشى يەرلىك خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇ-شىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

تاغلىق كىشىلەرنىڭ جانلىق تىلدا يامغۇر سۆزىنىڭ ئورنىغا «يادا» سۆزى كۆپ ئىشلىتىلىدۇ، قۇرغاقچىلىق بولغان يىللاردا مەھەللىدىكى جامائەت توپلىنىپ، ئاللادىن يادا (يامغۇر) تىلەپ نەزىرى ئۆتكۈزىدۇ. كولا-لىكتىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان بۇ نەزىر «يادلىققا چىقىش» ياكى «يادلىق قىلىش» دەپ ئاتىلىدۇ.

«يادىلىق نەزىرىنى ھەر يىلى قىلدۇ. تاغدا (تاغلىق شۈيتى كەنتىنى كۆرسىتىدۇ - ئاپتوردىن) ئىككى مەسچىت بار، يادىلىق قىلغاندا بىرلىشىپ قىلدۇ. چوغلار «يادىلىق نەزىرىنى ئىككى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئارالدا ياكى ئادەمزات ئىز باسمىغان بۇلاق بويلىرىدا قىلسا ياخشى بولىدۇ» دەيدىغان. بۇلتۇر (2006-يىلى) بەك قۇرغاقچىلىق بولۇپ كەتتى، بىزنىڭ مەھەللىدىكى قارى بالا «تاغدا قىلساق، ئىككى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىلساق» دېگەن ئىدى. جامائەت ئىككى غولنىڭ ئارىسىدىكى بىر جايدا نەزىر قىلىپتۇ. ئۇلار نەزىرىنى قىلىپ بولۇپ، مەھەللىگە كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا يامغۇر يېغىپ كېتىپتۇ. «يۇقىرىقى سۆزلەردىن يادىلىق ئۆتكۈزىدىغان جاينىڭ تاغدا بولۇشىنىڭ ئەڭ ئاساسىي شەرت، بۇلاق بېشىدا ياكى ئىككى غول ئارىسىدىكى ئارالدا ئۆتكۈزۈشنىڭ، سۇ بار، پاك جاي بولۇشىنىڭ ئىككىنچى شەرت ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. چۈنكى، «تاغدا قىلساق، ئىككى سۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىلساق» دېگەن كىشى مەھەللە جامائىتى تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان، ئىسلام دىنىغا سادىق بىر قارىدۇر (قا-رى - ئەسلىي ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «قۇرئان» كەرىمنىڭ بارلىق سۈرىلىرىنى ياد ئالغان ۋە قىرائەت بىلەن ئوقۇيدىغان كىشىدۇر). بۇنىڭدىن باشقا شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈركى، تۈزلەڭلىكتە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارمۇ تاغقا چىقىپ، سۇ بېشىدا يادىلىق قىلىش ئەڭ ياخشى، تىلەك تېز قوبۇل قىلىنىدۇ. ئىمكانىيەت يار بەرمىگەندە، سۇ بار، بۇلغانمىغان جايلاردا قىلىسىمۇ بولىدۇ، بۇنىڭغىمۇ ئىمكان بولمىسا، مەسچىتلەردە قىلىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

7 ياشتىن 70 ياشقىچە يۈرتتىكى ھەممە كىشى بۇ نەزىرگە قاتنىشىپ، نەزىرنىڭ تامىقىدىن ئېغىز تېگىشىدۇ. ئەگەر ئاغرىق - ئاجىز كىشىلەر نەزىرگە قاتنىشالمىغان بولسا، ئۇلارغا ئاتاپ ئاش ئەۋەتىدۇ، باشقا يۈرتلاردىن كەلگەن كىشىلەرمۇ نەزىرگە تەكلىپ قىلىنىپ، نەزىر ئېشىدىن ئېغىز تېگىدۇ. بۇنداق قىلىشتا ئاساسەن بىرمۇ كىشىنىڭ ناھۇس بولۇپ قالماسلىقىنى تەكىتلەشتۈر. يۈرت بويىچە چىقىپ، تىلەك تىلەپ، دۇئا قىلىشىدىكى مەقسەت ھەممە كىشىنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ كېتىشى ناتايىن. بىراق، مۇشۇ يۈرتتىكى مەلۇم بىر كىشىنىڭ مەسلىھەت، ئىمامنىڭ، ئاجىز بىر ئايال كىشىنىڭ ياكى بولمىسا مەسۇم بىر بالىنىڭ تىلىكى ئىجابەت بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، دېگەن ئىدىيەنى چىقىش قىلدۇ.

يادىلىق نەزىرى قانداق مۇراسىم ۋە قائىدە - يوسۇنلار بىلەن ئۆتكۈزۈلىدۇ؟ بىر قىسىم كىشىلەر يادىلىق قىلىشنىڭ رسالىرى بار، يادىلىق شۇ بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، دەيدۇ. بىراق، كۆپىنچە كىشىلەر يادىلىق نەزىرىنىڭ قائىدىلىرى

3. يادىلىق نەزىرىنىڭ قائىدىلىرى
يادىلىق يۈرتتىكى جامائەتنىڭ ئىلتىماسى، مەسچىتتىكى ئىمام - مەزىنلەرنىڭ يېتەكلىشىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ خىل نەزىر زېمىننىڭ كۆكرىشى، كىشىلەرنىڭ ئاسايىشلىق تۇرمۇشقا ئېرىشىشى، يۈرتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇلۇغ نەزىر بولغاچقا، ھەممە كىشى بۇ نەزىرگە چىن نىيەت بىلەن قاتنىشىدۇ. قول ئىلكىدە بار كىشىلەر بىردىن قوي ياكى

ئايەتلەرنى بىلىدىغان كىشىلەر (ئەر - ئايال دەپ ئاي - رىلمايدۇ) ئايەتلەرنى ئوقۇپ، ئىدىتىغا يەتكۈزىدۇ. نەزىردىن كېيىن بۇ تاشلارنى سۇغا تاشلايدۇ؛ (4) جا - مائەت ئىككى رەكەت ھاجەت نامىزى ئوقۇيدۇ؛ (5) مال ئۆلتۈرۈلۈپ قان قىلىندۇ، يوغان قازانلارنى ئې - سىپ، نەزىر قىلىدۇ.

غىزادىن كېيىن، ھەممە قول كۆتۈرۈپ ئاللادىن «يامغۇر - يېغىن بېرىشنى، زېمىننىڭ كۆكرىشىنى، يۇرتنىڭ بەرىكتىنى» تىلەپ، تاغلاردىكى سۇ بار، پاك جايلارغا بېرىپ، ئىككى قولنى كۆتۈرۈپ، كۆك - كە قاراپ تىلەك تىلەش دەل قەدىمكى دەۋر كىشى - لىرىنىڭ كۆك تەڭرىگە، يەر - سۇب (يەر - سۇ تەڭرىسى) قا تېۋىش مۇراسىمنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ئىسلام يېپىنچىسىغا پۈركەنگەن ھالدا ئۆزگىچە بىر شەكىلدە ئىپادىلىنىشىدۇر. مەن زىيارەت قىلغان كۆپ قىسىم كىشىلەر سەمىملىك ۋە قەتئىيلىك بىلەن «ئاللا بىزنى ياراتتى، زېمىننىڭ كۆكرىشى ئۇ - چۈن يامغۇر - يېغىننىمۇ ياراتتى، خۇدا يولدا نەزىر قىلىق، ئاللاغا يېلىنساق، ئاللا يامغۇر - يېغىن بېرىدۇ. يادا بولسا، زېمىن كۆكرىدۇ، بىزنىڭ تۈرمۈشمىزمۇ ياخشى بولىدۇ» دەپ ئېيتىشتى. ئۇلارنىڭ يادىلىق توغرىسىدىكى ئىشەنچ - ئېتىقادنىڭ قەتئىيلىكى، سەم - مىلىكى مېنى ھەيران قالدۇردى. بۇ كىشىلەرنىڭ سۆز -

دىلىقنىڭ رسالىسى يوق. بەزى قەدىمىي كىتابلاردا يا - دىلىق توغرىسىدا گەپ - سۆزلەر بار. يادىلىق شۇنىڭغا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلاتتى. بىراق، ھازىر ئۇ كىتابلار يوق. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى «تۆت كۈننى يوقىتىش» تا كونا كىتابلار بىلەن بۇ كىتابلار - مۇ بىللە يىغىۋېلىنىپ، كۆيدۈرۈۋېتىلگەن. ھازىر ئېلىپ بېرىلۋاتقان يادىلىق نەزىرى ياشانغان كىشىلەرنىڭ كۆرگەن - بىلگەنلىرى ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلۋاتىدۇ، دەيدۇ.

كىشىلەر ئېيتىپ بەرگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلان - غاندا، يادىلىق نەزىرى تۆۋەندىكىدەك قائىدىلەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلىدۇ (1) : نەزىرگە چىقىش ئالدىدا ھەممە كىشى تاھارەت ئېلىپ پاكلىنىدۇ؛ (2) «قۇرئان» ئوقۇيالايدىغان كىشىلەر يىغىلىپ، «قۇرئان» دىكى سۈرە - ئايەتلەرنى بۆلۈپ ئوقۇپ، تامام قىل - دۇ؛ (3) «قۇرئان» دىكى بىر قىسىم ئايەتلەر ئوقۇ - لۇپ، ئىدىتىغا يەتكۈزۈلىدۇ. ئىدىتىغا يەتكۈزۈش - ئۇ - قۇلىدىغان ئايەتنىڭ سانىنى بەلگىلەنگەن سانغا توشقۇ - زۇش دېگەنلىكتۇر. ئادەتتە «قۇرئان» دىكى ئوقۇش زۇ - رۇر بولغان مۇناسىۋەتلىك ئايەتلەرنىڭ ئوقۇش قېتىم سانىنى 70 مىڭ ياكى 7 تۈمەن 7 مىڭ 777 گە يەتكۈزۈلسە، ئىدىتىغا يەتكۈزۈلدى، دېيىلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن كىشىلەر بۇلاق، غول بويلىرىدىن ئۇششاق تاشلارنى تېرىپ ياكى ئۇرۇقچە، پۇرچاقلارنى توپلاپ،

ئات بېشى سۆڭىكى

لەردىن قەتئىيەت ۋە سەمىيەت ئۇرغۇپ تۇرىدۇ. غول سۈيگە سالدۇ. بۇ يادلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم قائىدىسى نۇر باغ ئېچىۋېتىش رايونى شۈيىتى مەھەللىسىدىكى مەر- يەمخان دېگەن ئايالنىڭ سۆزىگە قاراپ باقايلى:

«چوڭ-كىچىك ھەممىمىز قول كۆتۈرۈپ، ئاللاھتىن تىلەك تىلەيمىز. << يامغۇر-يېغىن بەرگەي-سەن، ئىمانىمىزنى بەرگەيسەن، رىزقى- رۇزىغىرىمىز- نى كەڭ قىلغايىسەن، ئاي-كۈنلەرنىڭ بەرىكىتىنى بەرگەيسەن، تۈمۈ-كۆك يۆتەل، قارا تەر (ۋابا) كېسەللىرىدىن يىراق قىلغايىسەن» دەپ دۇئا قىلىمىز. ئاللاغا يېلىنىش، ئاللا بىزنىڭ تىلىكىمىزنى يەردە قوي-مايدۇ.»

يادلىق نەزىرىدە يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەندەك كى- شىلەر تەجرىبىدىن يادا تىلەپلا قالماي يەنە يۇرتنىڭ ئا- مانلىقى، كېسەل ۋە ھەرخىل ئاپەتلەردىن ساقلىشىنى، يۇرتنىڭ بەرىكىتى ۋە رىسقىسىنىڭ كەڭ بولۇشىنى تە- لەيدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە پادىشاھلارنىڭ ئامانلىقى ۋە ئىنساپ- تەۋىپقىنىمۇ تىلەپ دۇئا قىلىدىغان ئادەت- مۇ بار ئىكەن. ئۇلار بۇنى « پادىشاھ ئامان بولسا، يۇرتتا ئۇرۇش بولماي، يۇرت تىنچ بولۇپ، خەلق ئا- مان بولىدۇ؛ پادىشاھلار ئىنساپلىق بولسا، خەلق ياخشى كۈن كەچۈرىدۇ » دەپ چۈشەندۈرىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئاتنى چېچەن، جەڭدە مىنىدىغان ئۇلۇغ نەرسە دەپ ئۇلۇغلايدۇ. تاغلىق رايونلاردا تاغدىن دو- مىلاپ ياكى باشقا سەۋەبلەردىن ئۆلۈپ قالغان ئاتلار- نىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، قوچۇرلارغا ياكى ئېگىز يەر- لەرگە ئېلىپ قويىدىغان ئادەت بار. ئات بېشىنى يەرگە تاشلاشقا، ئاياغ ئاستى قىلىشقا بولمايدۇ. بۇ يەردىكى كىشىلەر ئارىسىدا يەنە ئايغۇر بېشىنى ئە- تىۋارلاپ ساقلايدىغان ئادەتمۇ بار. چۈنكى، ئايغۇر بېشى يادلىق مۇراسىمىدىكى مۇھىم ئىرىملىق بۇيۇم- دۇر.

يادلىق نەزىرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، يۇرتتىكى ئىمام-مەزىن ۋە بىر قىسىم يادلىقنىڭ قائىدىلىرىنى بىلىدىغان كىشىلەر بىرلىشىپ ئەتىۋارلاپ ساقلىغان ئايغۇر ئات بېشىغا ئايەت پۈتۈپ، ئۇنى شارقىراتم- دىن سۇ چۈشۈۋاتقان يەرگە، بۇلاق كۆزىگە ياكى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان زامانىۋى يوللارنىڭ ياسا- لىشى، ئادەمنىڭ كۆپىيىشى، ئوتلاقلارنىڭ تېرىلغۇ يەر- لەرگە ئۆزگەرتىلىشى، يامغۇر-يېشىنىڭ ئازلاپ، ئوت-چۆپلەرنىڭ قۇرۇپ- چېكىنىپ كېتىشى قاتارلىق تەبىئىي كىلىماتىنىڭ ئۆزگىرىشى يىللىقلارنىڭ ياشاش بوشلۇقىنى تارايىتۋەتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە زامانىۋى قاتناش ۋاسىتىلىرىدىن تىرانكتور، ماشىنا، مۇتسىكىلىت قا- تارلىقلارنىڭ بارا-بارا كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، يىللىقنىڭ قەدىمكى دەۋرلەردىن باشلاپ ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇش، ئۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش، قاتناش-ئالاقە ئىشلىرىدىكى ئالاھىدە رولى ئاجىزلاپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن كىشىلەر ئاتنى ئانچە باقمىدىغان بولغان. شۇڭا ياد- لىق نەزىرىدە مەيلى قارا ئايغۇر ياكى كۆك ئايغۇر بول- سۇن، ئايغۇر بېشى بولسا بولدى دەيدىغان قاراش ئومۇمىيلاشقان بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا ھازىر «خۇدايە- تا ئاللا ئادەمنى يارىتىپ بولغاندىن كېيىن خېلى كۆپ لاي ئېشىپ قاپتۇ. خۇدايىتا ئاللا ئادەم پايىدىلانسۇن دەپ يىلقىنى يارىتىپ، بىر پۈۋىلگەنكەن يىلقا ئۇچقان دەك چېپىپ كېتىپتۇ. شۇڭا ئەل ئارىسىدا «تاۋار پۈرۈچى ئاشار، لاي پۈرۈچى ئاشماس» دېگەن ماقال بىلەن «يىلقا-يەلدىن» دېگەن گەپ تارقالغانكەن» ③،

«ئەر قانتى - ئات»، «يىلقا جەڭگە يارىتىلغان»، «ئاتاڭنىڭ بارىدا ئەل كۆر، ئېتىڭنىڭ بارىدا يەر كۆر»، «مېھماننى باققۇچە، ئېتىنى باق»، «يۈز يىلدىن بىر تۇلپار چىقار، مىڭ يىلدىن بىر دۆلدۈل (چىقار)» دېگەندەك يىلقىنى ئۇلۇغلايدىغان ئەپسانە-رېئايەتلەر بىلەن ئاتلار سۆزلىرىنى ئىنتايىن ئاز ياشانغانلارنىڭ ئاغزىدىنلا بىرە بىر ئىشتىكە بو-لدۇ. بۇنى تەڭرىتاغ يېزىسى تۆمۈرتى كەنتىدىكى 76 ياشلىق ئابلىز نىياز دېگەن كىشىنىڭ سۆزىدىنمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ:

«مەن مەزىن بولغىلى 10 يىل بولۇپ قالدى،

يادلىق نەزىرىنى ھەر يىلى قىلدۇق، بەزى يىللاردا ئىككى قېتىم قىلدۇق. يادلىق نەزىرىنى ئەتىياز، ياز دېمەي قۇرغاقچىلىق بولسلا قىلىمىز. بۇلتۇر يادلىق نەزىرىنى يازدا قىلغان، بۇ يىل (2007-يىلى) 4-ئاينىڭ 12-كۈنى ئۆتكۈزدۇق. بۇنداق نەزىر كۆپ-چىلىكنىڭ قوزغىلىشى، جامائەتنىڭ رازىلىقى بىلەن بولىدىغان ئىش. ھەممىسى «قۇرغاقچىلىق بولۇپ كەتتى، نەزىرگە چىقساق» دەپ ئىلتىماس قىلدى. شۇنىڭ بىلەن نەزىرگە چىقتۇق. ئىلگىرى تۆمۈرتى كەنتىدىكى ھەممە جامائەت بىر بولۇپ نەزىرگە چىقىدىغان، بۇ يىل جامائەت ئۈچكە بۆلۈنۈپ نەزىرگە چىقتۇق. مەھەللىلەر بىر-بىرىدىن يىراق، توپلىنىپ بىر چىقساق، يىراقراق مەھەللىدىكى بەزى ئاجىز، كىچىكلەر نەزىرگە قاتنىشالمايدىكەن. نەزىرنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇششاق نارسىدىلەرمۇ قاتناشسا، دۇئا قىلسا ياخشى بولىدۇ. شۇڭا يۇرتتىكى ھەممە كىشىنىڭ قاتنىشىشىنى مەقسەت قىلىپ بۇ يىل جامائەت ئۈچكە بۆلۈنۈپ نەزىرگە چىقتۇق.»

يادا تىلەش پائالىيىتى خەلق ئارىسىدىكى پائالىيەت بولۇپ قالماي، ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋاڭلىق تۈزۈمىدە يەنە قانۇنلاشقان بىر پائالىيەت بولۇپ، يادا قىلىدۇ. غان مەخسۇس موللا، داخانلار بار بولغان. بۇنى ھا-پىز نىياز (1896-1982) دېگەن تارىخچى كىشىنىڭ «قومۇل گۈلىستانلىقى» دېگەن كىتابىدىكى مۇنۇ قۇرلاردىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ: «ساناق بولماستىن ئىلگىرى يادا - يېغىن كەم ۋاقتلاردا ۋە يايلىدىكى

«يادلىق توغرىسىدا ئۆتمۈشتە ئاتا-بوۋىلار تېنى كۆك ئايغىر بولسا، ئۇنى قان قىلىپ، گۆشىنى جامائەت يەپ، نەزىر قىلسا، بېشىنى سۇغا سالسا، دەيدىغان. بىز ئىشتاننى ئەمدى يۈلەپ يۈرگەن چاغلاردا يادلىق نەزىرىنى شۇنداق قىلىدىغان. ھازىر تېنى كۆك ئايغىر تۇرماق، ئادەتتىكى ئاتنىمۇ تاپماق تەس. ھازىر ئات تۈگىدى. شۇڭا ھازىرقى يادلىقتا ئايغىر ئات بېشىنى ئىشلىتىمىز، تېنى كۆك ئايغىر بو-لۇشى كېرەك دەپ كەتمەيمىز.»

يادلىقتا ئايغىر ئات بېشىغا ئايەت پۈتۈپ، بۇلاق كۆزىگە سالغاندىن باشقا يەنە يىلاننى باغلاپ بۇلاق ياكى غولدىكى سۇغا سالدىغان ئادەتمۇ بار. كىشىلەر «يىلان ئارۋاق قىلىدىغان ھايۋان، يىلاننى سۇغا باغلاپ قويغاندا، يىلان ئاسمانغا قاراپ ئارۋاق قىلىدۇ، شۇنىڭ نالىسىدە بۇلۇتلار يىغىلىپ، يامغۇر ياغىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئارۋاق دېگىنى دەم تارتىش دېگەن مەنىدە. مەسلەن، پاقا ئارۋاق قىلىپ پاشا، كۆمۈتلەرنى يەيدۇ.

تەڭرىتاغ يېزىسىنىڭ شۈيىتى كەنتىدە يۇقىرىدىن قىلاردىن باشقا قارا تاش بىلەنمۇ يادلىق قىلىدىغان ئادەت ساقلانغان. ئۇلار يەتتە تال قارا رەڭدىكى تاش-نى پاكىز غول بويلىرىدىن ياكى بۇلاق ئىچىدىن تېپىپ، شۇنىڭغا ئايەت ئوقۇپ، بۇلاق ياكى غول سۈيىگە قويىسا، يادلىق تىلەك ئوخشاشلا ئىجابەت بولىدۇ، دەپ قاراپ، ھازىرمۇ شۇ ئادەت بويىچە ئېلىپ بارىدىكەن.

يادىلىق (نەزىرى) قىلىدۇ. يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەر تۈ-
پەيلىدىن يادىلىق مۇراسىمى ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاز
بۇ تاغلىق رايونلاردا چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە
بولۇپ كەلگەن.

يادىلىق (نەزىرى) ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق كىشىلەر
تەبىئەت دۇنياسىدىن كېلىۋاتقان ئاپەت - ۋەھىمە،
تەشۋىشلەردىن خالاس بولۇپ، ئۆزلىرىگە روھىي تە-
سەللى ئىزدەيدۇ. بۇ مۇراسىملار كىشىلەرنى بىرلىكتە
تىرىشىپ، قۇرغاقچىلىق ئاپىتىدىن ئامان - ئېسەن ئۆ-
تۈۋېلىشقا ئىلھام ۋە مەدەت بولىدۇ. كىشىلەردىكى
روھىي بېسىمنى يېنىكلىتىپ، يۇرتنىڭ تىنچلىقىنى
ساقلاشتا مۇھىم رول ئوينايدۇ. مانا بۇ يادا تىلەش
مۇراسىملىرىنىڭ ئىجتىمائىي رولىدۇر. يادىلىق نەزىرى-
نىڭ بۈگۈنكى كۈنىدەمۇ ئۆز سېھرىي كۈچىنى يوقات-
ماسلىقى ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك رولىنىڭ بولغانلىقىدىن-
دۇر.

كۆرسەتكۈچلەر:

① قومۇل خانلىقى 24-يېزا-كەنتى ئاساس قىلىپ، ھۆ-
كۈمرانلىق يۈرگۈزگەن بولۇپ، بۇلار 12 تاغ، بەش شەھەر، بەش
تۇرا، قارلمۇچى، تاششار (تاششەھەر-ت) دەپ ئاتالغان. «12
تاغ» - تەڭرىتاغنىڭ تەسكەي تەرىپىدىكى نېرىنكىر، تۈركۈل،
ئارتۇرۇك، باي، نىمى؛ تەڭرىتاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى شو-
پۇل، خوتۇنتام، باغداش، ئېدىر، قوراي، تاراتۇ، سەركرالارنى
كۆرسىتىدۇ. ھازىرقى تەڭرىتاغ يېزىسى شۇ تاغلار ئىچىدىكى قوراي ۋە
ئېدىرنى مەركەز قىلغان رايونلاردۇر. ۋاخلىق دەۋرىدە بۇ تاغ رايونلار-
غا دورغا، قورمال، كۆكپىشى (مىراب)، ئۈچبېگى دېگەن ئەمەللەرنى
بېكىتىپ باشقۇرغان. بۇ مەلۇماتلارنى ھاپىز نىيازنىڭ «قومۇل گۈ-
لىستانلىقى» ناملىق كىتابىنىڭ نەشرىدىن چىقىش ئالدىدىكى كومپيۇ-
تېرغا كىرگۈزۈلگەن نۇسخىسى 4-5-بەتلەردىن ئالدىم.

② قومۇل شەھىرى يىلنامىسى تۈزۈش گۇرۇپپىسى تۈزگەن:
«قومۇل شەھىرى يىلنامىسى» (2003)، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى،
تى، 2003-يىلى 10-ئاي 1-نەشرى، 229-بەت.

③ يۈسۈپ ئىسماق: «ئادەم بىلەن يىلقىنىڭ يارىتىلىشى»
«مىراس» ژۇرنىلى 1999-يىلى 2-سان، 72-بەت.

④ ھاپىز نىيازنىڭ «قومۇل گۈلىستانلىقى» ناملىق كىتابىنىڭ
نەشرىدىن چىقىش ئالدىدىكى كومپيۇتېرغا كىرگۈزۈلگەن نۇسخىسى
49-بەت.

ئوت - چۆپلەرگە ئاپەت يۈز بەرگەن ۋاقىتلاردا يام-
غۇر تەلىپى قىلىدىغان داخان، موللاملارنى ۋاخلىقتىن
تاغ - يايلاقلارغا يامغۇر تەلىپى ئۈچۈن ئەۋەتەتتى» .
④

دىنىي ئېتىقاد ئىنسانىيەت تارىخىدىكى قەدىمىي-
لىككە ۋە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولغان مەدەنىيەت ھادى-
سىسى. ئۇ ئىنسان بىلەن تەبىئەت، تەبىئەتتىن ھال-
قىغان كۈچلەر بىلەن شۇ مۇھىتتا ياشاۋاتقان كىشىلەر-
نىڭ مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان، ئىنسانىيەت-
نىڭ ماددىي، مەنەۋى تۇرمۇشنىڭ تارىخىي مۇساپىسىنى
كۆرسىتىپ بېرىدىغان كۆپ قاتلاملىق مەدەنىيەت
سىستېمىسى.

ئىنسانلارنىڭ ھېسسىي تۇيغۇلىرى بىلەن ئەقىلىك-
نىڭ، ئىنسانلارنىڭ مەنەۋى تەلەپ-ئېھتىياجلىرى بىلەن
تەبىئىي قانۇنىيەتلەرنىڭ، ئوبيېكتىپ دۇنيانىڭ مۇرەك-
كەپلىكى بىلەن ئىنسانلارنىڭ دۇنيا قارشى ئارىسىدا
تۈرلۈك توقۇنۇشلار يۈز بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي
ئىقتىدارى بىلەن غايىسى ئوتتۇرىسىدا زور پەرقلەر
بولغاندا، دىنىي ئېتىقاد ھالقىلىق رول ئوينايدۇ.

ئادەتتە كىشىلەر يۇقۇملۇق كېسەللەر تارقى-
لىپ، ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرى كۆپەيگەندە؛ ئاشلىقلارغا
ھەرخىل ئاپەتلەر كېلىپ، كۆپچىلىكنىڭ مەنپەئىتى
خەۋپ ئىچىدە قالغاندا؛ قۇرغاقچىلىق بولۇپ،
يايلاقلار قۇرۇپ، كىشىلەر ئېغىر كۈنلەرگە قالغان
چاغلاردا يىغىلىپ، قان قىلىپ، نەزىر قىلىدۇ. بۇ
ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ تەڭرىگە بولغان چىن، سەمىمىي
ئېتىقادىنى، تەڭرىنىڭ ئۇلۇغلىقىنى، قۇدرەتلىكلىكىنى،
ئۆزلىرىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئىزھار قىلىپ، قىيىنچىلىقتىن
ئامان-ئېسەن ئۆتۈپ كېتىشىنى تىلەيدۇ. بۇ دىنىي
مۇراسىملارنىڭ ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىشىنىڭ ئاساسىدۇر.
شۇ دەپقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىد-
شىنىڭ ئاساسى. تەبىئىي ئوتلاقلارغا تايىنىپ، چارۋىد-
چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تەڭرىتاغ يېزىسىدىكى
كىشىلەر ئۈچۈن، قۇرغاقچىلىق ئاپەت ۋە ۋەھىمدىن
دېرەك بېرىدۇ. شۇڭا قۇرغاقچىلىق مەزگىللەردە كىشى-
لەر پۈتۈن يۇرت بويىچە يىغىلىپ، قان قىلىپ،

2008 i

سالام خەت يېزىشنىڭ ۋاقتى كەتتىمۇ ؟

تۇرغۇنجان ئىمىن

رەپنىڭ ئېسىدە قېلىشى ناتايىن. سالام خەت يېزىش ئارقىلىق بالىلارغا، قارشى تەرەپكە خېلى جىق گەپ-لەرنى دېگىلى، كۆڭلىڭىزدە ئويلىغانلىرىڭىز، كەلگۈسى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىڭىز، ئۇرۇق-تۇغقانلارنىڭ ئەھۋالى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىنى ئېنىق، جانلىق ئىپادىلەپ بېرەلەيسىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە سالام خەت دېگەن «يېرىم دىنار» ئەمەسمۇ؟ يەنە تېخى تەننەرخىمۇ ئەرزىن. كىشى يىراق يۇرتلاردا مۇساپىر بولۇپ يۈر-گەندە ئۆز ئاتا-ئانىسىنىڭ، پەرزەنتلىرىنىڭ، ئۇ-رۇق-تۇغقانلىرىنىڭ، دوست-ئاغىنلىرىنىڭ پوچپەر-كىسىنى كۆرگەندە قەۋەتلا خوش بولىدۇ. دەشمە، يە-نە بىر تەرەپتىن سالام خەت دېگەن بىر قېتىم ئوقۇپ بولۇپ، ساقلاپ قويسا، يەنە بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇغقانلىرى، دوست-ئاغىنلىرىنى سېغىنغاندا يەنە قولىغا ئېلىپ ئوقۇسا، كىشىگە زور ئىلھام-مەدەت، تىرىشچانلىق ۋە تە-سەللى ئاتا قىلىدۇ. ئەمەسمۇ؟- دېدى ئۇ ماڭا ئەم-دىلا يېزىپ بولغان سالام خەتنى كۈنۈپىرتقا ساغلاچ. خىزمەتدەشمنىڭ ئېيتىپ بېرىشىچە، ئۇ قىزى ئىچ-كىرىدىكى شىنجاڭ تۇلۇق ئوتتۇرا سىنىپقا ئوقۇشقا كەتكەن ئىككى يىلدىن بۇيان ئىككى ھەپتەدە بىر پارچە سالام خەت يېزىشنى داۋاملاشتۇرۇپ كەپتۇ، كىچىكىدىن تارتىپ بىردەم ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇغ-قانلىرىدىن ئايرىلماي كەلگەن ئارزۇلۇق قىزىمۇ ئۇنىڭ ھەر بىر پارچە سالام خەتنى تاپشۇرۇپ ئالغىنىدا، خۇددى ئۇنىڭدىن ھېيتلىق ئالغاندەك خوش بولۇپ، يۈكسەك ئارزۇ، ئۈمىد ۋە ئىشەنچ، تىلەكلەر يۇغۇ-رۇلغان سالام خەتنى قايتا-قايتا ئوقۇپ، زور ئىلھام ۋە مەدەت ئاپتۇ، ئۆگىنىش نەتىجىسىمۇ سىنىپ بويى-

يېقىندا، ئىشخانىدا توردا ماقالە يوللاۋاتاتتىم، ئادەت-تە خۇشچاقچاق، ئوچۇق-يورۇق، كىشىلىك جەمئى-يەت، ئادەمىلىك، ئەدەپ-قائىدە توغرىسىدا ماڭا ئۆ-زىنىڭ ھېس قىلغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىپ، مېنى چوڭقۇر تەربىيەگە ئىگە قىلىدىغان خىزمەتدەش-مىمىلا كەتتى، مەن تۇيدۇرماستىن ئۇنىڭ يېزىقچىلىق ئىشقا دەخلى قىلماي دېگەن ئوي بىلەن ئۆز ئىشىغا مەشغۇل بولىدۇم، ئارىدىن يېرىم سائەتچە ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى، قارىسام ئۇ يەنىلا باش كۆتۈرمەي ما-قالە قەغەزىگە ئۆز پوچپەركىسىدا بىر نېمىلەرنى يېزىۋا-تاتتى.

- ئادەتتە خەۋەر - ماقالە يازسىڭىز كومپيۇتېردا يازاتىڭىز، بۈگۈن ئىلھامىڭىز كېلىپ كومپيۇتېردا ئۇرۇشقا ئالدىراپ كېتىپ، ئۆز پوچپەركىڭىز بىلەن بىۋاسىتە يېزىۋاتامسىز نېمە؟، - دەپ سورىدىم مەن ئۇنىڭدىن.

- ياقەي، ئىچكىرىدە ئوقۇۋاتقان قىزىمغا سالام خەت يېزىۋاتىمەن، - دېدى ئۇ بېشىنى كۆتۈرمەي قە-لەم تەۋرەتكىنىچە.

- نېمە؟ قىزىڭىز بىلەن كۈندە بىر - ئىككى قېتىم تېلېفوندا كۆرۈشۈپ تۇرىۋاتسىڭىز، يەنە سالام خەت يېزىشنىڭ نېمە زۆرۈرىيىتى بار؟ - دەپ سورىدۇم مەن ئۇنىڭ جاۋابىدىن ھەيرانلىق ھېس قىلىپ.

- دېگىنىڭىزغۇ توغرا، قىزىم بىلەن كۈندە تېلېفوندا سۆزلىشىپ تۇرىۋاتىمەن. تېلېفوندا سۆزلەشكەندە ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىيالايدۇ، بىراق ئۇزۇن سۆزلەشكىلى، كۆڭۈلدىكى گەپلەرنىڭ ھەممىنى دەپ بولغىلى بولمايدۇ. تېلېفوندا دېيىشكەن گەپلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ بالىلارنىڭ ياكى قارشى تە-

خاسىيەتلىك ئۆتكەن بىر يىلنى ئۇزۇتۇپ ، زور ئۈمىدگە تولغان
يېڭى يىلنى غۇتىۋالماقتىمىز ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سىزگە سالامەتلىك
ۋە خوشاللىق تىلەيمىز!

ھۆرمەت بىلەن : X X X X X

2008 - يىل 28 - دىكابر

ئاساسەن قالمىدى ، پەقەت يېڭى يىل ۋە ھىيت -
بايراملاردا ئاتكىرتكىلارغا پەقەت بىر نەچچە جۈملە
تىلەكلىرىمىزنى ئوچۇق - ئاشكارىلا يېزىپ ئەۋەتىدىغان
ھالىتىمىزلا ساقلىنىپ قالدى . سالام خەت يېزىش ئار -
قىلىق كۆڭلىمىزنىڭ چوڭقۇر قاتلىمىدىكى يۈرەك
سۆزلىرىمىزنى ئاتا - ئانىلىرىمىز ، پەرزەنتلىرىمىز ، ئۆ -
رۇق - تۇغقانلىرىمىز ، دوستلىرىمىزغا ئىزھار قىلىدىغان
ئەنئەنىلىرىمىز يوقلىشىغا باشلىدى

ئۇنداقتا ئۇچۇر ئالاقە - ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان
بۈگۈنكى كۈندە سالام خەتنىڭ راستتىنلا ۋاقتى كەتتە -
مۇ ؟

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى ، سالام خەتنىڭ تېخى
ۋاقتى كەتمىدى ھەم مەڭگۈ كەتمەيدۇ . شۇنداق ،
سالام خەتمۇ يېرىم دىدار . گەرچە سالام خەتتە قارشى
تەرەپنىڭ چىرايىنى كۆرگىلى بولمىسىمۇ ، لېكىن ھەر
بىر قۇرلارغا مارجان كەبى تىزىلغان ئوتلۇق تىلەك -
لەر ، سەممى ئۆگۈت - نەسەتلەر پەرزەنتلىرىمىز ،
ئۇرۇق - تۇغقان ، دوست - بۇرادەرلىرىمىزگە باشقىچە
ئىلھام ۋە مەدەت بېغىشلايدۇ . ئاتا - ئانىلىرىمىزغا بولسا
تەسۋىرلىگۈسىز تەسەللى ھەم خاتىرجەملىك ئاتا قىلد -
دۇ . تېلېفون ، چاقىرغۇ ، ئىنتېرنېت قاتارلىق زامانىۋى
ئالاقىلىشىش قوراللىرىدا ئاۋازىنى ئاڭلاپ ، چىرايىنى
كۆرۈپ تۇرۇپ دېيىشكەن بىر نەچچە ئېغىز ئەھۋال
سورىغىنىمىزغا قارىغاندا ، سالام خەتتە پىكىر ، ئوي -
خىيالىمىزنى ئەركىن - ئازادە ئوتتۇرىغا قويالايمىز ،

چە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈپتۇ . ئۇنىڭ قىزى يەنە دادى -
سىدىن كەلگەن سالام خەتنى ساۋاقداشلىرىغا پەخىرلە -
نىش ئىلكىدە ئوقۇپ بېرىپ ، بۇ خوشاللىقتىن
ساۋاقداشلىرىمىزغا بەھرىمەن قىلىپتۇ . سىنىپ مۇدىرىمۇ
ئۇنىڭ ئۆگىنىش نەتىجىسىنىڭ كۈنسىرى يۇقىرى كۆتۈ -
رۈلۈشىگە ئىلھام ، مەدەت بېرىۋاتقان سالام خەتتىن
بىر نەچچە پارچىسىنى مەخسۇس شىنجاڭلىق ئوقۇغۇ -
چىلار ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان مەكتەپ گېزىتىدە ئېلان
قىلىپ ، باشقا ئوقۇغۇچىلارغا ئۈلگە تىكلەپتۇ . كۈندە -
لىك تۇرمۇش ۋە خىزمەت رىتىمىنىڭ تېزلىشىشىگە
ئەگىشىپ ، ئۇچۇر - ئالاقە ئىشلىرىمىز زور تەرەققى -
ياتلارغا ئېرىشتى . مەيلى ئاتا - ئانا ، ئۇرۇق - تۇغقان ،
دوست - بۇرادەرلەر ۋە ياكى خىزمەتداشلار ئارا ئەھۋال
سوراشقاندا ، ئۆز ئارا مۇبارەكلەشكەندە ، جىددىي ئىش -
مىز چىقىپ قالغاندا ، تېلېفون ئارقىلىق كۆزلىگەن
مەقسەتلىرىمىزگە يېتەلەيدىغان بولدۇق . ئىلگىرى ئۆ -
چۈر - ئالاقە ئىشلىرىمىزنىڭ راۋان بولماسلىقى سەۋە -
بىدىن كۆڭلىمىزدىكى ياخشى تىلەك ۋە ئارزۇ - ئار -
مان ، خوشاللىق خاپىلىقلىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى سالام
خەت شەكلىدە قارشى تەرەپكە ئەۋەتىش ئارقىلىق
كۆزلىگەن مەقسەتكە يېتەتتۇق . ھازىر دەۋرنىڭ تەرەققى -
قى قىلىشىغا ئەگىشىپ ، كادىردىن تارتىپ دېھقانغى -
چە ئازراق ئىقتىسادى كىرىمى بار كىشىلەرنىڭ ھەر
بىرىدە بىردىن تېلېفون بار بولدى ، ئالاقە ئىشلىرىمىز
كۆپ قۇلايلاشتى . نۆۋەتتە سالام خەت يازىدىغانلار

2008 i

8 3 0 0 0 1

ئىككى يىلنىڭ مۇبارەك بولسۇن!
ئىككى يىلدا تىنچلىقنىڭ سالامەتلىك ،
ئالاقىلىشىش ۋە مەدەت ، بارلىق كىشىلەرگە
ئۆتۈنۈش تىلەك بولسۇن!
تۈرۈمچى شەھىرى پۈتۈنلۈك ھەممىسى
يول 16 - قۇرۇ - «مىراس» تىكى
XXXX كە تىگىز

418703

شەيتان لۇغەت

ئائىلە - بىر ئايالنىڭ ئۆز گىرىملىرىدىن تەلتۈكۈس ئادا بولالايدىغان جايى .

گۈل ئاسرىغۇچى ، ئەلچى بولۇش - نسىيى بە - خەتەر ھالەتتە بارلىق ئەرلەر ئۆز زىممىسىگە ئېلىشنى خالايدىغان مەسئۇلىيەت .

ئاليجاناپلىق - بىراۋ ماڭا ئۆزى ئىستېمال قىلغان تۈزنىڭ مەن يېگەن تائاملاردىنمۇ كۆپ ئىكەنلىكى تو - غۇرلۇق لاپ ئۈرۈپ بەرگەندە ، مەن دەرھال ئاشۇ ئاقساقالنىڭ سالامەتلىكىنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىدىن ئەن - سىرەپ قالدىم . چۈنكى ، تۈز ئىستېمالى ئاشۇنداق دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندىكىن ، ئۇنىڭ ئاشقازىنىدا كە - سەل يوق دېگەندىمۇ ، جەزمەن يوقىرى قان بېسىم كېسىلى بار .

ئېلان - مانا بۇنداق بىر خىل سەنئەت : ئۇ ئالدى بىلەن مەلۇم بىر نوپۇزلۇق زاتنىڭ تەلەپپۇزىغا تايىنىپ ، سېنى قورقۇتۇپ چالا ئۆلۈك قىلىپ قويدۇ . ئان - دىن كېيىن يەنە سېنىڭ ھاياتىڭنى قۇتقۇزۇپ قالالايد - دىغان مەھسۇلاتلىرىمىز ، دەپ جار سالدى .

چەت دۆلەت - ئۇ بىزگە قوشنا ئەل . ئۇنىڭ بىر مەھەللە تام قوشنىلىرىمىزغا ئوخشامايدىغان يېرى شۇكى ، بىز ھەمىشە چەت دۆلەت دېگەن ئۇنداق ياخشى ، چەت دۆلەت دېگەن مۇنداق ياخشى دەپ سۆزلەپلا كېتىمىز . بىراق ، تام قوشنىلىرىمىز توغۇرلۇق گەپ ئاچقىنىمىزدا ، قوشنىلىرىمىزنى ئۇنداق ئەسكى ، مۇنداق ئەسكى دەپ قاقشاشنىلا بىلىمىز .

ئاتۇنلىق - بەدەننىڭ زەئىپلىشىشى ، پاراسەتنىڭ سۈسلىشىشى ، ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ نامراتلىشىشى ، شۇنداقلا ياش قىزلىرىنىڭ مودا قوغلىشىپ ياسىنىشقا مەستانە بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ئومومىي ئاتىلىشىدۇر ئېرشادى تەرجىمىسى

يىراقلاردا ئوقۇۋاتقان پەرزەنتلىرىمىزگە ئۇلارنىڭ گۈزەل كەلگۈسىنى سۈرەتلەپ بېرەلەيمىز ، كۈنلىرىمىزدە ئويلە - ڭانلىرىمىزنى تولۇق يازمىز . شۇڭا سالام خەتنىڭ ئى - جابىي رولىغا سەل قاراشقا بولمايدۇ . زامانىۋى ئالاقە - لىشىش قوراللىرىدىكى ئاۋازىمىز ، يېزىقلىرىمىزغا ۋىرۇس - تىن ئىبارەت دۈشمەن ھەر ۋاقىت توسقۇنلۇق قېل - شى ، باشقىلار كۆرۈپ قېلىشى ، ئاڭلاپ قېلىشى مۇم - كىن . لېكىن سالام خەت قارشى تەرەپكە ۋىرۇسسىز يېتىپ بارىدۇ . مەيلى ئۈچۈر - ئالاقە ئىشلىرىمىز قانچە - لىك تەرەققىي قىلسۇن تېلېفون ، چاقىرغۇ ، ئىنتېرنېت ۋە سالام خەتتىن ئىبارەت ئالاقىلىشىش ۋاسىتىلىرىنىڭ ھېچقايسىسى بىر - بىرىنىڭ ئورنىنى ئالالمايدۇ ، يەنىلا خىزمەتدەشىمغا ئوخشاش باشقا يۇرتلاردا ئوقۇۋاتقان پەرزەنتلىرىمىز ، تىجارەت قىلىۋاتقان تۇغقانلىرىمىز بىز - نىڭ كېيىنلىكىمىز توغرىسىدا باش قاتۇرۇپ ، كىرىپك - قاقماي كۈنسىرى مۇكچىۋاتقان ئاتا - ئانىلىرىمىزغا ، تورخانىلاردا دوستلىشىشنى باھانە قىلىپ ، كېچە - كې - چىلەپ ئۇخلىماي ، كومپيۇتېر ئالدىدا ئولتۇرۇپ ، QQ ، دا مۇھەببەتلىشىۋاتقان ، سىردىشىۋاتقان ، دەرس تاشلاۋاتقان ، بىلىم ئېلىش پۇرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويۇۋاتقان ياش دوستلىرىمىزغا يۈرۈكىمىزدىكى گەپلە - رىمىزنى سالام خەت ئارقىلىق ئېيتايلى ، سالام خەت يېزىش كۈنلىق تەرغىب قىلغانلىق ئەمەس ، ھەممە - مىز ۋاقىت چىقىرىپ ئۆز ئارا خەت يېزىشىپ تۇراي - لى ، كۈندە كۆرۈشۈپ تۇرالماساقمۇ ، ئۆز پوچىمىز ئارقىلىق دىدارلىشىپ تۇرايلى !

(ئاپتور : مارالبېشى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىدە)

M
I
R
A
S

ئۇيغۇر مىللىي داستانچىلىقىنىڭ ئۆتمۈشى

ۋە بۈگۈنى

ياسىن مەتنىياز تېكە

1. مىللىي داستانچىلىقنىڭ تارىخىي دەۋرلەرگە بۆلۈنۈشى

بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولغان مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇرنىڭ ئىجتىمائىي، تارىخىي ئەھۋالىدىن خەۋەر بەرگۈچى بولۇش سۈپىتى بىلەن قانچە قىممەتلىك بولسا، ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىمۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ ئەڭ يىراق ۋە نازۇك تەرەپلىرىدىن ئۇچۇر بېرىشى بىلەن شۇنچە قىممەتلىك. ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەڭ يىرىك ژانىر بولۇش سۈپىتى بىلەن، خەلق ئەدەبىياتىدىكى نەسرىي ۋە نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغاندىن باشقا، خەلق سەنئىتىنىڭ سېھرىي كۈچى بولغان مۇزىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغان. ئۇ يەنە مەزمۇن جەھەتتە مۇھەببەت، تارىخىي شەخس ۋە تارىخىي ۋەقەلەرنى ئاساسلىق مەزمۇن قىلغانلىقى ۋە بىر قەدەر مۇكەممەل قۇرۇلما ئىچىدە مۇئەييەن تەپسىلاتلارغا ئىگە بولغان ۋەقەلىكىنى بايان قىلىشى بىلەن باشقا تۈرلەردىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزگىرىش ۋە پىششىقلىنىش جەريانىنى باشتىن كەچۈرىدۇ، بولۇپمۇ بۇ جەرياندا باشتىن ئاخىر بەدىئىي پىششىقلاشتىن ئايرىلالمايدۇ. شۇڭا، ھەدىگەندىلا ئۇنىڭ پەيدا بولغان دەۋرىنى قىياس قىلىش تولىمۇ مۇشكۈل ئىلمىي خىزمەت. خەلق داستانلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتىمىزنى گەرچە مەشھۇر ئېپوس «ئوغۇزنامە»دىن باشلىساقمۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولغان

دەۋرىنى قىياسەن ھالدا «مىلادىدىن كېيىنكى 4-5- ئەسىرلەرگە كەلگەندە مۇكەممەل شەكىلگە كىرگەن بولۇشى مۇمكىن» ① دېگەندىن باشقا ئېنىق بېكىتىلگەن يىل ۋاقتىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا ئامالسىزىمىز. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، داستانلاردا ئەكس ئەتكەن تۈرلۈك مەزمۇنلاردىن بىز ئۇنىڭ ئىنتايىن يىراق دەۋردىن مەلۇمات بېرىۋاتقانلىقىنى بىلەلەيمىز. مەيلى قاچان پەيدا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر داستانلار پەيدا بولغاندىن باشلاپ ئېغىزىدىن ئېغىزغا كۆچۈپ، نۇرغۇن تارىخىي دەۋرلەرنى باشتىن كەچۈردى ۋە مەزمۇن، قۇرۇلما، ئورۇندىلىش قاتارلىق جەھەتلەردىن ئۆزگىچە بىر ژانىرلىق ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈردى. داستانلار دەۋرىنىڭ قېنى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، سۈيى بىلەن سۇغۇرىلىشتەك ئالاھىدىلىكى ئاساسدا ھەر قايسى دەۋرلەرنىڭ ماھىيەتلىك ئالاھىدىلىكىنى، بولۇپمۇ خەلق تۇرمۇشىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئىپادىلەپ بەردى. بۇ ئالاھىدىلىك پەيدىنپەي داستانلارنى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى زور ئىپكىلىق ئەسەرلەرگە ئاساس سېلىشتەك سەۋەبكە مۇيەسسەر قىلدى. شۇڭا خەلق داستانلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىش خەلقىمىزنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىشتىن باشقا يەنە ئەدەبىيات تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ مۇئەييەن ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى ھازىرغىچە قىلىنغان تېكىست تەتقىقاتى ئاساسدا تۆۋەندىكى بىر قانچە تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ:

بىرىنچى، مىللەتنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدىكى يېگانە تارىخىي شەخسلەر مەدەيلىنىپ، ئۇلارنىڭ ۋە- تەن ۋە ئەل- يۇرت ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ھەر خىل كۈرەشلىرى مەدەيلىنىدىغان داستانلار. بۇلار پەيدا بولغان دەۋرى ئىنتايىن يىراق بولغاچقا، ئۇلارنى ئا- ساسىي جەھەتتىن قەھرىمانلىق داستانلىرىغا مەنسۇپ دەپ قاراشقا بولىدۇ. بۇ خىلدىكى داستانلارنىڭ ئەڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇلاردا ئىپتىدائىي تەپەككۈر- نىڭ ساقىندىسى بولغان ئەپسانە- رىۋايەتلەرنىڭ ئېلىپ- مېنىتلىرى بولۇپ، قەدىمكى دىن، ئۆرپ- ئادەت ۋە تىل مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. بۇلاردىن «ئوغۇزنامە»، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «چىنتۆمۈر باتۇر» قاتارلىق داستانلارنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن. ئىككىنچى، مۇھەببەت ئاساسىي تېما قىلىنىپ، ئەركىنلىك بوغۇلغان فېئودال- لىزم دەۋرىدىكى ئېزىش ۋە بوغۇلۇش ئۈستىدىن شىكا- يەت قىلىنىدىغان داستانلار. بۇ خىل داستانلار ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ خېلى مۇھىم قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇلارنىڭ بىر قىسمىدا ئاقكۆڭۈل، ۋاپادار، چىداملىق، مەشۇقنىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ھەر- قانداق جاپادىن قورقمايدىغان غايىۋى يىگىتلەرنىڭ ئوبرازى تىكلەنسە، («ھۆرلىقا- ھەمراجان»، «قەمەر شاھ- شەمسى جانان»)، يەنە بەزىلىرىدە ئۆز ئاشىق- نىڭ ۋاپادارى سۈپىتىدە بۇ دۇنيانىڭ بارلىق مەئشەتلە- رىدىن ۋاز كېچەلەيدىغان گۈزەل مەلىكىلەرنىڭ ئوبرازا- زى «پەرھاد- شېرىن»، «بوز يىگىت» يارىتىلىپ، ئائىلىغۇچىلارنىڭ كۆز ئالدىدا باتۇر، مەردانە ۋە تەشەببۇس گۈزەل ئوبرازلار مەيدانغا كېلىدۇ. رومان- تىزىملىق مېتودمۇ، رېئاللىق ئۇسلۇبمۇ ئارىلاش قوللىنىلغان بولغاچقا، ئاجايىپ گۈزەل ئەدەبىي كار- تېنا ئارقىلىق ئەپسانە، رىۋايەت ۋە رېئاللىق بىر- بى- رىگە يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن ساماۋى بەدىئىي مەنزىرە

ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ خىل داستانلار ۋەقەلىك راۋاجلىنىش جەھەتتىن بىر- بىرىدىن مۇئەييەن جەھەت- تىن پەرقلىنىشىمۇ، يەنىلا پۈتكۈل شەرققە ئورتاق بولغان ۋەقەلىك رامكىسىنىڭ تەسىرى روشەن ئىپادىلە- ندۇ، يەنى ئاشىق- مەشۇقلارنىڭ بىر- بىرىگە غا- يىۋى ئاشىق بولۇشتىن ئىبارەت ۋەقەلىك مۇتەقىدىن باشلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئاجايىپ- غارايىپ كەچۈرمىشلى- رى ۋە شۇ جەرياندىكى يامانلىق بىلەن ياخشىلىق ئوت- تۇرىشىدىكى كۈرەشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ. ئۇلاردا يەنە روشەن ھالدىكى خەلق چۆچەكلىرى ئارقىلىق بىزگە يېتىپ كەلگەن بىر قاتار ۋەقەلىك مۇتەقىلىرى ئۇچرايمۇ قالىدۇ. ئۈچىنچى، يېقىنقى زامان تارىخىمىزدا ئۆتكەن تارىخىي شەخسلەرنىڭ زالىم كۈچلەرگە قارشى قىلغان كۈرەشلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق خەلقنىڭ ئەينى دەۋردىكى زۇلمەتلىك تۈزۈمىگە ۋە ھەر خىل قالاق ئۆرپ- ئادەت ۋە ناچار ئەخلاقىي مەسىلىلەرگە بولغان چۈشەنچىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان داستانلار. بۇ خىلدىكى داستانلار ئەكس ئەتتۈرگەن مەزمۇنى يەنە ئىككى تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن: بىرى، خەلق ئاممىسىنى قوزغاپ زومىگەرلىككە قارشى قىلىنغان كۈرەش مەدەيلىنىگەن داستانلار بولۇپ، بۇلارغا «ئابدۇراخمان خان غوجا»، «ياچبەگ» قاتارلىق داستانلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن، يەنە بىر قىسمى مە- لۇم شەخسنىڭ بېشىغا كەلگەن ئېغىر كۈلپەتلەر ئا- ساسىدا شۇ دەۋردىكى ناھەقچىلىك ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدىغان داستانلاردۇر. بۇلارغا «سېيىت نو- چى»، «قىزىل گۈلۈم»، «نوزۇگۈم»، «ھەۋزىخان» قا- تارلىق داستانلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ تۈردىكى داستانلار پەيدا بولغان ۋاقىت، ئومۇمەن ئۇيغۇرلار تا- رىخىي جەھەتتىن ئىنتايىن چىرىكلەشكەن، ئېكسپلانات- سىيە ئەۋج ئالغان دەۋردە ياشىغان بولغاچقا، بۇ تۈر- دىكى داستانلار رېئاللىققا ئىنتايىن يېقىنلىقى ۋە زىددە-

يەنى بىۋاستە ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكى بىلەن قىممەتلىك.

ھازىرغا قەدەر تۈرلۈك نەشر ئەپكارلىرىدا ئېلان قىلىنغان خەلق داستانلىرىنىڭ سانى 106 گە يەتتى. بۇ داستانلار ئىچىدە دىققەتكە سازاۋەر داستانلار بىزنىڭ چە يەنىلا ئۈچىنچى تۈركۈمدىكى داستانلار. بۇ داستانلارنىڭ شەرق ئەنئەنىۋى ۋەقەلىك رامكىسى بىلەن تويۇنغان «غەرب-سەنەم» تىپىدىكى داستانلىرىمىز بىلەن بولغان پەرقى شۇكى، ۋەقەلىكى ئۇيغۇرلار ياشاۋاتقان مۇشۇ زېمىندا يۈز بەرگەن، ھەقىقىي مەنىدىكى ئۆتمۈشنىڭ ساداسدۇر. مىللىي مەزمۇندىكى داستانلار دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ داستانلار ھازىر ئاساسلىق ھالدا قومۇل، قەشقەر، خوتەن ۋە لوپنۇر رايونلىرىغا تارقالغان بولۇپ، شۇ رايونلارنىڭ بىر قاتار فولكلور ئامىللىرىنى ئۆزىگە مۇجەسسەم قىلغان. بۇ بىزگە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرەققىي قىلىش تۈپرىقى مۇشۇ رايونلارغا مەركەزلىشىپ قالغانمۇ، قانداق؟ دېگەن تۇيغۇنى كەلتۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، خەلق داستانلىرىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەزمۇن ۋە شەكىل تەقەززاسىنى قاندۇرىدىغان خەلق تۇرمۇشىدىكى ئالاھىدە تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان ۋەقەلىك، شۇنداقلا ئۇنى ئورۇنلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدىغان مۇزىكا شارائىتى - يېتىشكەن سەنئەت مۇھىتى ۋە ئورۇنلىغۇچى سەنئەت-

كارلار بولۇش كېرەك. يەنە، «سەنۇبەر»، «غەرب» - سەنەم»، «يۈسۈپ - ئەھمەد» قاتارلىق داستانلارنىڭ تېكىستلىرىنىڭ مۇقام تېكىستلىرى قىلىنىپ قوللىنىلغانلىقى بىزگە داستانلارنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان رايونلاردا كۆپرەك تارقىلىش ئىمكانىيىتى بار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. گەرچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇزىكا مەدەنىيىتى بىر قەدەر ئومۇمىيلىك تەرەققىي قىلغان مەدەنىيەت تىپىغا كىرىشىمۇ، ئاساسلىق جەنۇبىي شىنجاڭدا قەشقەرنى مەركەز قىلغان كۇچا، قەشقەر، خوتەن، ياركەنت قاتارلىق جايلاردا، كۈنچىقىشتا قومۇلنى مەركەز قىلغان ئاساستا تارقالغانلىقىدەك روشەن ئالاھىدىلىكىنى ھېس قىلىش مۇمكىن. مۇشۇ ئاساستا ئۇيغۇر خەلق داستانلىرى مۇشۇ رايونلاردا بىر قەدەر كەڭ تارقىلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يەرلىك داستانلار بىر قەدەر كەڭ تارقالغان رايونلار ۋە بۇ داستانلارنىڭ مەزمۇنى ئاساسىدا شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، سىنىپىي زىددىيەت بىر قەدەر كەسكىنلەشكەن دەۋرلەر، شۇنداقلا ئالاھىدە تارىخىي دەۋرلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي مەزمۇندىكى داستانلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى يېتەرلىك شەرت بىلەن تەمىن ئەتەكەن. يەرلىك داستانلار بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان قومۇل، خوتەن ۋە قەشقەرگە دىققەت نەزەرىمىزنى ئاغدۇرىدىغان بولساق، قومۇلنىڭ شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن تۇتۇشىدىغان ئېغىز بولۇشتەك ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورنى، قەشقەرنىڭ ئۇيغۇرنىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلرىدىن بىرى بولۇشتەك ئورنى ۋە خوتەننىڭ چەت - يىراق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى ھېس قىلماي قالمايمىز.

مەزمۇن جەھەتتىن ئۇيغۇرلارغا خاس بولغان بۇنداق داستانلار (ئېپوسلار كۆزدە تۇتۇلمىدى) نىڭ بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان تارىخىي دەۋرىنى گەرچە

يۇقىرىدا تىلغا ئالغاندەك فېئوداللىق دەۋرنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرى دەپ قارساقمۇ، ئېنىقراق ئېيتقاندا، ئۇنىڭ تەرەققىي تاپقان دەۋرىنى ئومۇمەن مۇنداق بىر قانچە تارىخىي دەۋرلەرگە ئايرىساق بولىدۇ، دەپ قارايمەن:

بىرىنچى، خوجىلار دەۋرى

بۇ دەۋر شىنجاڭ تارىخىدىكى ئۈزۈش-تالاش ۋە مەز-ھەپچىلىك ئىنتايىن ئېغىر بولغان، سۈپى - ئىشانلار سەئىدىيە خانىدانلىقىنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدىكىمۇ بەك-رەك ھەددىدىن ئاشقان، «ئاق تاغلىقلار» بىلەن «قارا تاغلىقلار» شىنجاڭ ئاسمىنى قارا بۆلۈتلەرگە چۈمك-گەن دەۋر بولغاچقا، خەلق ئاممىسى بۇنداق زور تا-رىخىي مەزمۇنلارنى خەلق داستانلىرى ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ بەردى. نەتىجىدە قومۇل رايونىدا، جۇڭ-غار تۈرلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئېلىپ بارغان قە-رىمانلىق ئىش - ئىزلىرى، جۇڭغارلارنىڭ قومۇل خە-لقىگە كەلتۈرگەن تۈرلۈك ئاپەتلىرى بايان قىلىنغان ۋە شۇ ئارقىلىق ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتى ئوتتۇرىغا قويۇلغان داستان «ياچبەگ» داستانى مەيدانغا كە-لىدى. بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار «قەمەرشە - شەمسى جانان»، «بوزىگىت»، «سەنۇبەر»، «شاھزادە پەر-رۇخ» قاتارلىق داستانلارنىڭ قويۇق رومانىزىملىق ئالا-ھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭدا كۆرۈلىدىغان فولكلور ئامىللىرى ئاساسدا ئۇلارنى خوجىلار دەۋرىدە پەيدا بولغان ياكى مۇكەممەللەشكەن داستانلار قاتارىغا مەنسۇپ دەپ قارايدۇ. بۇنىڭدىن باشقا «شە ئادىلخان» داستانى دەل مۇشۇ دەۋرنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇنىڭدا يەتتە نە-پەر قەلەندەرنىڭ پادىشاھتىن تاجۇ تەختىنى قىرىق كۈنلۈك سورىغانلىقى، پادىشاھنىڭ ئۇلارغا خانلىقىنى بەرگەنلىكى، بۇ يەتتە قەلەندەرنىڭ تەختتە ئول-تۇرغان ۋاقىتتا قىلمىغان ئەسكىلىكى قالمىغانلىقى با-يان قىلىنىدۇ. داستاندا ئىپادىلەنگەن بىر قاتار سىمۋول-لۇق بايانلاردىن بىز خەلق ئاممىسىنىڭ قەلەندەر-

دەرۋىشلەر ئوبرازى ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئىشان-خوجىلاردىن جاق تويغانلىقىدەك روھىي ھالىتى بىلەن ئىلگىرىكى تىنچ دەۋرلەرنى سېغىنغانلىقى ئوتتۇرىغا قو-يۇلغان. خەلقنىڭ بېشىغا بالايسىپەت ئۇرۇقلىرىنىڭ چېچىلىشىغا قاراپ تۇرغان قابىلىيەتسىز، سىياسىي - دىپلوماتىيە ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز بولغان ئاتال-مىش «ئادىل پادىشاھ» نى قاتتىق مەسخىرە قىل-غان. «بۇ دەۋردىكى خەلق داستانلىرى رېئال ۋەقەلەرنى فانتازىيە شەكلى بىلەن نىقابلاپ يېرىم رېئالىتى، يېرىم خىيالىي ئاساستا بايان قىلغانلىقى ۋە سىۋىزىتلەرنىڭ جانلىق، قىزىقارلىق، ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە بولۇشى، ئىپادىلەش شەكلى جەھەتتە نەسر ۋە نەزىم ئارىلاش يېزىلغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ» ② شۇنداقلا تىل جەھەتتىن يازما ئەدەبىيات ۋە ئەرەب - پارس تىلىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن بىر قىسىم ئەرەبىي، پارىسىي ئىبارىلەردىن باشقىسى ئومۇمەن گۈزەل ۋە ئاددىي خەلق تىلىدىن ئىبارەتلىكى بىلەن بىزدە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ پىشپى يېتىلىش دەۋرى كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ دەۋر داستانلىرى خەلققە شۇنچىلىك يېقىنكى، ئۇ ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ۋە ئەرەب - پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىدە تېخىمۇ تەكامللاشقان ئارزۇ ۋەزىنلىك تې-كىستلەردىن تەدرىجىي قۇتۇلۇپ، خەلق قوشاقلىرىد-نىڭ شەكلى بولغان مۇرەببە شەكلىنى كەڭ كۆلەم-دە ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ئۇلاردا يەنە خەلق چۆچەك-لىرىنىڭ ئامىللىرىمۇ بىر قەدەر قويۇق بولۇپ، چۆ-چەكلەردىكى «پادىشاھنىڭ بالا تىلەش مۇتفى»، «غا-يىبانە ئاشىق بولۇش مۇتفى»، «يۇرتقا پادىشاھ تاللاش مۇتفى» قاتارلىقلارنىڭ زەنجىرىسىمان كىرىشتۈرۈلگەن شەكلىنى ئۇچرىتىش تامامەن مۇمكىن. نەزمىي شەك-لىمۇ خەلق چۆچەكلىرىگە يېقىن بولۇپ، ئورۇنلىنىش جەھەتتە خاس نەزمىي بولۇشتەك قىيىنچىلىقتىن قۇ-

ئالم بولساڭ ئالم سېنىڭكى

ۋەتەن .
 ئۈچىنچى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرى
 بۇ دەۋر ھەممە كىشىگە مەلۇم بولغىنىدەك پۈت-
 كۈل جۇڭگودا زۇلمەت ھەددىدىن ئاشقان، خەلق ئې-
 زىلگەن، دۆلەت خارابلاشقان مەزگىل بولۇپ، خەلق
 ئاممىسى زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلىشنى توختىتىپ
 قويمىغان ۋە ھەرقايسى رايونلاردا ھەر خىل كۈلەم-
 دىكى قوزغىلاڭلار پارتلىغان بولغاچقا، بۇ دەۋر ئە-
 دەبىياتى رېئاللىققا ئەڭ يېقىن بولغان. بۇ چاغلاردا
 مەيدانغا كەلگەن داستانلاردىن «نۇزۇگۈم» داستا-
 نى، «ئابدۇراخمان خان غوجا» داستانى، «سېپىت نو-
 چى» داستانى، «تۆمۈر خەلىپە» قاتارلىقلارنى ماسالغا
 ئالالايمىز. گەرچە بۇ داستانلارنىڭ تارقىلىشى رايونى
 ئوخشىمىسىمۇ، ئەمما مانجۇ ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان
 غەزەپ نەپرەت يېغىپ تۇرىدۇ. بۇ باسقۇچتا ئالاھىدە
 خاراكتېر بىلەن كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدىغان داستانلار-
 دىن يەنە لوپنۇر ۋادىسىدا تارقىلىغان «قىزىل گۈلۈم»
 داستانى ماسالغا ئېلىش مۇمكىن. داستاندا مانجۇ ھۆ-
 كۈمىتىنىڭ خەلقىنى خالىغانچە ئەسكەرلىككە تۈتۈشتەك

تۇلغان. بۇ خىل ئالاھىدىلىك ئۇنى خەلق چۆچەكلى-
 رىنىڭ ۋەقەلىك تەرتىپى بويىچە كەڭ تارقىلىدىغان،
 ئەل ئەستە قالدۇرۇلىدىغان ئالاھىدىلىككە ئىگە قىل-
 غان. نەتىجىدە بۇ تۈردىكى داستانلار خەلق ئارىسىدا
 ئىنتايىن كەڭ تارقىلىغان بولۇپ، ئورۇندىلىش جەھەتتە
 تە سازەندىلەرگە تىپىك شەرق داستانلىرىنى ئورۇندى-
 غانغا ئوخشاش قاتتىق تەلەپ قويۇلمايدىغان شارائىتى
 مەيدانغا كەلتۈرگەن ۋە دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەل-
 گەن.

ئىككىنچى، چاغاتاي خانلىقى دەۋرى

بۇ دەۋردە ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنىڭ ئۈلگىسى سۈپ-
 تىدە «يۈسۈپ - ئەھمەد» داستانىنى تىلغا ئېلىش
 مۇمكىن. «داستاندا بايان قىلىنغان ئىشلار موڭغۇل
 ئىستېلاسىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئۇزاق تارىخى دەۋر-
 لەر جەريانىدا بولۇپ ئۆتكەن خانلىقلار ۋە چاغاتاي
 ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - ماجىرالار» ③ با-
 يان قىلىنغان بولۇپ، داستاندا تىلغا ئېلىنغان ئىسپا-
 ھان (جەنۇبىي ئەزەربەيجان)، خارەزىم، ئۆرگەنچ،
 چىن ماچىن (خوتەن) قاتارلىق جايلارنىڭ ئەينى
 ۋاقىتتا قاراخانىيلارغا، چاغاتاي ئۇلۇسغا ۋە تۈركىي
 قەبىلىلەردىن بولغان سالجۇقلار سۇلتانلىقىغا تەۋە
 بولغان زېمىنلار ئىكەنلىكىگە قاراپ، داستان ۋەقەلىك-
 نىڭ پۈتۈنلەي ئۇيغۇرلار تۈرمۈشىدىن ئېلىنغان ۋە
 ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمانلىق پائالىيىتى تەسۋىرلەن-
 گەن خەلق داستانى ئىكەنلىكىنى بىلىش قىيىن ئە-
 مەس. ④ بۇ داستان چاغاتاي خانىدانلىقى دەۋرىدىكى
 مەدەنىيەت تەرەققىي قىلغان، پەلسەپە يۈكسەلگەن
 دەۋردە پىشىپ - يېتىلگەنلىكتىن، ئۆزىنىڭ بەدىئىي
 ئالاھىدىلىكىدىن كۆرە چوڭقۇر پەلسەپىۋى پىكىرگە ئ-
 گە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش مۇمكىن. بۇ دەۋردە
 ئەلۋەتتە مۇھەببەت داستانلىرىغا مەنسۇپ بولمىش
 باشقا داستانلارمۇ ئۆز يولىدا تەرەققىي قىلغان، ئەل-

2008 i

مىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىكى ۋە ئۇيغۇر داستانلىرىنى تېرىك مەدەنىيەت سۈپىتىدە ساقلاپ قالغانلىقى بىلەن تېخىمۇ قىممەتلىك.

دېمەك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئېپوس دەۋرىدىن باشلاپ، شەرق ئەنئەنىۋى ۋە قەللىرى ئاساسىدا راۋاجلانغان داستانچىلىقى، فېئودالزىمنىڭ ئاخىرقى ۋاقىتلىرىدىكى تۈرلۈك سىياسىي ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن ئۆزگىچە مەزمۇن خاراكتېرىگە ئىگە بولغان، مۇكەممەللەشكەن ۋە گومىنداڭ دەۋرىدىكى بىر قاتار سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ ۋە ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ كارتېنىسى سۈپىتىدىكى داستانلار ئارقىلىق زاماندا مىزغىچە يېتىپ كېلىپ، ئۆزىگە خاس مىللىي مەزمۇنغا ئىگە بولغان ژانىرلىق ئالاھىدىلىكىنى نامايان قىلغان. ئەمما نۆۋەتتە زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ تۈرمىسىمىزغا سىڭىپ كىرىشى، خەلق تۇرمۇشىدىكى كۈل ئېچىش ۋاقىتلىرىنىڭ كۆپىيىشى، تۇرمۇش رەتىمىنىڭ تېزلىشىغا ئەگىشىپ داستانلارنىڭ ئېيتىلىش سورۇنى بارغانسېرى كىچىكلەپ كەتتى، شۇنداقلا مەدەنىيەت ۋاقىتلىرىمۇ بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. داستانچىلىقنىڭ بۇ خىل پەسكويغا چۈشۈپ قېلىشى ئاۋۋال ئاقسۇ، كورلا رايونىدا، ئاندىن قومۇل ۋە قەشقەر رايونىدا، ئاخىرىدا خوتەندە كۆرۈلمەكتە. خوتەن ۋە قومۇلدا ھازىرغا قەدەر خەلق ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قاتار داستانلار ۋە بۇ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن بىز ئۇيغۇر داستانچىلىقىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ كەلگۈسى ھەققىدىكى بەزى مەسىلىلەرنى بايقىيالايمىز.

2. داستانچىلىقىمىزنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى

مىللىي مەزمۇندىكى داستانلار نۆۋەتتە ئاساسلىق قومۇل ۋە خوتەندە ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، بۇ ئىككى جايدىكى داستانچىلارنىڭ داستان ئېيتىش ۋە ساقلاش ئەھۋالى بىر-بىرىدىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ: بىرىنچىدىن، ساقلى-

قىلىشىلىرى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئاچ-يالىڭاچ تۇرمۇشى ۋە شۇ دەۋر ياشلىرىنىڭ ئەركىن مۇھەببەتنى ۋاستە قىلغان ھۆرلۈككە بولغان ئىنتىلىشىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. داستان لوپنۇردىن ئىبارەت بىر قەدەر بېكىنمە مۇھىتتا يارىتىلغان ۋە پىششىقلاپ ئىشلەنگەن بولغاچقا، ۋەقەلىكى ھەل قىلىش ئۇسۇلى مەشھۇر رېئالزم-لىق داستان «رابىئە - سەئىدىن» دىن پەرقلىنىدۇ. يەنى ئۇ بارلىق مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇشتىكى تراگېدىيلىك ئاخىرلاشتۇرۇشتەك يول بىلەن ئەمەس بەلكى داستاننىڭ باش قەھرىمانى بۇلۇپ بىلەن قىلىش زىلگۈلنىڭ ئۆز ئەركىنلىكىنى قوغداش ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى زالىم كۈچلەرنىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلۇپ، چۆل-باياۋانلارغا بېرىپ ماكانلىشىشتەك ئۈمىدۋار ۋە جەڭگىۋار ئۇسلۇب ئارقىلىق ئاياغلاشتۇرۇلغان. بۇ نوقتىدا بۇ ئەسەر مۇھەببەت داستانلىرىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ ئۇتۇقلۇق چىققان بولۇپ، خەلق چۆل-چەكلىرىنىڭ ئاخىرلاشتۇرۇش ئۇسۇلىغا يانداشقانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

تۆتىنچى، گومىنداڭ دەۋرىدىكى داستانلار

بۇ دەۋردە خوتەندە «ئەبەيدۇللاخان»، «ۋەزىخان»، «شېرىپ بوجاڭ»، «ئەيسابەگ» قاتارلىق داستانلار پەيدا بولدى، قومۇلدا «خوجىنىياز ھاجى» داستانى مەيدانغا كەلدى. بۇ دەۋردە داستانلارنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قومۇل ۋە خوتەنگە مەركەزلەشكەن بولۇپ، خەلق ئارىسىدا يۈز بەرگەن تەسىرلىك ئىش-ئىزلارنى ۋە تارىخىي شەخسلەرنى بىۋاسىتە ئەكس ئەتتۈرۈش ئاساسىي مېلودىيە بولۇپ گەۋدىلىنىدۇ. ئەلۋەتتە «خوجىنىياز ھاجى» داستانى بۇ دەۋردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك داستان بولۇپ، خەلق تىلىغا يېقىنلىقى، كەڭ تارقالغانلىقى شۇنداقلا جەڭگىۋارلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ. خوتەن خەلق داستانلىرى مۇشۇ دەۋردىكى يارقىن نوقتىدا بولۇپ، ئۇ زاماندا-

شە مۇھەممەت ئاكا ۋە كىلىكىدىكى بازارلار - رەس- تىلەردە داستان ئېيتىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تۇرمۇشىنى قامداۋاتقان كىشىلەر بولۇپ، بۇلار: شاھمۇھەممەت ئاكا، ئۇبۇلەسەن قارىم، جۈمە نۇرى، ھېيتىياز باقى قاتارلىق كىشىلەر بولۇپ، بۇلار بازار قوغلىشىپ داستان ئېيتىدىكەن، يەنى ئۇلار قارىقاشنى مەركەز قىلغان ئاساستا، ھەرقايسى يېزىلارنىڭ يەكشەنبىدىن باشقا كۈنلەردىمۇ ئايرىم-ئايرىم بازار (سودا) كۈنى بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرنى تۇتقا قىلىپ، قايسى كۈنى قايسى يېزىنىڭ بازىرى قىزسا شۇ كۈنى شۇ يېزىنىڭ بازىرىغا بارىدىكەن. داستان ئېيتىش بىر قەدەر كۈچ تەلەپ قىلىدىغان پائالىيەت بولغاچقا، ئادەتتە بۇ تۆت داستانچى تەبىئىي ھالدا ئىككى- ئىككىدىن بىر گۇرۇپپا بولۇۋېلىپ، بىر-بىرىگە دوست تارتىشىپ ئېيتىدىكەن. دېمەكچىكى، ئالدىنقىسى بىر داستاننى ئېيتىپ بولۇپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ سەدىقىسىنى يىغىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىرى ئاندىن كېيىن يەنە بىر داستاننى باشلايدىكەن ۋە مۇشۇ بويىچە داۋاملاشتۇرىدىكەن.

ئىگىلىشمىزچە، ئۇلارنىڭ داستان ئېيتىشتىكى كۈن تەرتىپى مۇنداق: يەكشەنبە كۈنى قارىقاش بازار ئىچىدە (دە) بىر گۇرۇپپا ھازىرقى چوڭ جامەنىڭ ئالدىدىكى كوچىنىڭ ئىچىدىكى سۈگەتلىكنىڭ يېنىدا، يەنە بىر گۇرۇپپا قارىقاش چوڭقۇر بازار - دېھقان بازىرىنىڭ كۆكتات بازىرى ئىچىدە . (، دۈشەنبە كۈنى زاۋا يېزىدا، سەيشەنبە كۈنى خوتەن ناھىيە باغچى يېزىدا، پەيشەنبە كۈنى خوتەن ناھىيە ئېلىش بېشى ساياھەت ئورنى ياكى سەھۋالىم ساياھەت بازىرىدا، جۈمە كۈنى ئىمامى ئەپتەر تۇپراق بېشى سەيلگاھىدا، شەنبە كۈنى ئادەتتە ئارام ئالدىكەن، ئالاھىدە ئەھۋالدا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەنبە بازىرى ياكى گۇما ناھىيىسىنىڭ قوشتاغ، سامپۇل، ئىسلامئاباد قاتارلىق جايلاردا

نىش شەكلى جەھەتتىن: قومۇلدا خەلق داستانلىرى قاتارىدا سانلىق كېلىنىۋاتقان «ياچبەگ»، «زىنداندا- كى توختاخۇن»، «ئىسلام بېگىم»، «ئۆمەر باتۇر»، «تۆمۈر خەلپە» قاتارلىق داستانلار قومۇل مۇقامىغا سىڭىپ كەتكەن بولۇپ، مۇقاملار ئارىسىدا ساقلىنىپ قالغان. بۇلارغا خەلق ئەل نەغمىچىلىرى ئىزچىل ۋارىسلىق قىلىپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، مەخسۇس داستانلارنى ئېيتىش ۋە ئۇنى كەسىپ قىلىش يوقالغان (ياچبەگ داستانى ھازىر ئايرىم ئېيتىلىدىغان شەكىل مەراسىم زۇرىنلىنىڭ مۇھەررىرى يۈسۈپ ئىسھاق ئەپەندى بۇ داستاننىڭ خەلق ئارىسىدا تارقىلىۋاتقان پارچىلىرىنى توپلاپ، خەلق مۇقامچىسى ئىبراھىم يا- قۇپقا قايتىدىن ئېيتقۇزغان ۋە نەتىجىدە بۇ داستاننىڭ مۇستەقىل ئېيتىلىدىغان شەكلى مەيدانغا كەلگەن. بۇنداق رەتلەپ قۇتقۇزۇش خىزمىتى دىققەتكە سازا- ۋەردۇر. ئۆز نۆۋىتىدە قومۇل مۇقاملىرى ھازىرغا قە- دەر ئېيتىلىۋاتقان ۋە زور ھاياتىي كۈچكە ئىگە بول- غاچقا، بۇ داستانلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتكىچە داۋاملىق ئېيتىلىشىغا ئىشەنچ قىلالايمىز. خوتەن داستانلىرى بول- سا مۇستەقىل ئېيتىلىش ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈر- گەن ۋە خوتەندىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارنى بويلاپ تارقالغان بولۇپ، قارىقاش ناھىيىسىگە بىر قەدەر مە- كەزلەشكەن. داستانلارنى مەخسۇس داستانچى دەپ ئاتالغان بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن ساقلاپ قالغان ۋە كەسىپلەشكەن. ئىككىنچىدىن، ئېيتىلىش سورۇنى جەھەتتىن، قومۇل رايونىدا داستانلار قومۇل ئەلنەغ- مە، مەشرەپلىرى ئارىسىغا قىستۇرۇپ ئېيتىلغان بولسا، خوتەندە كۆپىنچە داستان ئۈچۈن مەخسۇس سورۇن ھازىرلىنىدىغان ئالاھىدىلىك مەۋجۇت. بىزنىڭ داستان- چىلارنى ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈشمىزدىن شۇ مەلۇم بولدىكى، نۆۋەتتە خوتەندە داستان ئېيتىۋاتقان ۋە ئۇنى ساقلاۋاتقان كىشىلەر ئىككىگە بۆلۈنىدىكەن. بىر قىسىم

چىنچىدىن، ئاھاڭ - كۆي شەكىل جەھەتتىن پەرق
 روشەن بولۇپ، قومۇل مۇقاملرى قومۇل ناخشىلىرىدە.
 نىڭ مۇزىكا ۋە ئورۇندىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بول-
 ھاچقا، ئاھاڭ ئۆزگىرىشى بىر قەدەر مۇرەككەپ، ل-
 رىكىلىقى كۈچلۈك، ئاھاڭ تەكرارلىقى ئاز. ئەمما خو-
 تەندە ھازىر ئېيتىلىۋاتقان داستانلاردىن «يۈسۈپ -
 ئەھمەد» تىن باشقىلىرى كۆپ خىل ئاھاڭ ئۆزگىرى-
 شىگە ئىگە ئەمەس، كۆپ بولغاندا ئۈچ خىل ئاھاڭ
 ئۆزگىرىشى بويىچە ئېيتىلىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىدە-
 ماي، خوتەندە ئېيتىلىۋاتقان داستانلارمۇ ئاھاڭ جەھەتتە-
 تىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، جەڭگىۋارلىقى، رىد-
 تىمىنىڭ ئېنىق بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. قومۇل
 داستانلىرى قومۇل راۋابى ۋە غىرىجىكىنى تەڭكەش
 قىلغان ھالدا ئورۇندالسا، خوتەن داستانلىرى ئاساسلىق
 تەمبۈر ۋە راۋابنى مەركەز قىلغان ئاساستا ئېيتىلىدۇ.
 نۆۋەتتە بايقىشىمىزچە بۇ ئىككى رايوندا بىر قىسىم دى-
 نىي مەزمۇندىكى داستانسىمان پارچىلاردىن باشقا ئور-
 تاق ئاھاڭ ۋە ئورتاق تېكىستتە ئېيتىلىدىغان داستان
 ئاساسەن بايقالمايدۇ. پەقەت «يۈسۈپ - ئەھمەد»
 داستانلا ھەر ئىككى يۇرتتا تارقالغان، ئەمما تېكىست،
 مۇزىكا، ئورۇندىلىش شەكلى جەھەتتىن كەسكىن
 ئۆزگىرىش ياشىغان. تۆتىنچىدىن، خوتەندە ھازىرغا
 قەدەر ۋاڭز نامدا داستان تارقىلىۋاتقان مەدەنىيەت ھا-
 دىسىسى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ خىل داستان ئېيتىش
 شەكلىدە مۇزىكا تەڭكەش قىلىنماستىن ساپ بايانىي
 شەكلىدە ئاڭلارمەنلەرگە سۇنۇلىدۇ. بۇ خوتەن
 داستانچىلىقىنىڭ نەزمىي شەكلىدىن باشقا نەسرىي
 شەكلىگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

3. مىللىي داستانچىلىقنىڭ ساقلىنىش يۆلىنىشى

ھازىرغا قەدەر ئېلان قىلىنغان ۋە ئېيتىلىۋاتقان داستان-
 لىرىمىزدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، ئۇيغۇر داستانچىلىقى
 گۈللەنگەن بىر دەۋرنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ،

بولۇۋېتىپتۇ. ئادەتتە دېھقانچىلىقنىڭ ئارا مەزگىلىدە
 ئۇلارنىڭ داستانلىرىنى ئاڭلايدىغان ئادەم بىر قەدەر
 كۆپ بولۇپ، كۆپ بولغاندا 150-200، ئاز
 بولغاندا 30-50 گىچە ئادەم داستان ئاڭلايدىكەن.
 ئاڭلىغۇچىلار ئىچىدە سەدىقە بەرگۈچىلەرمۇ، بەرمە-
 گۈچىلەرمۇ بولىدىكەن. شۇ مۇھەممەت ئاكنىڭ ئايالى
 ھازىرقى ئايالى تۇرسۇننىياز خاننىڭ دەپ بېرىشچە
 شاھمۇھەممەت ئاكا بىر قەدەر مويسىپىت ۋە خەلق
 ئارىسىدا ھۆرمىتى بولغاچقا بىر كۈندە ئەڭ كۆپ
 بولغاندا 300 يۈەن ئەتراپىدا پۇل تاپالايدىكەن. ئاز
 بولغاندىمۇ يۈز يۈەندىن چۈشمەيدىكەن. شۇ مۇھەم-
 مەت ئاكنىڭ شاگىرتى ئوبۇلھەسەن ئاخۇن ئاكا بىر
 كۈندە 100 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە كىرىم قىلىۋېتىپتۇ.
 جۈمە نۇرى بولسا بىر كۈندە 80 يۈەندىن 120 يۈەن-
 گىچە كىرىم قىلالايدىكەن. ھېيتىياز باقى بولسا پۇ-
 تۈنلەي نەسرىي داستان ئېيتىپ كەلگەن بولۇپ، كۈ-
 نىگە ئوتتۇز يۈەندىن ئاتمىش يۈەنگىچە كىرىم قىلىۋې-
 تىپتۇ. خوتەندە داستان ساقلاپ، ئېيتىپ كېلىۋاتقان
 كىشىلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى داستاننى ئاشكارا سو-
 رۇنلاردا، ئادەم توپلاشقان جايلاردا ئېيتىشنى ئانچە
 خالاپ كەتمەيدىغان كىشىلەر بولۇپ، بۇلار قارىقاش
 ناھىيىسىدىن مەشھۇر خەلق داستانچىسى ئابلىمىت قا-
 رىم، تۇردى مۇھەممەت قارىم. مەھەممەت توختى
 داكا، مەمتىن نۇرى. كېرىيە ناھىيىسىدىن مەتقاسىم
 قۇربان، روزى تۆمۈر، ئىدى بارات، ئۆمەر ھوشۇر
 قاتارلىقلار. بۇ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ راۋاب ياكى تە-
 بۇر قاتارلىق چەكمە سازلارنى چالالايدىغانلىقىدەك
 ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن داستانلارنى ساقلاپ قالغان.
 شۇ مەھەللە ئىچىدىكى تۈرلۈك مەشرەپ ئولتۇ-
 رۇشلاردا داستان ئېيتىپ كەپتۇ. بۇلار ئادەتتە داستان
 ئېيتىش ئارقىلىق كىرىمىنى ئاشۇرالمىدىكەن ياكى داستان
 ئېيتىدىغان مۇقىم سورۇنغا ئېگە ئەمەس ئىكەن ⑤ ئۇ-

ئەمما ھازىر بارغانسېرى تار مەدەنىيەت رامكىسى ئىچىدە -
 گە بوغۇلۇپ قېلىۋاتىدۇ. ئەڭ مۇھىمى داستان ئېيى-
 تالايدىغان كىشىلەرنىڭ بارغانسېرى ياشىنىپ كەتكەن-
 گە قارىماي، بۇ تەۋەرىۋك مەراسىنى ئەۋلادلارغا يەت-
 كۈزۈپ بېرىدىغان ياش داستان ئېيتقۇچىلارنىڭ كەم
 بولۇشى كىشىنى ئويلىنىۋاتقان مەسىلىگە ئايلاندى.
 قومۇلنى ئالاھىلى: ھازىر قومۇل داستانلىرىنى ساقلاپ
 كېلىۋاتقان ئىبراھىم ياقۇپنىڭ ئېيتىشىچە: ئانىسى زەيى-
 ناپخان «سەنۇبەر»، «يۈسۈپ - ئەھمەد» قاتار-
 لىق داستانلارنى پىششىق بىلەتتى. يەنە قومۇلنىڭ ئال-
 تۇنلۇقتا ئۆتكەن قانداق ئىشان دېگەن كىشىمۇ بۇ ئىك-
 نى داستاننى تەمبۇر ئارقىلىق يۇقىرى ماھارەتتە ئو-
 رۇندىيالايتتى. ئەپسۇسكى، بۇ كىشىلەر ھازىر ئالەمدىن
 ئۆتتى ⑥ شۇڭا بىز قومۇلدا ساقلىنىۋاتقان بۇ ئىككى
 داستاننى تىرىك مەدەنىيەت ھادىسىسى سۈپىتىدە تەت-
 قىق قىلىش ئىمكانىيىتىدىن قۇرۇق قالدۇق. ھەر ھالدا
 ئىبراھىم ياقۇپ ئادىلجان بەكرى (قومۇل شەھىرى
 شەھەر ئىچى يېزىسى مەدەنىيەت پونكىتىدا)، كېرەم
 (دېھقان) قاتارلىق شاگىرتلارنى تەربىيەلەۋېتىپتۇ. خو-
 تەندىمۇ داستانلارنىڭ ۋارىسلىق قىلىنىش ئەھۋالىدىن
 رازى بولۇشقا ئامالسىزمۇ. كىشىلەرنىڭ قىزىقىشى ئا-
 ساسدا شاھمۇھەممەت ئاكا (99) ياش ئىلگىرى ئو-
 بۇلەسەن قارىم (55) ياش، جۈمە نۇرى (32) ياش
 قاتارلىق ئىككى شاگىرت تەربىيەلەنگەن ئىكەن. ئۇنىڭ-
 دىن كېيىن باشقا داستانچىلار شاگىرت قوبۇل قىل-
 ماپتۇ ياكى كىشىلەر بۇ كەسپكە قىزىقماپتۇ. مەشھۇر
 داستانچى ئابلىمىت قارىم خوتەن خەلق داستانلىرىنىڭ
 ئاساسىي قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان «ھەۋزە-
 خان»، «بىنامازچۇق»، «باي نەزەر»، «يالىپۇز-
 خان»، «ئەبەيدۇللاخان»، «ئوسمانبەگ شىك»، «ئۆتمۈش
 ۋە بۈگۈن» (ئىجادىي داستان)، «مەشۇقۇم»، «كۆرسە-
 لە»، «سادىق تۈپتەللە» قاتارلىق داستانلارنى مۇرەك-
 ك-

كەپ ئاھاڭ ئۈزگىرىشلىرى بويىچە ئېيتالايتتى. ئەمما
 ھازىر بۇ كىشى ھاياسىزلا ياشىنىپ ئەقلى قابىلىيىتى
 تېز سۈرئەتتە چېكىنىپتۇ. بىز بارغاندا بۇ كىشى بىزگە
 بىر مۇ داستاننى ئېيتىپ بېرەلمىدى. ⑦
 خەلق داستانچىلىقىمىزنىڭ نۆۋەتتە خوتەن ۋە قو-
 مولدىن ئىبارەت قايناق بۇلاقلارنىڭمۇ قۇرۇۋاتقانلىقى-
 دىن ئىبارەت رېئاللىق بىزگە خەلق داستانچىلىقىنىڭ
 تەدرىجىي سۈسلىشىشىدىكى سەۋەبلەرنىڭ زامانىۋى
 مەدەنىيەتنىڭ تۇرمۇشىمىزدىكى كۈچلۈك تەسىرىدىن
 باشقا، داستان ئېيتىشنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئاز-
 مىزىدىن مەڭگۈلۈك كېتىۋاتقانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇنىڭ-
 دىن باشقا تۈرلۈك سەۋەبلەردىن جايلاردىكى بىر قى-
 سىم مەدەنىيەت ئىدارىلىرى داستانچىلارغا ھەقىقىي
 كۆڭۈل بۆلمەستىن ئۇلارغا ھېيت - بايراملاردا ئاز-
 دۇر - كۆپتۈر «ھېيتلىق» بېرىش بىلەن چەكلىنىپ قې-
 لىۋاتىدۇ. شۇ ۋەجىدىن بۇ كىشىلەر ئۆزلىرى ساقلاپ
 كېلىۋاتقان بۇ مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ ھەقىقىي مە-
 نىسىنى چۈشىنىشتىن يىراق. شۇڭا ئۇيغۇر داستانچىلىقى-
 قىنى مۇۋاپىق ئۆسۈل - چارىلەر ئارقىلىق قۇتقۇزۇپ
 قېلىش نۆۋەتتىكى پەن - تەتقىقات خادىملىرى ۋە مەدە-
 نىيەت ساھەسىدىكى كىشىلەر جىددىي ئىشلەشكە تې-
 گىشلىك مۇھىم خىزمەتلەرنىڭ بىرى.

كۆرسەتكۈچلەر:

- ① ئوسمان ئىسمائىل تارىم «ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» 628-بەت
- ② ئابدۇرېھىم سابت تۈزگەن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»
- 2-كىتاب، 1-قىسىم، قەشقەر شەھەرلىك مەدەنىيەت مەلارپ بۆلۈمى ئوقۇتۇش تەتقىقات ئىشخانىسى باستۇرغان، 1983-يىلى ئۆكتەبىر، 170-بەت.
- ③④ يۇقىرىقى كىتاب بىرىنچى كىتاب، 2-قىسىم، 85-بەت.
- ⑤⑦ ياسىن مۇھەممەتياز تېكە: «خوتەن داستانچىلىقىدىن ئۇيغۇر داستانچىلىقىغا بىر نەزەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 2007-يىلى 4-سان.
- ⑥ دۆكتۇر ئوسمان ئىسمائىل تارىم ۋە ئاپتونۇم كومۇنىستىك پارتىيەسى خاتىرىسى. خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومىنىڭ ئەدەبىيات پەنلىرى لېكتورى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ماگىستىر ئىپتىدائى.

كۈنچىقىش ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرمۇشى

ن . ق . كاتائىنى (روسىيە)

تەھرىر ئىلاۋىسى: ئوقۇرمەنلەر نەزەرىگە سۇنۇلۇۋاتقان بۇ ئەسەر روسىيىدىكى خاكاس تۈركلىرىدىن يېتىشىپ چىققان مەشھۇر شەرقشۇناس ئالىم نىكولاي فېدوروۋىچ كاتائونى 1891-1892-يىللىرى ئارىلىقىدا قىزىلسۇ، تۇرپان، قو مۇللاردا خەلق ئاغزىدىن يىققان فولكلور ماتېرىياللىرى بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ 19-ئەسىردىكى تىل، جەمئىيەت، مەدە نىيەت ئەھۋالىنى چۈشىنىش ۋە تەتقىق قىلىشتا تېپىلغۇسىز قىممەتلىك بىرىنچى قول مەنبە ھېسابلىنىدۇ. ئالىم ئۇي غۇرلارنى فولكلور ۋە تىل نۇقتىسىدىن تەكشۈرۈشنى ئاساس قىلغانلىقى ئۈچۈن، ماتېرىياللار خەلق ئاغزىدىن قانداق چىققان بولسا شۇ پېتى خاتىرىلەنگەن. ئەدەبىي جەھەتتىنمۇ ھېچقانداق پىششىقلاشمىغان. شۇڭا، بىزمۇ بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ئەڭ ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تىلشۇناسلىق جەھەتتىكى پايدىلىنىش قىممىتىنى نەزەرگە تۇتۇپ، ئۆز پېتى نەشرگە تەييارلىدۇق. ئەينى دەۋردىكى «چەتتو»، «تۇمگەن»... دېگەندەك ئېتىنىك ناملار ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز مىللىي كىملىكىنىڭ ۋە ئەتراپتىكى خەلقلەرگە بولغان تونۇشنىڭ ئىنكاسى بولغاچقا، ئۆز پېتى ئالدىق. ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەز قىمىدى پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

قىلادو؛ ئۆزى يەيدۇغان نان بولسا، خوتۇن كىشى قىلادو. سۈنى ئېرىقتىنما، غۇدۇقتۇنما خوتۇن كىشى ئاپكەلەدو، سۈنى ئاپكەلگىلى ئەر كىشى ئۇياتادو. ئو- رۇنى سالغىنى خوتۇن كىشىدۇر. تەمكىنى ئەر كىشى تارتادو، ئون-ئون بەش ياشار يىگىتلەرما تارتادو. خوتۇنلار چىلىم غاڭسا تارتماي بۇرۇڭغا تارتادو. ئارقىنى ئەر كىشىما ئىچەدو، خوتۇنما تولا ئىچەدو. ئارقىنى ئۆزلىرى قىلمايدو، خەنزۇدىن سېتىپ ئالادو. ئارقىنىڭ باھاسى بىر جىڭنىڭ ئالتى پۇڭ بولادو، يەت- تى بولادۇ. قومۇلۇقتىن گىلەم، بۆز توقۇيدۇغان ئەر كىشىلەرما بار، مىسكەرچىلىك قىلادۇغىنىما بار. خەت بىلەدۇغان خوتۇنلارما بىزنىڭ خەقتە بار. بالارنى كىتاپقا ئوقۇتقان خوتۇنلارما بار.

چەتتو خەقتە مېپىلر

نايخان، تۇرپان لوگوچەن (1892-يىلى 3-ئاينىڭ 28-كۈنى)

لۈكچۈندە ھاراق ئىچەدۇغان خەق تولا. گاڭدىن، ئۈچ تەجدىن تارتىپ پۇقارغاچە: ئەر كىشىما ئىچەدو،

قومۇلۇق چەتتوئۇلك مەر كۈللۈكى قىلغان ئىشنىڭ بايىنى بوسۇق نىياز. قومۇل (1892-يىلى 10-ئاينىڭ 11-كۈنى)

ئەر كىشىنىڭ قىلغان ئىشى شۇنداق تۇرۇر. تۈ- رۈك ئەدەم بولساما، موللا ئەدەم بولساما، ھەر كۈل- لۈگى بەش گاڭ ناماز ئۆتەيدو. موللار بولسا، خەت پۈتۈپ قۇرئان ئوقۇيدو. تالادىن ئوتۇننى ئەر كىشى ئاپكەلەدو، يە ئىشەك بىرلەن، يە ئارباغا قوشقان ئات بىرلەن. تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىقنى تېرىيدو، سۈ- غارادو، ئورادو. ئەر كىشى ئورغان ئاشلىقنى خوتۇنلار باغلايدو. ئاشلىقنىڭ باغلىرىنى ئارباغا ئەرەنلەر بو- سۇرادو. ئاشلىقنى ياشقان ئاتنى ئەرەنلەرما ھايدايدو، خوتۇنلارما ھايدايدو. ئوتۇننى ئوچاققا خوتۇن كىشى قالايدو. ھەر نۇچۈك ئاش بولسا، خوتۇن كىشى پۈ- شۇرادو. ئېگىنىما خوتۇن تىكەدو، ئۆتۈكنى ئەر كى- شى تىكەدو. بالارنىما خوتۇن باقادو. خوتۇننى ئاغرىپ قالسا، شۇنىڭ ئىشىنى ئەر كىشى قىلادو. ئىنەكنى خوتۇن كىشى ساغادو. كىزنى ①، قېمىشنى تولسى ئەر كىشى قىلادو. ساتادۇغان نان بولسا، ئەر كىشى

دىنما ئالادو، بوغۇزىدىن ئالمايدۇ.

لۈكچۈن شەرى

لۈكچۈننىڭ خەلقى تولسى چەنتودۇر. تۈڭگەن ئاتمىش تۆرت ئۆيلۈك، خەنزۇ ئوتتۇز ئالتى ئۆيلۈك. چەنتونى بەش دۈبە خەق دەيدۇ: ئىككىسى تۈر-پان، ئۈچى لۈكچۈندە. لۈكچۈندە يەرلىك سارىيى يوق. لۈكچۈندە ئوبدان دەن خەنزۇدىما، تۈڭگەندە-ما يوق، ئوبدان بازارما يوق. پۈزۈلى خەنزۇنىڭ ئون، تۈڭگەننىڭ ئۈچ، چەنتونىڭ تۆرت بار. سۈنى غۇدۇقتىما، ئېقىن سۈدىنما ئالادو. لۈكچۈندە ئىككى سېپىل بار: بىرى قېدىمدا خەنزۇ سوققان شەر، بىرى يېڭىدا بەدەۋلەت سوققان. بەدەۋلەت سالغان شەر چۆرىسىدە، خەنزۇنىكى ئىچىدە قالدى. پۈزۈللىرى شەر ئىچىدە. شەر تېشىدا چەنتولار ئولتۇرادو، خەنزۇ، تۈڭگەنما ئازراق باردۇر. خەنزۇنىڭ بىر كىچىك بۇتخانىسى بار. شەرنىڭ ئىچىدە چوڭ سەككىز مېچت بار، بىر مەدرەسە بار، ئىككى مەكتەپخانە بار. لۈكچۈننىڭ چۆرىسىدە چىقادۇ: قوناق، كەپپەز، بىدە، كۈنجۈت، بۇغداي، پۇرچاق، ئارپا، ئۈندۈرمە بار؛ ئا-پېين يوق؛ ئاپپىنى گۈچۈڭدىن ئاپكەلەدو. تۈزنى لۈكچۈندىن يىگىرمە يولدا، تۈيۈق تەرەپىدە، سايدىن ئالادو. گۈرۈچنى ماناستىن، كورلىدىن ئاپكەلەدو. لۈكچۈندە يەنە يانتاق شېكرى چىقادو، تاش كۆمۈر، چىگىنى پىچاندىنما، لوپتىنما ئاپكەلەدو. ئوتۇننى يېرىم كۈللۈك يەردىن، لوپ تەرەپىدىن، ئاپكەلەدو. ئوتۇڭغا يانتاقنى، يۇلغۇنى قىلادو. لۈكچۈن مەد-رەسەدىن چىقىپ قاشقار، ياركەڭگە بارادو، ئاندىن سامارقاڭغا بارادو. لۈكچۈندە قومۇل، تۇرپاڭغا ئوخشاش، ھەممە ئۆي تاملىرىنى لايدىن سوقادو. ھاىگاناتىن لۈكچۈندە ئات، تۈگە، كالا، قوي، ئې-

خوتۇن كىشىما ئىچەدو، يىگىت بالارما ئىچەدو. تەمەكىما تارتادۇغان خەق تولا: ئەر خەقىما تارتا-دو، خوتۇن خەقىما تارتادو، ياش بالارما تارتادو. تەمەكى تارتمايدۇغان خەق شۇ گاڭخا ئازدۇر. توقسۇللۇق خەق ھاراقى ئاز ئىچەدو، تەمەكىنىما ئاز تارتادو. ئاپپىن تارتادۇغان خەق، ئۈچ تەجىدىن تارتىپ، تولا خەقىنىڭ ئارىسىدا بار: خوتۇلارما تارتادو، ئەر خەقىما تولا تارتادو. ئاپپىنى يەيدۇغىنى-ما تولا بار. بالدەر ناسنى بىزنىڭ خەق بىلمەيدۇ-غان ئىكەن، بەدەۋلەتنىڭ زامانىدىن باشلاپ شۇ ناسنى ئەر خەقىما، خوتۇن خەقىما ھەممىسى بىلىپ ئالا-دى.

چەنتو خەقىنىڭ مۇنەرىلىرى

بىزنىڭ خەقىنىڭ ئارىسىدا ئۆتۈك تىكەدۇغان ئادەم بار، بۇز توقۇيدۇغان ئادەم، بۇز بويايدۇغان، ئېڭىل تىكە-دۇغان سەپپۇڭ بار. بېلىق تۇتادۇغان ئادەم يوق، دەريادا سۇ بولماغاندىن كېيىن سۇدا ئۈزەدۇغان ئادەم بىرما يوق. چەنتو ئارىسىدا مىسكەر يوق، تومۇرچى تولا، پەرەڭ ئورۇنىنىڭ مىلتىقلىرىغا ئوخشاشما سوقا-دۇغان تومۇرچىلەرما بار. مۇجاڭنىڭ ئارىسىدا تولا ئۇستالار بار. پالگانلار تولا، بۇغا ئاتادو، ئېيىق، بۇ-رە، تۈلكى، ئۆردەك، غاز، قۇ، قودا، لەڭلەك، تۈر-نالارنى ئاتادو. ئۆردەكتىن بۆلەك قۇش مۇندا يوق، ھەممىسىنى ئەر تە يازدا، كۈزدە ئاتادو، بۇ يەرلەردىن ئۆتەدۇغان گاڭخا. چەنتونىڭ ئارىسىدا تومۇرچى تېپىپ-لەرما بار، دورىنى تولسى خەنزۇدىن سېتىپ ئالا-دو. ئاتنىڭ ئاغرىغىنى ساقايتادۇغان ئادەملەرما بار. ئادەمنىڭ قېنىنى، ئاتنىڭ قېنىنى ئالادۇغان ئادەم-لەرما بار. قاننى چېكىسىدىن ئالغىلى قورقۇپ ماڭالايدىن ئالادو. ئاتنىڭ قولىدىنما ئالادو، چېكىس-

2008 i

مۇجۇپ ئاخۇن ئاغزىدىن ئالتى شەر دەگەن شەرلەر شۇ: ئەزىزانە قاشقار، پىريانە ياركەن، شەھدانە خوتەن، غازىيانە ئاقسۇ، گۈلبۇلانى كۇچار، غەربانە تۇرپان. قاشقاردا ئەزىز ئولىيالار بار. ياركەندە پىرلەر تولا. ھەممە شەھت خوتەندە تولا. ئاقسۇدا غازىلار تولا، كۇچاردا گەلى تولا. تۇرپاننىڭ دەريابى يوق، يەر-سۇ ئاز، ئول-يالار تولا، ئېنىڭ ئۈچۈن غەرىپ تولا. غەرىپ دېگەننى مۇساپىر.

تۇرپان ئۆلكىسى لوپنىڭ بايىنى
مىجىت(مۇجۇپ) ئاخۇننىڭ ئاغزىدىن
(1891-يىلى 9-ئاينىڭ 24-كۈنى)

بۇ لوپ دېگەننىڭ ئەللىرى تۇرپانغا گاڭغا قارايدۇ. بۇ لوپنىڭ توققۇز بېگى بار. بۇ بەگلەر باشلىرىغا خەنزۇ بەرگەن جىڭسا ئوتۇغاتىنى «غوتۇر-غات» دەيدۇ. بۇ لوپ بەگلىرى ھەر يىلدا تۇرپان دوتەيگە بىر جۈپ ئۆلۈك يولبارس، بىر جۈپ تىرىك ئات، ئۇ يەنە بىر جۈپ قاما، ئۇ يەنە توققۇز كالا، توقسەن قوي، ئاق، قارا بىر يۈز سەكسەن كۆرپە بۇلارنى تارتىق بېرەدۇ. ئۇ يەنە لۈكچۈن گاڭغا شۇ-نۇڭغا ئوخشاش تارتىق بېرەدۇ. شۇ ئىككى تارتىقدا ئىككى يەرگە تۇتقان گۈنبايغا لوپلۇق خاڭغا ھەر قاسدىن توققۇز جۈپتىن تارتىق بېرەدۇ. خاڭغا بېرە-تۇرغان توققۇز جۈپ يولبارس تېرىسىنى يۇرت خەلقى ئالغۇلۇق بولسا، ھەر يۇرتتىن بىردىن، ئىككىدىن كالىنى ئالباڭغا ئېلىپ يەتمىش-سەكسەن، بىرە يۈز كالىنى قىلىپ، يولبارس بار جاڭگالغا ھايداپ يولبارسقا سېلىپ بېرەدۇ. ئاندىن بۇ جاڭگالدا يولبارس بولسا، بۇ كالىنى يولبارس كېلىپ بىرنى ئېتىپ ئاتا-دو. ئاندىن بۇ يولبارس ئېتىپ ئاتقان كالىنىڭ گۆشىنى بىر كۈن توقتاپ سوتۇپ ئېنىڭدىن كېيىن يەيدۇ. ئاندىن بۇ لوپلۇقنىڭ ئارىسىدا ئەللىك يېرىم ياكى ئاتمىش يېرىم كۈچلىنى يۇمشاق يانچىپ ئۇششاق --

شەك، قېچىر، توخو، ئۆردەك، غاز، توڭمۇز، ئىت، تايغان بار. يولبارس لۈكچۈندىن ئاتلىق كىشىگە ئۈچ كۈللۈك يەردە بار، لوپ تەرەپسىدە. مايمۇنى قومۇل، قاشقار تەرەپىدىن ئاپكەلدو. مۇگەلەردىن لۈكچۈننىڭ چۆرىسىدە ئالما، ئەنجىر، ئۈزۈم، شاپتولا، ئۈرۈك، نەشپۈتە، ئانار، چىلان، جۈجۈلە، قارامۇق، ھەيلۈنە، جىنەستە، جىگدە...

لۈكچۈنگە تەئەللۇق يۇرت، كەنتلەرنىڭ ھىسا-بى: چىقىم، پىچان، شۈگە، خاڭدو، لەمچىن، چۈ-باشقۇر، يۇتۇق، سىڭگىم، مۇرتۇق، قارا خوجا، ئاستا-نە، ياڭخى، لۈكچۈن، سىركىپ، تۈگەنساق، سۇپا-سۈيى، دىخانسۈيى، لۈكچۈن كارىز، دىغار كارىز، ياڭخى كارىز، قاراخوجا كارىز، لۈكچۈن چىگەبۇلاق كارىز، لۈكچۈن ئەبەت گۇڭشاڭ، سىڭگىم گۇڭشاڭ، پىچان سۈبېشى، لەمچىن سۈبېشى، لۈكچۈن تاغ تە-رىپى كۆكيار، ئۆرتەڭ ئاغزى. قارلۇق تاغ باشلاپ تا ئۈرۈمچىگەچە: بىر تەرىپى، جۈنۈپ تەرىپى چۆل-تاغ، كۈن چىقىشى قۇمتاغ. تۇرپان، توقسۇن، تۇرپان چىگەبۇلىقى، تۈيۈق، تۈيۈق سۈبېشى، تۇرپان كا-رىزى، يەمىشى، توقسۇننىڭ كارىزى، لۈكچۈننىڭ مۇر-تۇق يۇرتى، لۈكچۈنگە لوپمۇ ② تەبە. لۈكچۈننىڭ لوپ تەرەپىدە ھاسار دېگەن شەر بار، قارا خوجادامما ئەسكى شەر بار، تولا چوڭ، يىگىرمە بەشتىن پو-تەي، ھەممىسى يۈز. تۇرپاننىڭ كىچىك ئەسكى شە-رى بار. يۈز پوتەيلىك شەر دەقيانۇسنىڭ شەرىدۇر. تۇرپاندىن توقسۇنغا يۈز سەكسەن يولدۇر، لۈك-چۈنگە يۈز ئاتمىش يول، پىچاڭغا ھەم يۈز سەكسەن يول. مازارلار تۈيۈقتا، ئاستاندا، لۈكچۈندە، سىركىپ-تە، دىغاردا، يۇتۇقتا، مۇرتۇقتا، خاندودا، پىچاندا، شۈگەدە، ياڭخىدا، توقسۇندا، يەمىشەدە. تۇرپاندىن جۈنۈپ تەرەپىدە تۆرت يولدا ھەزرىتى ئېلىنىڭ دۈل-دۈلىنى باغلاغان جاينىڭ ئىزى بار.

ئۇششاق يىگىرمە - ئوتتۇز خالتاغا ئېلىپ تەييار قىلىپ قويىدۇ. بۇ يولبارس كالىنى تاشلاپ ئېتىپ كەتكەننىڭ نېرسىگە ماراپ تۇرۇپ، بۇ كۈچلىنى ئايرىپ كالىنىڭ بەدىنىگە پىچاقنى تېرەن - تېرەن سانچىپ، پىچاق - نىڭ ئورنىغا بىر خالتا كۈچلىنى تىقىپ، بۇ توشۇك - نىڭ ئاغزىنى يىڭنە بىرلەن تىكىپ ئاتۇرلەر. شۇنداق كالىنىڭ يىگىرمە - ئوتتۇز يېرىگە كۈچلىنى قويۇپ كەتسە، ئاندىن ئەرتسى يولبارس كېلىپ بۇ كالىنىڭ گۆشىنى يەرلەر. ئەگەل بىر يەپ كۆڭگەن يولبارس بولسا، پىچاقنىڭ ئىزىنى بىلىپ يېمەي كېتۈرلەر. مەگەر يېمىگەن يولبارس بولسا، بۇ گۆشىنى ھەممىسىنى يەرلەر. ئاندىن بۇ يولبارس گۆشىنى يەپ بولۇپ بىر تەرىپىگە كېتەرلەر. ئاندىن بۇ لوپ خەلقى كېلىپ يولبارس گۆشىنى يەپتۇ، دەپ يولبارس كەتكەن تەرەپىگە ئىز ئىستەپ يۈرۈرلەر. بۇ يولبارس تازا بولسا، ئالقىنى ئېچىپ يەرنى دەپسەيدۇ. ناۋادا كۈچۈلا يېگەن بولسا، بەش يول، ئون يول بارغۇچە ئالقىنى يۈمۈلۈك بولۇپ ئىز بولادۇ. بۇ يولبارسنىڭ ئىزى مۇشتەك بولسا، بۇ يولبارسنى كۈچۈلا كۈچگە ئالغان گاكتدۇر. ناۋادا يولبارس شۇنداق گاكتدا ئا - دەمگە ئۇچۇراپ قالسا، ئادەمنى يەرگە ئۇرۇپ يېشى - تۇرۇپ ئاتادۇ. بۇ لوپلۇق يولبارسنىڭ ئىزى يۈمۈلۈك بولغاندا يېقىن بارمايدۇ. ئاندىن شۇنداق بولغاندا ئۇش كۈندىن كېيىن ئۆلەدۇ. ئاندىن بۇ لوپلۇق بېرىپ تېرىسىنى ئابدان سويۇپ، ئىچىگە سامان تىقىپ، بۇ يولبارسنىڭ سۆڭىكىنى بىر تۈلۈمغا، گۆشىنى بىر تۈلۈمغا ئالادۇ. شۇ تېرىقىدە توققۇز يولبارس تۈتۈپ ئالادۇ. ئۇ يەنە خاڭغا بېرەتۈرغان توققۇز جۈپ قام - نى قىش كۈنىسى دەريانىڭ ئۈستۈنىگە مۇز توڭلاغاندا، بۇ لوپلۇق يۇرت خەلقى ئالبان بىرلەن چىقىپ قاما ئالادۇ. بۇ قامنى ئالۇر بولسا، بۇ مۇزلاغان دەريانى مۇزنى ئادەم بېلىدەك نەچەن يەرنى تېشىپ بۇ تۈ -

20081

سۈرەتلەر ل . ئا . جۈرىنىڭ 1990 - يىلى موسكۋادا روسچە نەشىر قىلىنغان «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قوشلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. 1914 - يىلى تارتىلغان شۇكىنىڭ ئاغزىغا نان گۆش ئايرىپ قويىدۇ. بۇ قاما دەريانىڭ ئىچىدىن چىقىپ بۇ توشۇككە كېلەدۇ. ئاندىن بۇ قاما توشۇكتىن بېشىنى چىقىرىپ، مۇندا ئادەم بولماسا، گۆش، ناللارنى يەيدۇ. ئاندىن بۇ قامالار ئىككى - ئۈش كۈن نان، گۆشنى يەپ ئادا بولغاندا توشۇكنىڭ ئۈستۈنىگە چىقادۇ. ئاندىن بۇ قاما قۇرۇق يەرگە چىقىپ جاڭگال ئىچىگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن لوپلۇق تۆمۈر توزاقنى ئايرىپ بۇ توشۇكنىڭ ئاغزىغا قويۇپ قويىدۇ. ئاندىن بۇ قاما جاڭگالدىن «توشۇككە كىرىپ كېتىمەن» دەپ كېلىپ بۇ توزاققا بېشىنى تىقسا، بۇ قامنىڭ بېشى قىسىلىپ قالىدۇ. لوپلۇق ئىككى - ئۈش كۈن كەلمىسلا، بۇ قاما توزاقتىن چىقالماي ئۆلۈپ قالىدۇ. ئاندىن بۇ قامنى تېرىسىنى تۈلۈم سويۇپ، تېرىسىگە سامان تىقىپ شۇ تېرىقىدە ئالبان بىرلەن توققۇز جۈپ قاما ئالۇرلەر. ھەر كىمنىڭ تۇرپاڭغا ياراغۇدەك، گاڭغا ياراغۇدەك تارتىققا لايىق بۇ ئادەملەرنىڭ بىرەر نەرسە - كېرەكلىرى بولسا، زۈلۈم بىرلەن ئېلىپ ئالۇر -

لەر. ئۇ يەنە قوي، كۆرپە، تۈلكى، ھەممە بىرەر نەرسە - كېرەك تارتق جابدۇقنى يۇرتتىن زۇلۇم بىر-لەن ئالۇرلەر. تۇرپاندىن لوپقا كىشى كىرسە، دو-تەينىڭ، گاڭنىڭ، بەگلەرنىڭ، بۇ كىرگەن ئادەم ھەم ئۆزىنىڭ بولۇپ، بىر-ئىككى مىڭ سەرلىك سودا ئېلىپ كىرۈرلەر. ئاندىن بۇ كىرگەن ئادەم لوپنىڭ ھەممە بەگلىرىدىن يىغىپ ئېلىپ بارغان سودالارنى «خىنى سودا» دەپ بەگلىرىگە بۆلۈپ بېرۈرلەر. بۇ بەگلەر بۇ سودالارنى ئاپىرىپ ھەر قاسى ئۆز ئادىمى-گە ئۈلەشتۈرۈپ بېرۈرلەر. ئاندىن بۇ كىرگەن ئادەم لوپتا بىر نەچچە زامان پۇلغا كۆڭنى-قارنى تويغۇچە يەپ ئاندىن «كېتمەن» دېسە، يەنە بۇ لوپ بەگلە-رى يۇرتتىن يىققان خىنى تارتقنى ئاپكېلىپ بۇ كەل-گەن تۇرپان بەگلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرۈرلەر. ئۇ يە-نە بۇ ئېلىپ بارغان خىنى سودانى ھەممە يۇرت خەلقىدىن بىر گەز مالغا بىردىن قوي زۇلۇم بىرلەن يىغىپ ئالۇرلەر. ئۇ يەنە بىرە توپتىن يىگنە، يا بىرە ساندۇق ئۇيا سوغۇلۇق بېرىپ، ئېنىڭ ئورنىغا بىرە تاغار خۇرجۇن تاسما-كۆرپە يىغىپ ئالۇرلەر. بۇ

لوپتىن يىققان ھەممە پۇل-مالنى، يەنە ئالبانغا ئات-ئۇلاق ئادەم يىغىپ بۇ تۇرپان بەگلىرى بىرلە ئېلىپ تۇرپانغا ئالبان بىرلەن ئاچقاردو. بۇ لوپ خەلقى تۇرپانغا چىقاتۇرغان ئالبىنى ئۇلۇم ئالبىنى دەيدو.

1. «نېمە ئۈچۈن، دېسە» بۇ لوپ خەلقىگە چېچەك چىقمايدۇ. ناۋادا تۇرپانغا چېچەك كېلىپ قالغان بولسا، «بېشىڭنى ھېلى چاپمەن» دېسما، «ئېي-بۇ-بۇلەرم كەپ قاپتو» دەپ ھەرگىز تۇرپان ئالبىنىغا چىقمايدۇ. بۇ لوپلۇقنىڭ «بۇبۇلەرم» دېگىنى چى-چەك ئانىسىنى دەيدو. ناۋادا بۇ تۇرپانغا چېچەك كەلگەن گاڭلاردا بۇ لوپلۇق تۇرپانغا چىقىپ قالسا، بىر-ئىككى كۈن ھايال بولماستىن، قېرى بولسما، چېچەك چىقىپ قالادۇ. بۇ چېچەكتىن قورقۇپ تۇر-پانغا چىقماي، شۇ لوپ ئىچىدە بىرە بىر چېچەك چىقىپ ساقايغان ئادەملەر بار. ئۇ ئادەملەرنى لوپلۇق ئۆز ئىچىدە «پىششىقلا» دەيدۇ. ناۋادا چېچەك چىقما-غان ئادەملەرنى تۇرپانغا ئالبانغا بۇرۇسا، پىششىقلار-نى ئورنىغا چىقارادۇ. مۇبادا، بۇ تۇرپاندا لوپتىن چىققان ئادەمگە چېچەك چىقىپ ساقايىسا، تا ئۈچ يىلغىچە لوپقا كىرگۈزمەيدۇ. ئۈچ يىلدىن كېيىن لوپقا كىرەر بولسا، لوپنۇڭ چېتىدە كۈنچى دەريا دەپ دەريا بار، دەرياغا لوپلۇق كېلىپ يىغىلىپ تۇرۇپ، بۇ كەلگەن پىششىق لوپلۇقنى ئوتراغا ئېلىپ، ھەممە لوپلىق ئەر-خوتۇن، تا كىچىك بالا، بىرى قالماي، قولغا بىر سىقىمدىن قوينىڭ يۇڭىنى تۇتۇپ تۇرۇر-لەر. ئاندىن يەنە بىر تاغار كېپەكنى ئاپكېلىپ، بىر كۆتۈرۈم ئەدرەسمان ئاپكېلىپ، بۇ كېپەك بىرلەن ئەدرەسماننى يانچىپ ئېلىشتۇرۇپ ئاندىن ئوت ياقار-لەر. ئاندىن بۇ پىششىق لوپلۇقنى بۇ ئىسنى قىرىق بىر قېتىم ئەرگىتىپ، قىرىق بىر قېتىم ئوتنىڭ ئۈستۈ-ندىن تاقلىتىپ ئۆتكۈزۈرلەر. ئاندىن بۇ پىششىقنى

سۈرەتلەر ل . ئا . جۈملىنىڭ 1990-يىلى موسكۋادا روسچە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قوشلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى. 1914-يىلى تارتىلغان

چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار

بىر ئۆيدە ياتادۇ. بۇ لوپ خەلقىنىڭ ئولتۇرغان ئۆيى ھەممىسى قېمىشتۇرلەر. يەردىن يەرگە قىشلاق، يازلاق دەپ يەرلىرى باردۇر. بۇلار شۇنداق يەرلەرگە كۆچۈپ يۈرەدۇ. بۇ لوپنىڭ توققۇز بەگنىڭ ئارىسىدا ئۈچ ئاخۇنى بار، ئۈچ قازىسى بار، ئۈچ مۇپتىسى بار. بۇ لوپ خەلقىنىڭ ئولتۇرغان ئۆيى ھەممىسىلا قېمىش، بەگلىرىنىڭ ئوردالىرىمۇ ھەم قېمىشتا تۇرۇر. مۇبادا بۇ بەگلەر گۇنا قىلغان ئادەمنى سولار بولسا، قېمىش ئۆيىگە سولايدۇرلەر.

لوپلۇقنىڭ خوتۇن خەلقىنىڭ ئېشىل كەيگىنى شۇنداق تۇر. بېشىغا خايى قېرى، خايى ياش بىردىن لىچەك سالادۇ. لىچەكنىڭ ئۈستۈنىگە ياش چۆكەللىرى ئۈش-تۈرت ياغلىقنى بېشىغا چىگىپ، ياغلىقنىڭ ھەممە ئۈچىنى ئوڭ يېنىغا ئاپكېلىپ بىر قىسما گۈل قىلىپ قويدۇ. بۇ لوپ خوتۇنلىرى بېشىغا بۆركىنى ھەرگىز كەيمەيدۇ. چېچىغا جۇگان چۆكەللىرى قىزىل شەلپەرنى، ئاق سۈرۈپنى يىنجىكە-يىنجىكە يىرتىپ، چېچىغا ئۇلاپ چاش قىلىپ سېلىپ ئالادۇ. خوتۇنلەر چاپىنىنى ئەر كىشىنىڭ چاپىنىغا ئوخشاش كىيەدۇ. ئەر خەلقىنىڭ كىسمى قازاق كىسمىدەك تۇرۇر. ئۇ يەنە ئەر-خوتۇننىڭ كىيگەن ئىشتان كۆڭىكى ھەممىسى يۇڭدا بولادۇ. بۇ لوپلۇقنىڭ ئەر خەلقى قوي بې-قىپ، ئىشكار قىلىپ مۇنداق ئىشلەرنى قىلادۇ. خوتۇن خەلقى يىراق جاڭگاللارغا بېرىپ قىزىل چىگە سويۇپ ئاپكېلىپ بۇ چىگىنى سۇغا چىلاپ بىر نەچچە كۈن بولغاندا، ئاندىن ئېلىپ پوستىنى سويۇپ ئالادۇ. پوستىنى ئېلىپ ئۇششاق-ئۇششاق باغلاپ يەنە سۇغا سالادۇ. بۇ چىگە سۇدا بەش-ئالتى كۈن تۇرغاندا سېسىپ ئۆزىدىن ئۆزىگە تال-تال بولۇپ ئارىلادۇ، بۇ چىگىنى ئاندىن خوتۇنلەر تۈرت-بېشى بىر يەر-دە ئولتۇرۇپ، بىر خوتۇن ئىككى قولغا بىردىن ئىككى تال چۈبۈك ئېلىپ بەش-ئالتى خوتۇن بىر قۇ-

سۈرەتلەر ل. ئا. - چۆرىنىڭ 1990-يىلى موسكۋادا روسچە نەشر قىلىنغان «ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قوشلىرى» ناملىق كىتابىنىڭ 1914-يىلى تارتىلغان

شۇ يەردە ئەلنىڭ ئوتتۇرىسىدا يالاڭشاق قىلىپ سۇغا تۇشۇرۇرلەر. ئاندىن بۇ لوپلۇق پىششىقنى قاترىغا ئېلىپ لوپقا ئېلىپ كىرۈرلەر. ناۋادا لوپقا چېچەك كىرىپ قالسا، بۇ چېچەك چىققان خايى كىچىك بالا، خايى چوڭ كىشى بولسا، بۇ چېچەكنىڭ ئۆپچى-رسىدىكى ئادەملەر، چېچەك چىققان ئۆيدىكى ئادەملەر، ئاتا-ئانىسى بولسا «قارا مەرەز كېلىپتۇ» دەپ بۇ چېچەكنى شۇ ئۆيدە يالغۇز تاشلاپ يىراققا قېچىپ كېتەرلەر. بۇ لوپ ئىچىدە بىر مۇنچە ئادەملەرگە يامان يارا چىقىپ قالسا، بۇ ئادەمنى تاشلاپ قاقۇر-لەر.

يەنە بىر سۆز بار. بۇ لوپ خەلقىنىڭ مۇسۇلمانچىلىقىنىڭ بايانى شۇ دۇر. ئەر خەلقىنىڭ قېرىسىنى، مەز-لىم خەلقىنىڭ قېرىسىنى «قۇرۇتقا» دەرلەر. بۇ قۇرۇتقا رۇتقالەر ھەر بىرىسى ئون يىل، ئون بەش يىل، يەتتى-سەككىز يىل نەپلى ناماز ئۆتەپ روزا تۇتۇر-لەر. بەشىگاخ نامازنى ھەرگىز تاشلامايدۇرلەر.

...بۇ لوپ خەلقى ئاتا-ئانا، بالا-چاقا، ھەممىسى

2008 i

جىگدىنى ئاش ئىچەر بولسا، ئاشنىڭ ئارسىغا بىر شىڭ - بىر شىڭ ئىلەشتۈرۈپ سېلىپ ئىچەدۇ. لولپۇقنىڭ توي قىلغىنى شۇنداق تۇرۇر. ئىككى كىشى توي قىلۇر بولسا، ئوغلى بار كىشى قىزى بار كىشى بىرلەن ماقۇللاشسا، قىز يەتتى ياشقا كىرگەندە ئوغلى بار كىشى بۇ قىزى بار كىشى بىرلەن توي سېلىشۇر. لەر. تويغا زەدەرلەر بەشىۈز ئۇلاق، مىڭ ئۇلاق ئو. تۈن سالۇرلەر. ئۇ يەنە زەدەر بولسا، توققۇز يۈز قوي، نامرات بولسا، بىرە - ئىككى يۈز قوي سالۇرلەر. توققۇز - توققۇز قوي - كالا سالۇرلەر. بۇ قىز قىز بولۇپ يىگىتنىڭ ئۆيىگە بارغۇنچە يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزنىڭ يېمەك - ئىچمەك، كىيىمىنى بېرىپ تۇرۇرلەر. ئوتۇننى، قوينى، ماللىرىنى توي بولغۇچە ھەرىلدا كۈچى يەتكىنچە بېرىپ تۇرۇرلەر. بۇ قىز بولغاندا توي قىلۇر بولسا، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزغا تەئەللۇق ئاتىسىنىڭ دۇنياسىنى بۆلۈپ بېرىۋەرلەر. توي بولماستىن ئەگگەل قىزنىڭ ئاتىسىدىن تەككەن پۇل - مالىنى يىگىتىگە ئاپىرىپ قويۇپ ئاندىن توينى قىلىۋەرلەر. توي قىلۇر بولسا، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى بىرە يۈز قوي، ئون، ئون بەش كالا ئۆلتۈرۈرلەر. ھەممە لوپ خەلقىنى چىراپ كېلىپ ئۇش كۈن ئاش بېرىۋەرلەر. ئاندىن قىزنى كۆچەر گاختا يۇرت خەلقى كېلىپ قىزنى كۆچۈرۈپ چىقسا، قىزنىڭ ئاتا - ئانىسى ھەممە ئۇرۇق - قۇياشى بىر تۇتامدىن يۈك ئاپچىقىپ قىزنىڭ بېشىدىن «بالا - قازاڭ چىق، چىق!» دەپ بۇ يۇڭنى قىزنىڭ بېشىغا ئۇرۇپ - ئۇرۇپ قويۇرلەر. ئاندىن قىزى ئاتقا مىڭگەندىن كېيىن، قىزنىڭ ئانىسى قىزنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ بېرىپ ئېتىنىڭ ياندۇر - غۇسىنى تۇتۇپ تۇرۇپ «جانىمنى بەردىم! جانىم ئى - چىگە ئابام بالام، ئىنەم بالام، سېنى خۇدا پاتشاغا تاپشۇردۇم» دەپ ئۇزاتىپ قويۇرلەر. ئاندىن يىگىتنى كىدە بارغاندا يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى قىزنىڭ ئايلىغا بېرىپ

پاق، ئىككى قۇچاق چىگىنى ئوترادا قويۇپ تۇبۇرۇپ ئولتۇرۇپ بۇ چىگىنى سابايدۇ. ئاندىن بۇ چىگە بىر سائەت بولغاندا يۇمشاق پاختاغا ئوخشاش بولادۇ. ئاندىن بۇ چىگىنى خوتۇللىر تۆمۈر يىككە يۈرگەپ ئېشىپ، ھەر كۈنگە شۇنداق تۇرت - بەش يىك ئېگە - رىپ بىر كۈللەر بولغاندا بۇ خوتۇللىر شۇ چىگىنى ئادەم بېشىدەك، ئادەم بېشىدەك يىگىرمە - ئوتتۇز يۈم - غاق قىلادۇ. ئاندىن مەھەللىنىڭ خوتۇللىرىنى ھەممە - سىنى يىغىپ كېلىپ، يەرگە قوزۇق قېقىپ بىر قوي ئۆلتۈرۈپ بىر كۈن بۇ چىراغان مەزلىمەلەرگە ئاش بېرىپ، ئاشنى يەپ بولغاندىن كېيىن، ئاشنىڭ ئىگىسى ئورنىدىن قوپۇپ قولىنى باغلاپ تۇرۇپ «ئەي مەيماللەر، مەن ئەرتلىككە تاغار يۈگۈرەدۈرمەن. ئەرتلىككە ماڭا تاغار يۈگۈرۈشۈپ بېرىۋەرلەر» دەپسە، بۇ خوتۇللىر ئاندىن ئەرتىسى كېلىپ بۇ خوتۇنغا تاغار يۈگۈرۈشۈپ بېرىۋەرلەر. بۇ يۈگۈرگەن تاغارنى نەچچە كۈن يۈگۈرسە، ئوتتۇز - قىرىق تاغارلىقنى بىر قېتىمدا يۈگۈرۈپ ئالۇرلەر. بۇ يۈگۈرگەن تاغارنى يەنە خوتۇن خەق توقۇيدۇرلەر. ئىشتان - كۆڭنەك، كىيەتۇرغان يۇڭنىما خوتۇن خەق توقۇيدۇ، ھەممە تاغار - خۇرجۇن، پالاز، داستۇرخان توقۇيدىغاننى لوپ - لۇقنىڭ خوتۇن خەلقى قىلادۇ.

يەنە لوپ خەلقىنىڭ يەيدۇرغان غىزاسنىڭ بايانى شۇ دۇر. بۇ لوپ خەلقى ھېمىشە يەيتۇرغان گۆش غىزاسىغا بېلىق يەيدۇ. يەيتۇرغان ئۇن تائامغا بۇغداي ئۇنىنى بېلىق يېغى بىرلەن بوغۇرساق قىلىپ يەيدۇ. لوپ خەلقىنىڭ مېچتى ھەم قېمىشتا بولادۇ. ئاستىن - غا سالغان بىساتى لىكەندىن بولادۇ. بۇ لوپ خەلقى - نىڭ مۇگىسى لوپنىڭ جاڭگىلىنىڭ جىگدىسىدۇر. ئۇ جىگدە قوينىڭ قۇمۇلىغىدەك ئۇششاق بولادۇ. بۇ لوپ - لۇق شۇ جىگدىنى يازلىقى بولسا، جاڭگىلىغا بېرىپ ئون تاغار يىگىرمە تاغار جىگدە قىلىپ ئالادۇ. بۇ

ھەللىدىن بۇ ئادەملەر قېچىپ كېتەرلەر. گۆرنىڭ ئۈستۈنىدە قازاق سالغىنىدەك تاش سالادو. لوپلۇقنىڭ كېسەل بولغىنىنىڭ بايانى شۇدۇر. لوپلۇق كېسەل بولسا، بىر يىل، ئىككى يىل ساقايماسا، بۇ كېسەلنى مېچتىلىك ئون، ئون بەش، يىگىرمە ئادەم كىرىپ بىرسىنىڭ ئۈستۈنىگە بىرسىنى ئىتىرىپ خام بوسۇرماق قىلىپ ئۆلتۈرۈپ قويدو. ئۇ يەنە كېسەل بولۇپ ئۆلگەن كىشىنى بۇ لوپلۇق شۇ ئۆيدە قويۇپ ياتقان قېمىش ئۆيىگە ئوت قويۇپ ئاتادو. ئۇ يەنە يامان يارا چىققان كېسەل بولسا، يامان يارنى باقا-دۇرغان ئادەملەر ئىچەتۈرغان سۈيىنى قېمىش بىرلەن يىراقتا تۇرۇپ ئىچۈرەدو. ناۋادا يامان يارا يولاپ قالسا، بۇ ئۆيىگە ئادەمنى قويۇپ ئوت قويۇپ ئاتادو. بۇ يارنىڭ سۆڭەكلىرىنى ئاپىرىپ دەرياغا ئېقىزىپ ئاتادو. (داۋىسى كېيىنكى ساندا)

تەييارلىغۇچى: ئابلىز ئورخۇن

① كىز-كىگىز (ن ت)

② بۇ يەردىكى لوپ ھازىرقى لوپنور ناھىيىسى كۆرسىتىدۇ (ن ت)

(ئاپتونىڭ 1975-يىلى گېرمانىيە كارل مېنگېس تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان كىتابىدىن نەشرگە تەييارلاندى)

بىلدۈرگۈ

«مىراس» ژۇرنىلىغا ئەسەر ئەۋەتمەكچى بولىۋاتقان ئاپتورلار ئەسەرلىرىنى تىزىش ۋە ئالماشتۇرىشىمىزغا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن «ۋورد» (word) سېستىمىسىدا تىزىپ ژۇر-نىلىمىزنىڭ ئېلېكترونلۇق خەت ساندىقىغا ئەۋەتىشىنى، ئىمكانىيىتى بارلار ئەسەرلىرىنى بارماق دېسكا (udeck) بىلەن تەھرىر بۆلۈمىمىزگە بىۋاسىتە ئەكىلىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

ئېلېكترونلۇق خەت ساندىق ئادرىسى: mirasuyghur@126.com

ھۆرمەت بىلەن: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى

20081

شازادىخان ئانا بىلەن

توختىخان ئانىنىڭ چاقچاقلىرى

توختىخان ئانا:

تاغقا چىقماي باغ ئىچىدە
كۆرۈپ قالدىم قوزنى،
پاختا تەرمەي يىغۇپتۇ،
ئەتراپىغا غوزنى.

شازادىخان ئانا:

تاغدا بولماي جەرەن دېگەن
باغقا كەلگەن نەدە بار،
كۆزى چولپان، ئۆزى چاققان
شۇ جەرەننىڭ دەردى بار.

توختىخان ئانا:

دەردىم بولغاچ كەلدىم تاغدىن
ئۆزلىرىنى كۆرگىلى،
ھال - مۇڭ ئېيتىپ، پاراڭلىشىپ،
چاقچاقلىشىپ كۈلگىلى.

شازادىخان ئانا:

تېرىپ قويدۇم گۈللۈككە،
تۈرلۈك - تۈمەن مايسىنى،
يۇمىقلىقىمۇ بار تېخى
خالايلاكىن قايسىنى.

ئەسسالام ھاپىز خېنىم،
امان - ئېسەنمۇ ئۆزلىرى؟
سۆزلىرى شاتتۈتدەك
ئويناپ تۇرادۇر كۆزلىرى.

توختىخان ئانا:

بەگنى ئەگدۈرگەن خېنىم بۇ،
بىر جۈپ بۇلاقتەك كۆزىدە،
مىڭ كۈلكە يېغىپ تۇرىدۇ،
ئەيدەك چىرايلىق يۈزىدە.

شازادىخان ئانا:

كۈلمەمدۇ خېنىم كۈن - تۈن،
دەردۇ ئەلەم يوق بېشىدا.

بەختى دۆلەتنىڭ قۇشى،
تۇرسا خېنىمنىڭ قېشىدا.

ھاپىز خېنىم:

قوزا بىلەن جەرەننىڭ
چىقىپ قاپتۇ تىللىرى،
گەپلىرىدىن تېنى ساقىتەك،
خۇشالمىكىن دىللىرى.

يىغلىساڭ يىغا تۇغار،

كەلدۇق بۇ يەرگە كۈلگىلى.

خېنىمنىڭ بوستاندا

بىللە ئويناپ كۈلگىلى.

شازادىخان ئانا:

خېنىمنىڭ ئوغلى ئەلەك،
ئەيدەك چىرايلىق قىزلىرى،
مېڭىشى پوۋۇسكىدا
يەرگە تەگمەس ئىزلىرى.

ھاپىز خېنىم:

ئەجەب ياقىتى كۈڭلۈمگە
قوشاق بىلەن چاقچاقلا،
ئەمدى چايغا بېقىشىلا
گېپى تاتلىق شاقچاقلار.

شازادىخان ئانا:

قەمبەرخانىم، قەمبەرخانىم،
بويلىرى زىلۋا.

توختىخان ئانا:

قەمبەرخانىغا كۆز تىكىمگەن
بۇ يۇرتتا كىم بار؟

شازادىخان ئانا:

قەمبەرخانىغا ئاچ بۆرىدەك
موللام قارايدۇ.

توختىخان ئانا:

ئويۇن قويسا ئويۇشىدا

يۈچۈق مارايدۇ.

شازادىخان ئانا:

قەمبەرخانىم باتۇر ئايال،

يۈرنىكى قايتەك.

توختىخان ئانا:

دەۋزىخى بۇ دېگەنلەرنىڭ

يۈزلىرى داپتەك.

شازادىخان ئانا:

قەمبەرخانىدىن جىمىكى يۇرت

بولدۇ رازى.

توختىخان ئانا:

ئەپلاتوننىڭ زەنجىرى،

ئۆزىدۇر قازى.

شازادىخان ئانا:

قەمبەرخانىم ئۇسسۇل ئويناپ،

قويغاندا ئويۇن.

توختىخان ئانا:

موللا ئىشان، سوپىلىرىم،

تولغايدۇ بويۇن.

شازادىخان ئانا:

شەرىدۇڭنىڭ يېرى قاتتىق،

قوغۇنى تاتلىق.

توختىخان ئانا:

يۇرتىمىزنىڭ بىر تال گۈلى

قەمبەرخان ئاتلىق.

شازادىخان ئانا:

قەمبەرخانىم كىيۈپتۇ،

قامدىن تۇماق.

توختىخان ئانا:

قەمبەرخانىم غۇنچە بويلىق،

قىلقى ئوماق.

تويلىغۇچى: غوپۇر ئۆمەر

كوربيلىكلەر ئەنئەنىگە قانداق ۋارىسلىق قىلىدۇ

جاڭ خۇڭجى

«تېرىقنى تۆگە بىلىدىغان» كوربىيە

كوربىيىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرىنى جۇڭگۇنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا يوقنىڭ ئورنىدا.

كوربىيە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى جۇڭ-گودىن خېلىلا ئارقىدا تۇرىدىغان شەرقتىكى ئالاقانچىلىك دۆلەت بولغاچقا تەۋەرىۋكلىرىنىڭ كۆلىمى ۋە قاتلىمى جەھەتتە جۇڭگوغا يەتمەيدۇ.

لېكىن، كوربىيانلار ئۆزىگە تەئەللۇق بولغان ئاشۇ تېرىقچىلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىنىمۇ ئاجايىپ قىممەتلىك بىلىدۇ.

كوربىيانلار سېئۇل شەھىرىدىكى جىڭ فۇگۇڭ سارىيى، چاڭ دېڭۇڭ سارىيى، چاڭ چىڭگۇڭ سارىيى، سۇڭ ئىبادەتخانىسى ۋە دې شۇۋۇگۇڭ سارىيى قاتارلىق بەش سەيلىگاھنى «بەش خان سارىيى» دەپ ئاتىشىدۇ. لېكىن بۇ بەش سەيلىگاھنى قوشسا بېيجىڭدىكى خان سارىيىنىڭ يېرىمىغىمۇ توغرا كەلمەيدۇ. ھەممىلا يېرىگە «جا-ھاندا بىر» دەپ پۈتۈپ قويۇلغان بۇ تەۋەرىۋكلىرىنى ھەتتا كوربىيانلارنىڭ ئۆزىمۇ «بېيجىڭ خان سارىيىنىڭ پەرداز خانىسىچىلىكلا كېلىدۇ» دەپ ھەزىل قىلىشىدۇ. ئەمما، كوربىيانلار بۇ ئالاقانچىلىك سەيلىگاھنىمۇ ئىنتايىن رەتلىك سەرەمجانلاشتۇرغان بولۇپ، ئۇ يەردە زەررىچىلىك چاڭ - توزان كۆرەلمەيسىز. چاڭ دېڭۇڭ سارىيىنى ئالسا، ساراينىڭ مۇھىتىنى قوغداش ئۈچۈن، ئۇ يەرگە ساياھەتچىلەرنىڭ يەككە كىرىشىگە يول قويۇلمايدۇ. ساياھەتچىلەرنىڭ سانى مەلۇم ئۆلچەمگە يەتكەندە، ئاندىن ساياھەت يىتەكچىسى «ساراي ئىچىدە نەرسە يىمەسلىك، تاماكا چەكمەسلىك، نەرسىلەرنى قالايمىقان تاشلىماسلىق» قاتارلىق ئىشلارنى تەكىتلەيدۇ. گەندىن كېيىن ئاندىن باشلاپ كىرىدۇ. ساراينىڭ بۇلۇڭ - بۇشقاقلرىغىچە ھېچقانداق يەردە پارچە قە-

غەز، تۈكۈرۈك دېگەندەك نەرسىلەرنى چېلىقتۇرماي-سىز كۆمۈل قويۇپ لايىھىلەنگەن ھەم پاكىز رەتلەنگەن چىملىقلار سىزنى ئاجايىپ ھۇزۇرلاندۇرىدۇ. بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا بېيجىڭدىكى خان سارىيىنىڭ باش-قۇرۇشى ناھايىتى ئەركىن. قايسىبىر يىلى بېيجىڭ خان سارىيىغا كىرگىنىدە بىر ساياھەتچىنىڭ تەيخې قەسىرىنىڭ ئىشىكىگە نەقىشلەنگەن ئەجدىھا ھەيكىلىنىڭ ئۈستىدىكى ئالتۇن ھەلىنى پىچاق بىلەن قىرغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەندىم؛ ئۇ ئالتۇن ھەلىنى قىرىش بىلەن ئالاھىزەل ئون نەچچە مىنۇت ھەپلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن شۇ ئارىلىقتا بىرەرسى كېلىپ ئۇنىڭغا «ھاي» دېمىگەندى. ئېلىمىزنىڭ ھەر قانداق بىر سەيلىگاھىنى پارچە - پۇرات قەغەزلىرى قاپلاپ كېتىدۇ، بۇنىڭغا كۆنۈپمۇ كەتتۇق. سەددىچىننىڭ بادالىڭ ۋە مۇتەيەنيۇ بۆلىكىگە ئادەتتە ساياھەتچىلەر ناھايىتى كۆپ كېلىدىغان بولغاچقا، ئۇ يەرنىڭ تاش ۋە خىشلىرى ئاللىقاچان بوشاپ كەتتى، ھەممىلا يېرىنى «پىقىر كۆرگەن مەنزىلگە» دېگەن ئويما خەتلەر زىددە قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەممە يەرنى قاپلىغان ئەخ-لەت - چاۋار، سودا - سېتىقنىڭ غەۋغا سادالىرى ۋە ماشىنىلاردىن چىققان ئىس - تۈتەكلەر سەددىچىننىڭ بىر پۈتۈن سىياقغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزمەكتە.

سېئۇلدىكى دې شۇۋۇگۇڭ سارىيىنىڭ بىر تەرىپى ئاۋات كۆچىغا، يەنە بىر تەرىپى ھۆكۈمەت ئورگىنى ۋە ئىشخانىھ بىنالىرىغا يانداش ئىدى. لېكىن، سېئۇللىقلار بۇ كىچىككە تەۋەرىۋكلىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن ياندىكى بىنالارنى چىقىپ، كۆچىنى يۈتكەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا چىم تېرىدى. سېئۇلنىڭ كۆچىلىرىدا ماشىنىلىق ماشىنىڭ سېئۇلنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىمۇ بىرەر كونا سېپىل قوۋۇقى ياكى بىرەر ئېغىزلىق قەدىمىي ئىبادەت-

خاننىڭ ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى ، ئېگىز - ئېگىز ئىمارەتلەرنىڭ ئاشۇ كىچىككە تەۋە - رۈكلەرنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن چوڭ - چوڭ يوللار - نىڭ ئەگىتىپ ياسالغانلىقىنى كۆرسىتىپ . دېمەك ، كورد - يىدە مەدەنىيەت سودىغا قارىغاندا ئىنتايىن قەدىرلىك .

كورىيانلارنىڭ تەۋەرىۋكەلەرنى قوغداش جەھەتتىكى ئوتتەك قىزغىنلىقى جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزەردە «ئىش كۆرمىگەنلەرنىڭ تېرىقىنى تۈگە دەپ بىلگىنى» گە ئوخشايدۇ . چۈنكى كورىيەدە كۆزگە ئانچە چېلىقىپ كەتمەيدىغان بىرەر ئۆڭكۈرنىڭ ئىزناسى ، ئەسكى - تۈسكى تاش - توپلار دۆۋىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمىي شەھەر خارابىسى ، كىچىككە ئىبادەتخانى دە - گەنلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەتنىڭ مۇھىم «شەكىلسىز مەدەنىيەت بايلىقى» دەپ قارىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ، مەخسۇس خانە قۇرۇپ قوغدىلىدۇ . كورىيەگە بارغان نۇرغۇن ساياھەتچىلەر ساياھەت خەرىتىسىدە «مۇھىم تەۋەرىۋك ئىزناسى» دېگەن يەرلەرگە ئالدىراپ - تې - نەپ بارىدۇ - دە ، ئۇ يەردىكى تەۋەرىۋك ئاتالغان نەرسىلەر قانداقتۇر كىچىككە بىرەر راۋاق ياكى بى - رەر دانە قۇرام تاش ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئۈمىدسىز - لىق قاپتۇ . لېكىن كورىيانلار بولسا ئۇنىڭدىن تو - لمۇ ھەۋەس بىلەن زوقلىنىدۇ . 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى لىخۇا قىزلار ئۇنۋېرسىتېتىنىڭ بىر پرو - فېسسورى جياڭيۈەنداۋ دېگەن جايدا گۈزەل مەنزىرىلىك بىر جىلغىنىڭ بار ئىكەنلىكىنى ، تاغ قاپتىلىدا يەنە «دەريا ئېقىنلار مەكتۈپى» ، «مۇنەججىمەلەر رەمبال - قى» دېگەن خەتلەرنىڭ ئىزناسى بارلىقىنى بايقىدى . بۇ بايقاش پۈتكۈل كورىيىنى زىلزىلىگە سېلىۋەتتى . كېيىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ يەرنىڭ ئەسلىدە بۇ - رۇن ئۆتكەن بىر روھچىلىق تەلىماتى ئۈستىسىنىڭ پىنھان تۇرالغۇسى ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى . بۇنىڭ بى -

لەن شۇ جايدىكى پۇقرالار ئۆزلىكىدىن تەشكىللىنىپ ، بۇ يەرنى كۆمۈل قويۇپ قوغدىدى . بىر نەچچە ئالىي مەكتەپ ۋە تەتقىقات ئورۇنلىرى ئۇ يەرنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ تەپسىلىي تەتقىق قىلدى . كورىيە ھۆكۈ - مەتمۇ بۇنىڭغا يۈكسەك ئەھمىيەت بېرىپ ، نۇرغۇن مەبلەغ بىلەن ئۇ يەرنى ئەسلى قىياپىتىنى قوغداش شەرتى بىلەن ساياھەتچىلەرگە مۇۋاپىق دەرىجىدە ئې - چىۋەتتى . نەتىجىدە ئادەمنىڭ نەزەرى چۈشمەيدىغان بۇ جىلغا مانا ھازىر « بۆلۈتلۈك جىلغىدىكى نەغمە » نامى بىلەن كورىيىنىڭ شىمالىدىكى داڭلىق مەنزىرە - لىك جايغا ئايلاندى .

كورىيانلار تەۋەرىۋكەلەرنى قوغداشتا ، شەكىلسىز مە - دەنىيەت مىراسلىرىغا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ شۇڭا كورىيىگە بارغان ساياھەتچىلەر كورىيىدىكى ساقلىنىپ قالغان تەۋەرىۋك ئىزلىرىغا قارىغاندا خىل - مۇخىل شەكىلدىكى ئۆرپ - ئادەت ، مەدەنىيەت كۆر - گەزمىلىرىگە ھەيران قالىدۇ .

سېئولغا بارسىڭىز نۇرغۇن ئۆرپ - ئادەت مۇزىيى - لىرىنى كۆرسىتىدۇ . دۆلەت باشقۇرۇشىدىكى ئۆرپ - ئادەت ، مۇزىيىلىرىدا ئادەتتە كورىيانلارنىڭ يېمەك - ئىچ - مەك ، كىيىم - كېچەك ، تۇرالغۇ ، دېھقانچىلىق ، قول ھۈنەر - ۋەنچىلىك ، ئەلنەغمە ، توي - تۆكۈن ، نەزىر - چىراغ قاتارلىق ئېتنوگرافىيىسىگە ئىلاقدار مەزمۇنلاردىكى كۆرۈنۈش ۋە ماددىي بۇيۇملار كۆرگەزمە قىلىنىدۇ . ئۇنىڭدىن باشقا يەر شارى ئۆرپ - ئادەت مۇزىيى ، يېپەك كەشتىچىلىكى مۇزىيى ، كورىيە تەڭگە پۇللىرى مۇزىيى ، دېھقانچىلىق مۇزىيى ، چىلما كۆكتات مۇزىيى ، فار - فۇر قاچىلار مۇزىيى قاتارلىقلار بار . بۇ مۇزىيىلارغا قويۇلغان تە - ۋەرىۋكەلەرگە قارىغاندا ئەمەلىي كۆرسەتمىلەر تېخىمۇ جەلپكار . مەسىلەن ، چىڭفۇ سارىيىدا ھەر كۈنى ئە - تىگەن ۋە كەچتە ئۆتكۈزۈلىدىغان ساراينى ئېچىش ۋە تاقاش مۇراسىمىنى كۆرسىتىپ . بۇنداق مۇراسىملاردا

MIRAS

ئىشلىتىلدىغان كىيىم - كېچەك ۋە قورال - ياراغلار -
 نىڭ ھەممىسىدە قەدىمىي ئەنئەنگە ئىنتايىن ئەھمىيەت
 بېرىلىدۇ . مۇراسىم پۈتۈنلەي قەدىمكى ئۇسلۇپتا
 داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئېلىمىزدىكى قەدىمكى
 زورغا دوراپ خوجا كۆردىگە ئۆتكۈزۈلدىغان مۇرا-
 سىلارغا ھەرگىز ئوخشىمايدۇ . كورىيىدە تۆت پە-
 سىلنىڭ ھەممىسىدە خىلمۇ خىل تەبرىكلەش پائالىيەت-
 لىرى بولۇپ تۇرىدۇ . بۇنداق تەبرىكلەش پائالىيەتلى-
 رى ئاساسەن مۇنداق ئىككى تۈرگە ئايرىلىدۇ: بىرى
 ، كورىيانلار ئارىسىدا جۇڭگولۇقلارنىڭ ياڭگېر ۋە ئەج-
 دىيا قىيىق مۇسابىقىسىگە ئوخشاش ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا
 ئۇدۇم قالغان مەھەللىۋى ئۆرپ - ئادەتلەر تاماشىسىنى
 كۆرسىتىدۇ . جۇڭگولۇقلار ئارىسىدا ئاللىقاچان يوقۇ-
 لۇشقا قاراپ ماڭغان بۇنداق پۇقراۋى تەبرىكلەش پائا-
 لىيەتلىرى كورىيەدە ئىنتايىن داغدۇغا بىلەن كەڭ كۆ-
 لەمدە ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنداق پائالىيەت-
 لىرىنى پۈتۈنلەي پۇقرالار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ
 ئېلىپ بارىدۇ . يەنە بىرى ، كورىيە ھۆكۈمىتى يو-
 قۇلىشقا قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى
 قوغداپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ ، كىشىلەرنىڭ
 ئۆز يۇرتىغا بولغان مەھرىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش مەق-
 سىتىدە ئېلىپ بېرىلدىغان خىلمۇ خىل يەرلىك ئۆز-
 گىچلىكلەرگە ئىگە ئۆرپ - ئادەت بايرىمى ،
 پۇقراۋى مەدەنىيەت بايرىمى قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشكە
 بولىدۇ . مەسىلەن ، «چوڭ شياڭ قىسسىسى» ناملىق
 كىلاسسىك روماندىكى چۈن شياڭنىڭ يۇرتىغا «چۈن
 شياڭ سارىيى» قۇرۇلغان بولۇپ ، كىشىلەر ھەر
 يىلى شۇ يەرگە كېلىپ چۈن شياڭغا ئاتاپ نەزىر -
 چىراغ ئۆتكۈزىدۇ . مىللى قەھرىمان لى شۇنچېننى
 خاتىرلەش ئۈچۈن ئۇنىڭ يۇرتى ۋېنياڭدا «ۋېنياڭ مە-
 دەنىيەت بايرىمى» ئۆتكۈزۈلىدۇ .
 يۇقۇرىقىدەك مەدەنىيەت ئەنئەنىسى كورىيىدە

«شەكىلسىز مەدەنىيەت بايلىقى» دەپ قارىلىدۇ .
 ئۇلار ئىچىدە دۆلەت دەرىجىلىك شەكىلسىز مەدەنىيەت
 بايلىقى 100 خىلدىن ، يەرلىك ئەنئەنىۋى شەكىلسىز
 مەدەنىيەت بايلىقى 200 خىلدىن ئاشىدۇ . ئۇلار كو-
 رىيانلارغا خاس پۇقراۋى مەدەنىيەتنىڭ ھەممىسىنى ئۆز
 ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇلار يەنە بۇنداق مەدەنىيەت مۇراسىم-
 لىرىنى موزىيىلارغا ئۈلۈك ئەۋرىشكە پىتى تىزىپ
 قويماي ، ئۇنىڭغا ئەمەلىي ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى
 سەھنىلەرگە ئېلىپ چىقىش ئارقىلىق ، ئۇلارنى كورد-
 يانلار مەنئىۋى تۇرمۇشنىڭ مۇھىم بىر تەركىبىي
 قىسمىغا ئايلاندۇرغان . كورىيانلار ، ئۇنداق كونسېرتلارغا
 ناھايىتى قىزىقىدۇ ، ئۇنداق كونسېرتلارنىڭ بەزىلىرى
 ھەقىسىز قويىلىدۇ . لېكىن بەزىلىرىنىڭ بېلىتى ناھايىتى
 قىممەت بولسىمۇ ، ناھايىتى نۇرغۇن باشلانغۇچ مەك-
 تەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بېلەت ئېلىش ئۈچۈن ئۆچ-
 رەتتە تۇرغانلىقىنى ئۇچرىتىسىز ئوقۇشۇمچە
 ئۇنداق كونسېرتلارنىڭ ھەر كۈنلۈك بېلىتى چەكلىك
 بولارمىش ، ئۇنداق قىلمىغاندا تاماشىبىنلار بەك جىق
 كېلىۋېلىپ باس - باس بولۇپ كېتىدىكەن .
 كورىيانلار مىللەتنىڭ ئەنئەنە تەربىيىسىگە مائارىپنىڭ
 مۇھىم تەركىبى قىسمى سۈپىتىدە ئالاھىدە ئەھمىيەت
 بېرىدۇ . مەسىلەن ، بىر جۇڭگولۇق ساياھەتچى كو-
 رىيىنىڭ ناھايىتى يىراق بىر يېرىدىكى كۇلالچىلىق مۇزى-
 يىدا نۇرغۇن ياش ئاتا - ئانىلارنىڭ بالىلىرىنى يېتىلەپ
 ئەكىلىپ ، موزىيىدىكى تەۋەرىۋكلىرىنى بالىلىرىغا
 سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈرۈۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى
 بىلەن كۆرۈپتۇ . كورىيىدىكى ئاۋام پۇقرانىڭ ئۆز
 مىللىتىنىڭ تارىخىغا ئىپتىخارلىق بىلەن كۆڭۈل بۆل-
 دىغانلىقى ، بۇلۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىغا شۇ ئارقىلىق
 ئۆزلۈكىدىن مەرىپەت تەربىيىسى بېرىدىغانلىقى ھېلىقى
 جۇڭگولۇق ساياھەتچىنى ناھايىتى تەسىرلەندۈرۈپتۇ .
 ئەمەلىيەتتە بۇنداق مەزىرىنى كورىيىنىڭ ھەر قانداق

بىرىدە كۆرگىلى بولىدۇ.

ئەمما جۇڭگودىچۇ ؟ موزىيلار .دەرۋازىسىنىڭ ئادەتتە چۆلدەرەپ تۇرىدىغانلىقىدىن باشقا موزىيدىكى تەۋەر-رۈكلەرنىڭ توپا-چاڭ ئىچىدە ياتىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدۇ . گاھدا ھۆكۈمەت تەرەپ ئايدا-يىلدا ئۇ-يۇشتۇرۇپ قالىدىغان ئۆرپ-ئادەت كۆرگەزمىلىرىنىڭ بىلىتى ھەقسىز تارقىتىلىدۇ . ئىدارە-ئورۇنلار خا-دىملارنى كۆرگەزمە كۆرۈشكە سەپەرۋەر قىلىدۇ . لې-كىن ئۇ يەرگە بارغانلارنىڭ ئالدى كىرىپ كەينى يېنىپ چىقىدۇ .

ھەممىدىن قورقۇنچلۇقى بىلىمىزلىك

يۇقىرىقىدەك بىر-بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ھالەتنىڭ ئارقىسىدا ئىككى دۆلەت پۇقرا-لىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيەت مىراسلىرىغا تۈتىدىغان ئىككى خىل پوزۇتسىيىسى مۇكۈنۈپ تۇرۇپتۇ . بۇ باينىڭ بېشىدا مىسال كەلتۈرۈلگەن ھېلىقىدەك قورقۇنچلۇق خەۋەرلەر شىددەتلىك سودا دولقۇنلىرىنىڭ كەلتۈرمىشلىرى ۋە بىزدىكى بۇرنىمىزنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان كالتە پەملىكىلا ئەمەس ، مۇھىمى ئەنەنە جەھەتتىكى بىلىمىزلىكىمىزنى شۇنداقلا ئۇنىڭغا بەكمۇ سەل قارايدىغانلىقىمىزنى ئىپادىلەيدۇ . چۈنكى ، بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە نەچچە يۈز يىللىق تا-رىخقا ئىگە كونا قورۇ-جاي قانداقتۇر ئىسكەتتىن كې-تىپ بولغان ئەسكى ئۆيىدىن ، مىڭ ، چىڭ سۇلالى-رىغا تەۋە سېپىل شەھەر قاتنىشىغا كاشلا قىلىۋاتقان بىر دۆۋە تۇپا-تاشتىن ، كوچا ئويۇنى ، قەغەز قىي-مچىلىقى ، تېرە قونچاق ئويۇنى قاتارلىق قىممەتلىك پۇقراۋى مەدەنىيەت قانداقتۇر قالاڭلىق ۋە «فېئودال-لىق» نىڭ سىموۋولىدىن باشقا نەرسە ئەمەس دۇرۇس ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت — «قالاڭلىق» ۋە «فېئوداللىق» تىن دېرەك بېرىدۇ .

ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن جۇڭخۇا مىللەتلەرنىڭ بېشىغا ئارقا-ئارقىدىن كەلگەن كۈلپەتلەر تۈپەيلىدىن ، بىر قىسىم كىشىلەردە «بىزدىكى قالاڭلىق ۋە زاماندا-ۋىلىشىش يولىمىزدىكى پۈتلىكاشاڭلارنىڭ مەنبەسى-ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئىكەن» دەيدىغان خاتا ئىدىيە شەكىللىنىپ قالدى . شۇنىڭ بىلەن ئۆتمۈشتىن گۈ-مانلانغۇچىلار : «تارىختا ئۆتكەن خانلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەر-تۇمانى يوق يالغان چۆچەكلەر ، جۇڭخۇا مىللەتلەرنىڭ ئىلگىرىكى شانلىق تارىخى-چوڭلىقى تۇرمايدىغان قۇرۇق گەپ» دېگەنلەرنى ئوتتۇرىغا قو-يۇشتى . 4-ماي ھەرىكىتىدىن كېيىن ، لۇشۈن ، بەي يىڭ قاتارلىق جۇڭگو زىيالىيلىرى كۆپ تىرىشچانلىقلار ئار-قىلىق جۇڭگو مەدەنىيىتىدە ئانىنىڭ تېنىدىكى ئەيدىزگە ئوخشاش «ئەجەللىك كېسەل ۋىرۇسى» نىڭ بار ئى-كەنلىكىنى تەھقىقلەپ چىقتى . لۇشۈن ئۆتمۈشتىن مىراس قالغان جۇڭگونىڭ كونا كىتابلىرى ئاشۇنداق ئەشەددىي رىرۇسنىڭ مەنبەسى دەپ قارىغاچقا ، ياشلارنى بۇنداق كىتابلارنى ئوقۇماسلىققا دالالەت قىل-دى . بەي يىڭ «تۇغۇلۇشىدىنلا جياڭيۇ ئىدىشىغا چۈ-شۈپ كەتكەن شورپىشانە جۇڭگولۇقلارنىڭ مەنئىيىتى-دىكى ئاشۇنداق «كېسەللىك ۋىرۇسى» ئۈزۈل - كې-سىل تازىلاپ ، باشقىدىن ئادەم بولۇشنى ئۆمۈرلۈك ۋەزىپە قىلىشى كېرەك» دېگەننى ئوتتۇرىغا قويدى . بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى قوزغالغان ئىجتىمائى-دولقۇنلار ۋەجىدىن ، زىيالىيلار قاتلىمىغا تەۋە يۇقىر-قىدەك پىكىرلەر بارا-بارا بىر پۈتۈن مىللەتنىڭ ئور-تاق ئېڭىغا ئايلاندى . بۇنىڭ بىلەن جۇڭگولۇقلار شى-نخەي ئىقىلابىدىن تاكى 1949 - يىلىغىچە «ئۆت-مۈش يۈتۈنلەي ئۈنۈلۈپ يىپىڭى زامان يارالسى-كەن» ، «جۇڭخۇا مىللەتلەرنى قەدىمكى ئۆتمۈشى بى-لەن ئۈزۈل-كېسىل خوشلۇشۇپ ، سۈمۈرۈشقا ئوخشاش يېڭى پەرۋاز قىلىسكەن» ، «جۇڭگولۇقلار

MIRAS

تاكى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىغىچە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد جۇڭگولۇقلار ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىن يىراقلاپ كەتتى . يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى نەچچە ئەۋلات جۇڭگولۇقلارغا «جۇڭگو تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغۋار ئەنئەنە - دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى ، ئۇلاردىن باشقىسى - نىڭ ھەممىسى تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق نەرسىلەر» دېگەن تەربىيە سىڭدۈرۈلدى . بۇنىڭ بىلەن «تۆت كىتاب»، «بەش دەستۇر» قاتارلىقلار «زەھەرلىك چۆپ» قىلىۋېتىلپلا قالماي ، ھەتتا بېيجىڭ قەدىمىي شەھرىمۇ جىنايەتنىڭ سىموۋولىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇلدى . بۇنىڭ بىلەن «بېيجىڭ قەدىمىي شەھىرى فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ كەتمىنى چىقىشى مۇھىم نىشان قىلغان . شۇڭا ئۇنىڭدىكى ئىمارەتلەر خان سارىيى يادرولقىدىكى ئوردا ۋە ئىبادەتخانىلارنى ئاساس قىلدۇ . قەسىرنىڭ سىرتىدىكى قاتمۇ قات سېپىللار ئۆزىنى ھەممىدىن ئەزىز چاڭلاپ ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەتلىكىگە قىلغىنى قوغداشنىلا ئويلايدىغان فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ دېھقانلارنىڭ « ئىسيانلىرىدىن مۇداپىئەلىنىش قۇرالى» دېگەن ئىدىيە ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى . دېمەك ، 60 ياشلار ئەتراپىدىكى ئۆلكە دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار ، 50 - 40 ياشلار چامىسىدىكى زىيالىيلار ، ئەمدىلا جەمئىيەتكە قەدەم قويغان ياشلار ، قىسقىسى ، جەمئىيىتىمىز تەرەققىياتىنىڭ تىزگىنىنى ئىلگىدە تۇتقان نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دەل يۈ - قىرقدەك تەربىيە ئاستىدا ئۆسۈپ يېتىلگەن . ئوتتۇرا مەكتەپ دەرىجىلىرىدىكى كىلاسسىك ئەدەبىياتقا ئائىت تېكىستلەرنىڭ ھەممىسىگە ئاشۇ بىر نەچچە ئەۋلات كىشىلەرنىڭ ئەنئەنىگە بولغان قارشى مۇجەسسەملەنگەن . بۇ بىر نەچچە ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ نەزەرىدە كۈمۈزى ، مېڭىلار چىرىك ئەقىدىلەرنىڭ قاتمىلىق قە - سىدىچىلىرى «ساداقەتمەنلىك ، ۋاپادارلىق ، رەھىمدىل - لىك ، ئىنساپ - دىيانەت» ، «چوڭلارنى ھۆر -

كونا ئەنئەنىلەرنىڭ ھەممىسىنى پاچاقلاپ تاشلاپ ، گويا ئايپاق قەغەزگە ئەڭ گۈزەل مەنزىرىلەرنى سىز - غاندەك باشقىچە ھاياتقا ئېرىشىشكەن» دېگەندەك ئارزۇ - ئارمانلاردا بولۇپ كەلدى . شۇڭا ئۇ زاماندىكى جۇڭگولۇقلار ئەجدادلىرىدىن قالغان تەۋرەرۈكلەرنىڭ ۋەيرانىنى چىقارغاندا ئېچىنىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، خوشلۇقىدا قىن - قېنىغا پاتماي قالغان ئىدى . 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىغا كەلگەندە ، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە سېپىل چىقىش دولقۇنى قوزغالدى ، شەھەر ئاھالىلىرى «سوتسىيالىستىك ۋەتەنگە تۆھپە قوشۇش ئۇلۇغۋار غايىسى» نىڭ تۈرتكىسىدە كېچە - كۈندۈز دېمەي «ئۆزى خالىغان مەجبۇرىيەت ئەمگىكى» گە خالىسا نە قاتنىشىش ئارقىلىق ، ئۆزۈنغا بارماي نەچچە مىڭلىغان قەدىمكى سېپىللارنى چىقىپ تۈگەتتى شۇ چاغدا بەزىلەر ھەتتا بېيجىڭدىكى خان سارىيىنىمۇ تۈزلۈۋەتمەكچى بولۇشقا - ندى 1958 - يىلى تۈزۈلگەن «بېيجىڭ شەھىرىنىڭ ئومۇمىي لايىھىسى ھەققىدە ئىزاھ» تا «كونا بېيجىڭ شەھىرىنى ئۈزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى قورشاش ۋە ئاسارەتلىرى قەتئىي بۇ - زۇپ تاشلىنىدۇ . جۈملىدىن خان سارىيى ئۆزگەرتىل - لىپ ، چۆرىسىدىكى سېپىل ۋە پەشتاقنىڭ قورشاش تاملرى بىردەك چىقىپ تاشلىنىدۇ . سېپىل ئېلىۋېتىل - گەندىن كېيىن ئۇنىڭ سىرتىدىكى خەندەك ئىككىنچى ئايلانما يولغا ئۆزگەرتىلىدۇ» دەپ بېكىتىلگەندى . تەلىمىمىزگە ئۇ لايىھە تولۇق ئەمەلىيلەشتۈرۈلمىدى . ناۋادا ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن بولسا ، ھازىرقىلار خان سارىيىنىڭ سىرتىدىكى بىنەپشە سېپىل ، قىرلىق راۋاق ۋە خەندەك سېپىلنى ئەبەدىي كۆرەلمىگەن بولاتتۇق . جۇڭگولۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتكە قارشى تۇ - رۇش ئىدىيىسى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىغا كەلگەندە تازا ئەۋجىگە چىقتى . قىسقىسى ، 4 - مايدىن تارتىپ

رىمىز ئالدىدا نەقەدەر ئېغىر خاتالىقلارنى سادىر قىلغاندەك
لىقىمىزنى تونۇپ يېتەلمىدۇق؟

بۇزغۇنچىلىقىمىزنىڭ ئاقىۋىتى

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، پۇقراۋى مەدەنىيەتنى قوتقۇزۇش يولىدا ئىزچىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كەلدىمىز. بۇ ئىشقا بىز زات مۇخبىرغا ھەسرەت بىلەن مۇنداق دەيدى: «نۆۋەتتە بىز ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ تۇخۇمى قۇرۇپ كېتىش خەۋىگە دۇچ كەلدۇق. تۇخۇمى قۇرۇپ كەتكەن نەرسىنى قايتا كۆكلىتىش ناھايىتى تەس. مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى مەزگىلىدە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنى تىمىزگە بولغان بۇزغۇنچىلىق تازا، ئەۋجىگە چىقتى. بېيجىڭدا نەق 60 يىل تۇرغان بىر چەت ئەللىكى تونۇيتىم. ئۇ بۇ يىل 80 گە كىردى. ئۇ ماڭا «مەن بېيجىڭدا بەش ئەۋلاد جۇڭگولۇق بىلەن تونۇشتۇم. مەن ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدىن بولۇپمۇ جۇڭگو زىيالىلىرىنىڭ بىلىم دائىرىسى، ۋەزىنى، ساپاسى ۋە خارەكتىرى جەھەتتىن ئەۋلادىمۇ - ئەۋلاد چىكىنىپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەزدىم» دېگەندى. دېمىسىمۇ 50 يىلدىن بۇيان بىز جۇڭگولۇقلار ئارىسىدىن جۇڭگو بىلەن غەربنى تولۇق چۈشىنىدىغان ئۇستازلارنى چىقىمىدى دېسەكمۇ بولمىدى. 4-مىي ھەركىتىنىڭ ئىزچىللىقى ئۈزۈلۈپ، ئاخىرى مەدەنىيەت مۇنبىرىمىزدە ئادەمنىڭ ھاردۇقىنى چىقارغۇدەك نەرسىلەر قالمىدى.

بۇ زاتنىڭ بايانى ئەنئەنىۋى ۋەيران قىلىش پوزىتسىيىمىزنىڭ مىللى مەدەنىيىتىمىزنى ئېغىر تالاپەتكە دۇچار قىلىۋاتقانلىقىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ بەردى. ئەنئەنگە قىلغان بۇزغۇنچىلىقىمىزنىڭ بىرىنچى ئاقىۋىتى ئۆزىمىزنى كەمىستىش تۇيغۇمىزنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىدە ئىپادىلەندى. ۋەتەن دەرۋازىسى ياتلارنىڭ توپ-زەمبىرەكلىرى بىلەن ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن، بىزنىڭ ئەجنەبىيلەر ئالدىدىكى پوزىتسىيىمىز ئۆزىمىزنى قارىغۇلارچە چوڭ تۇتۇشتىن

مەتلەپ كىچىكلەرنى ئىززەتلەش» دېگەندەك ھەممىسى قانداقتۇر فېئوداللىق ئەخلاق ئېتىكىسىنىڭ ئىپادىلىرى، نەسەپ تەزكىرىسى تۈزۈپ، ئەجدادلارغا ئاتا پۇرسەت بېرىپ چىراغ ئۆتكۈزۈش قانداقتۇر چىرىكىلىكىنى يامىرىتىدۇ. غان فېئودال خۇراپاتلىق، چاڭچىلە، يەرلىك تىياتىر دېگەنلەر قانداقتۇر ھاڭ-ھاڭ دەپ ھاڭراشتىن ئۆزگىنى ئوقمايدىغان زېرىكىشلىك نەرسىلەر، «تۈت ئىدىيە سەككىز ئىتقاد»، «تەرىقەت تەلىماتى»، «ئىدىئالچى-لىق تەلىماتى» قاتارلىقلار قانداقتۇر چۈشەنگىلى بولمايدىغان يات نەرسىلەر ھىساپلاندى.

شۇڭا، بېيىغان دېھقانلىرىمىز ئالدى بىلەن ئۇزاق يىللىق تۇرالغۇسىنى بۇزۇپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا مۇز يېغىپ تۇرىدىغان سىمونت ئۆيلەرنى سالىدىغان، نەچچە ئون ئەۋلاد ئىشلىتىپ كېلىۋاتقان تەۋرەنكۈن ئۆي جاھازىلىرىنى چۆرۈپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەنەركىلىك سايمانلارنى ئالماشتۇرىدىغان بولۇۋالدى. شەھەر باشلىقى، ھاكىم ۋە بازار باشلىقى قاتارلىق رەھبەرلەر «خەلىقكە بەخت-سائادەت يارىتىش» شۇ ئارى بىلەن قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى ھېچ ئىككىلەنمەيلا تېرىپەن قىلىۋېتىپ بارىدۇ. جاما-ئەت خەۋىپسىزلىكى ئورگانلىرىمىز تەۋرەنكۈن ئوغرىلىرىغا زەربە بېرىش پائالىيەتلىرىدە ئۇنىڭغا ئادەتتىكى بۇلاڭ-چىلىق ۋە ئوغرىلىق دىلولىرىنى بىر تەرەپ قىلغانچە-لىك كۆڭۈل بۆلمەيۋاتىدۇ. ئېلىمىزنىڭ چوڭ شەھەر-لىرىدە ئەنئەنىۋى بايراملارنىڭ كەيپىياتى بارا-بارا سۈسلىشىپ، چوڭ-كىچىكنىڭ ھەممىسى گەرچە نېمىلىكىنى چۈشەنمىسىمۇ روۋىيەتتە ئوخشاش ئەج-نەبىلەر بايرىمىنى داغدۇغا بىلەن ئۆتكۈزۈپ بولۇپ كەتتى. قىسقىسى، 1 مىليارد 300 مىليون جۇڭ-گولۇقتىن زادى قانچىلىكىمىز تارىختا دەھشەتلىك يوق-تىشلارغا ئۇچرىغانلىقىمىزنى ھېس قىلالىدۇق؟ زادى قانچىلىكىمىز مەسئۇلىيەتسىزلىكىمىز ۋە جىددىن ئەجدادلى-

بىراقلا ئۆزىمىزنى قارىغۇلارچە پەس كۆرۈشكە ئالماش-
تى. يەنە كېلىپ بۇنىڭغا «مەدەنىيەت ۋىرۇسى تەلىم-
تى» نەزەرىيەسى ئاساس بولۇپ بەردى. شۇنىڭ بى-
لەن «بىز خەق ئەسلىدە تۇخۇمىمىزدىنلا ئەجنەبلەرگە
يەتمەيدىكەنمىز، ئۇلارنىڭ ھە دەپسلا ئىلگىرى كېتىپ
بىزنىڭ ئارقىدا قېلىشىمىز بىكار ئەمەسكەن» دېگەن
ئويغا كەلدۇق.

ھەر كۈنلۈك تېلېۋىزىيە خەۋىرىدىن ياۋرۇپا-ئامې-
رىكا سىياسىيۇنلىرىنىڭ كاستۇم-بۇرۇلكىنى قاتۇرۇپ
كىيىپ يۈرگەنلىكىنى، يۇمۇلاق شىرە يىغىنغا قاتنى-
شۇاتقان ئەرەب ئەللىرى كاتتۇاشلىرىنىڭ ئۇزۇن پە-
رەنجە ۋە ئاق تەقىيە كىيۋالدىغانلىقىنى، ئىقىرىقا ئەللىرى
باشلىقلىرىنىڭ يېشىل تون كىيىپ چەت ئەللەرنى زد-
يارەت قىلۇاتقانلىقىنى، ھىندىستان پىرېزىدېنتىنىڭ چەت
ئەللىك مېھمانلارنى پىل مىنگەن ھۆرمەت قاراۋۇلى
بىلەن قارشى ئېلىۋاتقانلىقىنى، ياپۇن ئاياللىرىنىڭ ئۇ-
چىسىغا كىمونو كىيىپ كۆرۈنگەنلا كىشىگە ئېگىلىپ
تەزىم قىلۇاتقانلىقىنى... قىسقىسى، دۇنيادىكى ئەنئەنە-
گە تولۇق ۋارىسلىق قىلغان مەدەنىيەتلىك چوڭ ئەل-
لەرنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان روشەن مەدەنىيەت بەل-
گىسى بىلەن ئۆزگىچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرىمىز.
پەقەت دۇنيا بويىچە ئەڭ قەدىمىي ئەلنىڭ پۇقرا-
لىرىدىن بولمىش بىز جۇڭگولۇقلار دۆلەت مۇراسىمى-
رىنىڭ ھەممىسىدە پۈتۈنلەي «خەلقئارا ئۆلچەم» بويى-
چە ئىش كۆرۈپ، ئۈچىمىزغا ئۆزىمىزنىڭ مىللىچە كى-
يىملىرىنى كىيمەيدىغانلىقىمىز ئۈچۈن، خاسلىقتىن مەھ-
رۇم قېلىۋاتىمىز.

ئەنئەنىگە قىلغان بۇزغۇنچىلىقىمىزنىڭ ئىككىنچى
ئاقىۋىتى مىللى تەرەققىياتىمىزدىكى مەۋقەسىزلىك ۋە
ئىجدىمائىي ئېتىكا ھەققىدىكى قىممەت قارشىمىزنىڭ
ئېغىر قالايمىقانلىشىپ كېتىشىدە ئىپادىلەندى.
خۇۋ رىنجى ئاقساقال بۇ ھەقتە توختىلىپ

مۇنداق دەيدۇ: «ئۆتمۈشىنى ئۇنتىغان ئادەمنىڭ ئەسلى-
مىسى بولمايدۇ، ئەسلىمىسى بولمىغان ئادەم مۇكەمەل-
مەللىكتىن مەھرۇم قالدۇ-دە، ئۇنىڭ تەرەققىيات يۈ-
نلىشىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ. مىللەتمۇ شۇنىڭغا
ئوخشاش، ئۆزىنىڭ مەدەنىيەت مىراسىنى چۈشەنمىگەن
مىللەتنىڭ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئۇنى
راۋاجلاندۇرالىشى مۇمكىن ئەمەس.»

دېمەك، بىز «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» چۈشى بەربات
بولغاندىن كېيىن، كۈرەش قىزغىنلىقى ۋە ئەنئەنىنىڭ
ھىماتىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ قالغانلىقىمىزنى بايقى-
دۇق. «قىلچىمۇ ئۆز مەنپەئىتىنى كۆزلىمەي، باشقىلار-
نىڭلا مەنپەئەتىنى كۆزلەش» دېگەندەك غايىۋى شو-
ئارلارنى ئاغزىمىزدىنلا توۋىلدۇق-يۈ، لېكىن "ئاد-
دىي-ساددا ۋە كەمتەر بولۇش" تەك ئەقەللىلىكىنى
ئاللىقاچان تارىخنىڭ ئەخەلەت ساندۇقىغا چۆرۈپ
تاشلىۋەتتۇق. ئەخەلەقنىڭ ئۈنۈملۈك كونتۇرۇللىقىدىن
ئايرىلغان بازار ئىگىلىكىمىز چىرىكلىك ۋە قالايمىقانچى-
لىقنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، ئەخەلەق جەھەتتە
بەربات بولۇشقا يۈزلەندى. ئىقتىساد قانچىكى گۈللەند-
گەن جايلىرىدا ئوغرىدىن ساقلىنىش دېرىزىلىرىنى شۇنچە
ئېگىز ۋە پۇختا ياساشقا مەجبۇر بولدۇق. بازاردىكى مە-
تە چۈشكەن گۈرۈچ، سوپۇن پاراشۇكى ئارىلاشتۇرۇلغان
پىلتە قۇيماق دېگەنلەر بىلەن بىر-بىرىمىزگە زىيان--
زەخمەت يەتكۈزۈشكە باشلىدۇق.

ئەنئەنىگە قىلغان بۇزغۇنچىلىقىمىزنىڭ ئۈچىنچى
ئاقىۋىتى ياشلارنىڭ ئەجدادلاردىن مىراس قالغان قىم-
مەتلىك مەدەنىيەت بايلىقىدىن ياتلىشىپ كېتىشىدە ئى-
پادىلەندى. مەدەنىيەت تارقىتىش كۆز بىلەن كۆ-
رۈپ، قۇلاق بىلەن ئاڭلاش جەرياندىر. شۇڭا ئۇ بەل-
گىلىك مۇھىت ۋە شارائىتقا مۇھتاج ھالبۇكى، ياشلىرىد-
ىمىز ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ
گۈزەللىكىدىن بەھىر ئېلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قال-

دى. شۇڭا، ئۇلار ئەجنەبىلەرنىڭ «ئاشق-مەشۇقلار باي-
 رىمى» نى بىلىدۇ-يۇ، لېكىن، شەرقلەكلەرنىڭ 7-ئاي-
 نىڭ 7-كۈنىدىكى يىگىت-قىزلار جەم بولۇش بايرىم-
 مىنىڭ نېمىلىكىنى ئۇقمايدۇ، ئۇلار ئۈزىچە سىمفونىيەلەر-
 نى ئاڭلاپ كېتىدۇ-يۇ، لېكىن ئېزىپ-تېزىپ چاڭچىلە
 ئاڭلاپ قويۇشنى خالىمايدۇ، ياش سەنئەتكارلار ھە دە-
 سلا غەرب سەنئىتىنىڭ چوققىسىغا چىقىشقا ئىنتىلىپ،
 ئەجنەبىلەرنىڭ ئېستېتىك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈ-
 چۈن تىرىشىدۇ-يۇ، لېكىن ئەنئەنىۋى سەنئەت ئۈستىدە
 كالا قاتۇرۇپ بېقىشنى خالىمايدۇ. مۇشۇنداق كېتۈر-
 سە بارا-بارا ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتتىن ياتلىشىپ، ئۈز-
 مىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتى ياشلىرىمىزنىڭ نەزەرىدە
 «باشقىلارنىڭ نەرسىسى» گە ئايلىنىپ قالىدۇ. بۇنىڭ
 بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنىڭ نەسلى قۇرۇپ كې-
 تىدۇ، دېگەن گەپ.

كورىيانلار بىزگە شۇنى تونۇتتى

كورىيانلار بىلەن ئۇچراشقان چېغىڭىزدا، ئۇلاردىكى
 مىللەت ئىپتىخارلىقى تۇيغۇسىنىڭ نەقەدەر كۈچلۈك
 ئىكەنلىكىنى ئالدى بىلەن بايقايسىز. ئۇلاردىكى بۇ خىل
 ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى كورىيىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش
 جەھەتتىكى مۇۋەپپىقىيەتلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مىللەت
 تارىخى ۋە مىللەت مەدەنىيىتىگە بولغان سۆيۈنۈشلەردە-
 نى مەنبە قىلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، باشقا ئەل خەلقلەرى كورىيانلارنى
 ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى بەكلا كۆپتۈرۈۋېتەمدە-
 كىن، دەپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن، بىر جۇڭگولۇق يەنە
 كورىيان بىلەن پاراڭلىشىپ قالمۇدەك بولسا، ھېلىقى
 كورىيان ئۆز مىللىتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ يېزىقىنى، مىخ مەت-
 بەئىنى، ياپۇن قاراچىلىرىغا زەربە بېرىشتە تاشپاقسىمان
 كېمىنى كەشىپ قىلغانلىقىنى زوقلىنىپ سۆزلەپ بې-
 رىدۇ؛ ئۇلۇغ مىللى قەھرىمانلىرىدىن لى شۇنچېن، ئەن
 چوڭگېنلارنى، شەرقنىڭ كۇڭزى-مېڭزىسى دەپ تەرىپ-

لىنىدىغان مۇتەپپەككۈرلىرىدىن لى تۇيشى، لى لىگۇلار-
 نى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. كورىيانلارنىڭ ھەم-
 مىسى دېگۈدەك كورىيە مەدەنىيىتىنى دۇنيادىكى ئەڭ
 ئېسىل ۋە ھاياتىي كۈچى ئەڭ زور مەدەنىيەت دەپ،
 كورىيانلارنى دۇنيادىكى ئەڭ ئەقىللىق مىللەت دەپ
 بىلىدۇ. كورىيانلار ئېھتىمال ئۆزىگە ھەددىدىن زىيادە ئ-
 شىنىدىغاندۇر. لېكىن ئۇلارنىڭ تارىخىي مەدەنىيەت ئەن-
 ئەنىسىدىن پايدىلىنىپ مىللەت روھىنى ئۇرغۇتۇش
 جەھەتتىكى مۇۋەپپىقىيەتلىرىنى ئېتىراپ قىلماي بولماي-
 دۇ.

كورىيىگە بېرىپ باققانلار ئۇ يەردىكى پۇقرالارنىڭ
 تۇرالغۇلىرىدا ئوغرىدىن ساقلىنىش ئىشكى، قوغدىنىش
 رىشاتكىسى دېگەنلەرنىڭ يوقنىڭ ئورنىدا ئىكەنلىكىدىن
 ئۇلارنىڭ كىشىلىك مۇناسىۋىتى ۋە جەمئىيەت تەرتىپ-
 نىڭ زادى قانداقلىقىغا ھۆكۈم قىلالايدۇ؛ كىشىلەرنىڭ
 روھى ھالىتىدىن كورىيىنىڭ ئەخلاق قۇرۇلۇشى ۋە ما-
 ئارىپتا ھەقىقەتەن مۇۋەپپىقىيەت قازانغانلىقىنى جەزمە-
 لەشتۈرەلەيدۇ. دېمەك، بۈگۈنكى كورىيە ئىسمى-جىس-
 مىغا لايىق «ئەدەپ-يۈسۈنلۈك ئەل» دۇر.

كۇڭزى تەلىماتى ئەنئەنىسى كورىيىنىڭ ئىقتىسادىي
 قۇرۇلۇشىدا ناھايىتى رۇشەن رول ئوينىدى. يە-
 نى، «خەنجياڭ مۇجىزىسى» نىڭ مەيدانغا كېلىشىگە
 ئەگىشىپ، كورىيانلار كۇڭزى ئېتىكىسىنىڭ جەمئىيەت
 تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئىجابىي رولغا ئىگە
 ئىكەنلىكىنى تەدرىجى تونۇپ يەتتى؛ كورىيە زىيالىلىرى
 ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ئەخلاق ئۆلچىمىنىڭ پۈتكۈل
 جەمئىيەتنى ئۆملەشتۈرۈپ، خەلقنىڭ قۇدرىتىنى ئىشقا
 سېلىپ، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا پايدىلىق ئىكەن-
 لىكىنى بايقىدى. شۇڭا، مانا ھازىر پۈتۈن دۇنيادىكى كو-
 رىيە تەتقىقاتچىلىرى «كورىيىدىكى تېز تەرەققىياتنىڭ
 مۇھىم سەۋەبىكار ئامىلى-كۇڭزى ئېتىكىسىدۇر» دېگەن
 ئورتاق تونۇشقا كەلدى.

MIRAS

دۇنياغا نەزەر

جۇڭگولۇقلارنىڭ مەنتىقىسى بويىچە بولغاندا، كو- رىيىنىڭ زامانىۋىلاشتۇرۇش مەنزىلىگە مۇۋەپپىقىيەتلىك قەدەم قويايلىغانلىقى ئۇلارنىڭ ئۆتمۈش بىلەن ئۈ- زۈل- كېسىل خوشلىشىپ، «فېئوداللىق مەدەنىيەت» نى گويا جۇڭگولۇقلاردەك قەتئىي نىيەت بىلەن پا- چاقلاپ تاشلاپ، پۈتۈنلەي ئۆزگەرگەن يېپيىڭى تۈس بىلەن ياۋرۇپا- ئامېرىكا پەدىسىگە چۈشەلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇشى لازىم ئىدى . بىراق، بىز «فېئوداللىق»، «قالاقلىق» دەپ بىلىپ ئال- لىقچان چۆرۈۋەتكەن شۇنچۇلا نۇرغۇن ئەنئەنىلەرنىڭ كورىيىدە ساقلىنىپ قالغانلىقىنى نەدىن بىلەيلى!

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ، ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن :

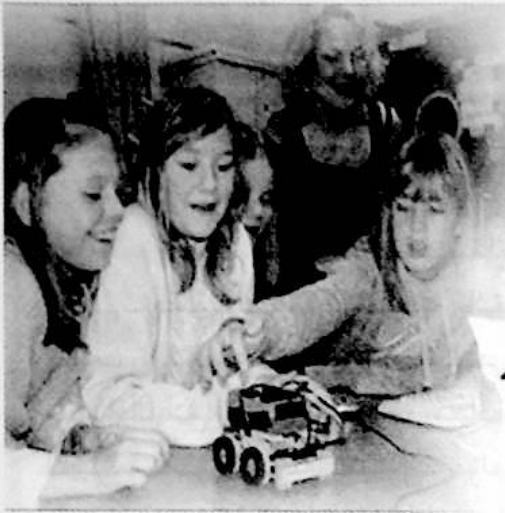
«مراس» ژۇرنىلى «مەملىكەت بويىچە 100 نوقتىلىق ژۇرنال»، «مەملىكەتلىك سەرخىل ژۇرناللار سې- پىدىكى قوش ئۈنۈم ياراتقان ژۇرنال»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەن تۈرىدىكى مۇنەۋۋەر ژۇرنال»، «شىن- جاڭ 2 - نۆۋەتلىك مۇنەۋۋەر ئىجتىمائىي پەن ژۇرناللىرى مۇكاپاتى» غا ئېرىشكەن ژۇرنال بولۇپ، سەھ- پىلىرىنىڭ رەڭدارلىقى بىلەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشىپ كەلدى . ژۇرنالىمىزدىكى «ئالم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى» سەھىپىسىدە ھەر خىل تېمىدىكى نادىر ئىلمىي ماقالىلار، «ئادەت قېرىماس» سەھ- پىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى گۈزەل ئۆرپ - ئادەتلىرى، «بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا» سەھىپىسىدە ئاتا- بوۋىلىرىمىزنىڭ ئەقىل دۇردانلىرى جۇلالىنىپ تۇرىدىغان ھېكايەتلەر، «يىلتىزسىز دەرەخ بولماس» سەھىپ- سىدە خەلقىمىزنىڭ ئوبرازلىق تارىخىي كەچمىشلىرى بىلەن ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەسەپ يىلتىزىنى ئەكس ئەت- تۈرىدىغان ئەپسانە- رىۋايەتلەر ، «كۈلكە- جان ئوزۇقى» سەھىپىسىدە قىزىقارلىق لەتىپە - يۈمۈرلەر، «ئايىدىڭ كېچىلەر» سەھىپىسىدە ئاشق- مەشۇقلارنىڭ پاك ئىنسانىي سۆيگۈ- مۇھەببىتى كۈيلەنگەن سۆيگۈنامە- لەر، «ساقلىقنىڭ - شاھلىقنىڭ» سەھىپىسىدە خەلقىمىزنىڭ ئوزۇقلىنىش ئادەتلىرى ۋە سالامەتلىك ھەققىدىكى ھېكمەتلەر، «مىللىتىم ساپ بولسۇن دېسەڭ ، ئىشىنى ئۈزۈڭدىن باشلا» سەھىپىسىدە پەرزەنتلەرنى دانا ۋە ئەخلاقى رەنالاردىن قىلىپ تەربىيەلەش توغرىسىدىكى ئۆگۈتۈلەر، «چەت ئەللىكلەر نەزەرىدىكى ئۇيغۇرلار» سەھىپىسىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخ، مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات نەتىجە- لىرى ، «دۇنياغا نەزەر» سەھىپىسىدە چەت ئەلنىڭ ئىلغار مەدەنىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلدى .

قىسقىسى ، «مراس» ژۇرنىلى ئاۋامغا جاھاننەما، ئالىملارغا بايلىق ، ئاشىقلارغا ۋىسال ، ئاتا- ئا- نىلارغا مەسلىھەت ، پەرزەنتلەرگە ئىنساپ ، قىزلارغا شەرم - ھايىا، يىگىتلەرگە غۇرۇر، بالىلارغا ئەقىل - پاراسەت ، ئاغرىقلارغا شىپا، ئاجىزلارغا شىپا بېغىشلايدۇ!

بىز سىزلەرنىڭ ژۇرنالىمىزنىڭ 2008- يىللىق سانلىرىغا مۇشتەرى بولۇپ ، ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك مۇراسىمىمىزنى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈپ بېرىش يولىدا ئىشلەۋاتقان جاپالىق خىزمىتىمىزگە يېقىندىن يار- يۈلەكتە بولۇشىڭىزلارنى ئۈمىد قىلىمىز

ھۆرمەت بىلەن : «مراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى

2008 i

شۋېتسىيە مائارىپ سېستىمىسىغا

بىر نەزەر

زۇلھايات ئۆتكۈر

قىلىندۇ. بالىلار ھەرگىزمۇ ئوقۇش پۇلىنى تۈلەشكە قۇربى يەتمەسلىك، جىسمانىي ئاجىزلىقى، ئەڭ ئا- خرقى ھەل قىلغۇچ ئىمتىھاندا تۆۋەن نومۇر ئېلىپ قېلىش ياكى باشقا بېسىملارنىڭ سەۋەبىدىن ئۆزلىرى ئارزۇ قىلغان مەكتەپلەرگە كىرەلمەسلىك ئەھۋاللىرى مەۋجۇد بولمايدۇ.

ئۇنداقتا ئوقۇغۇچىلار مائارىپنى قايسى خىل ئۇسلۇب- تا قوبۇل قىلدۇ؟

شۋېتسىيە مەكتەپلىرى ئوقۇغۇچىلارغا بىلىم بېرىش- تىن باشقا يەنە ئىجتىمائىي ئەخلاق تەربىيىسى بېرىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا باشقىلارغا ھۆرمەت قىلىش ئاساسدا ئىش بېجىرىشنى ئۆگىتىشنى تەشەببۇس قىلدۇ. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ بى- لىم ئۇچۇر مەنبەسىنى تېپىشقا يېتەكچىلىك قىلىش رولىنى ئوينايدۇ، كۆپىنچە ھاللاردا ئوقۇغۇچىلار سىنىپ- تا ئوقۇتقۇچىدىن كۆپرەك پىكىر قاتناشتۇرىدۇ. ئوقۇت- قۇچىلار ئۇلارنى مۇنازىرىگە تەشكىللەيدۇ ۋە ئۇلارنى مەسىلىگە نىسبەتەن ئىنكاس قايتۇرۇپ نەتىجە چىق- ىرىشقا ئاندىن ئۆز جاۋابلىرى ئاساسدا چۈشەندۈرۈش، مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىشقا يېتەكلەيدۇ. چۈنكى بىلىم ئىگىلىشنىڭ نوقۇل قېلىپى يوق، ئۇ دەلىللەش، ھېس قىلىش، ئىگىلەش، جەزم قىلىش شەكىللىرىنىڭ يى- غىنىدىسى بولۇپ، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى بىرلا ۋاقت- تا بۇ خىل ئوخشىمىغان بىلىم ئىگىلەش شەكىللىرىنىڭ

شۋېتسىيە مائارىپ سېستىمىسىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكى ھەر بىر ئوقۇغۇچى جىنسىي ئايرىمىسى، ئىرقىي تەۋەلىكى ياكى ئىجتىمائىي ئارقا كۆرۈنۈشنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر باراۋەر بولغان مائا- رىپتىن بەھرىمەن بولالايدۇ. نوبېل مۇكاپاتى تەسىس قىلىنغان بۇ دۆلەتتە، جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىي ساپاسىنى ئۆستۈرۈش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار زېھنىنى تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىشتىن بەكرەك جەمئىيەتتە يارامسىز كىشىلەرنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىققا سەرپ قىلغان. باشقىچە ئېيتقاندا، شۋېتسىيەلىكلەرنىڭ كۆز قارىشىچە، كۈچلۈكلەر غالب كېلىدىغان ۋە ئاجىزلار شاللىنىپ قالىدىغان تۈزۈم - دېموكراتىيىنى ياقلىمايدىغان، باراۋەر بولمىغان تۈزۈم- دۇر.

مېنىڭ كۆزىتىشىمچە، بۇ خىل باراۋەر، تەكشى تەرەققىيات يالغۇز مائارىپ سېستىمىسى بىلەنلا ئالا- قىدار بولۇپ قالماي، شۋېتسىيە جەمئىيىتىنىڭ يۇقىرى پاراۋانلىق، يۇقىرى باج ۋە ھەقسىز ئوقۇتۇش تۈزۈملى- رى بىلەن زىچ باغلانغان. شۋېتسىيەدە ئوقۇغۇچىلار يەسىلدىن تارتىپ ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگۈچە ھەق- سىز مائارىپتىن بەھرىمەن بولىدۇ ۋە ھەرقانداق مەك- تەپكە كىرىش ئۈچۈن لايىقەتلىك ئىمتىھانى ئېلىنمايدۇ. پەقەت ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئادەتتىكى نەتىجىسى ئاساس قىلىنىپ مەكتەپلەرگە ئۆز ئارزۇسى بويىچە قوبۇل

ھەممىسىنى سىناپ كۆرۈشكە ئىلھاملاندۇرىدۇ.

باشقۇرۇش شەكلى

پارلامېنت قارمىقىدىكى مائارىپ مىنىستىرلىكى - شۋېتسىيەنىڭ ئالىي مائارىپ باشقۇرۇش ئورگىنى بولۇپ، پارلامېنتقا ھۆكۈمەت خىزمىتى دوكلاتى سۈپىتىدە نۇسخا قاتارلىق قانۇن تۈزۈم ۋە سىياسەت خاراكتېرلىك تەييارلىق خىزمەتلىرىگە مەسئۇل. دۆلەتنىڭ مائارىپ باشقۇرۇش ئىشلىرىغا دۆلەتلىك مائارىپ بىيۇروسى (skolverket) مەسئۇل بولۇپ، ئۇ مائارىپ مىنىستىرلىكىگە بىۋاسىتە قارايدىغان ئورگان. ئۇنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى دۆلەتنىڭ مائارىپ قانۇنلىرى ۋە تەلەپ، نىشانلىرىنىڭ يەرلىكتە تولۇق ئەمەللىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىش بولۇپ، مەكتەپلەر ئۈستىدىن تەكشۈرۈش، باھالاش ئېلىپ بېرىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش رولىنى ئۆتەيدىغان بولۇپ مەلۇم دەرىجىدە دە ئۆز - ئۆزىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە.

يەرلىكتە بولسا ھەرقايسى شەھەرلىك ۋە رايونلۇق ھۆكۈمەتلەر مائارىپ مىنىستىرلىكى بەلگىلىگەن قانۇنلار ئاساسىدا مەكتەپلەر ئۈستىدە مائارىپ سىياسىتىنى ئىجرا قىلىدۇ. مەكتەپلەر بولسا مائارىپ بىيۇروسى بەلگىلىگەن ئوقۇش پىلانى، دەرسلىك تېزىسى ۋە ئوقۇتۇش نىشانىغا چوقۇم يېتىشى كېرەك. ھەرقايسى شەھەرلىك ۋە رايونلۇق ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەخسۇس

تەشكىللەنگەن كومىسسسىيونلىرى بولۇپ، ئۇلار يىلدا بىر قېتىم مەكتەپلەرگە بېرىپ بىر ھەپتە ئەتراپىدا تەكشۈرۈشتە بولىدۇ. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ئوقۇغۇچىلارنى، ئوقۇتقۇچىلارنى زىيارەت قىلىدۇ ۋە دەرسخانا، ئىشلارغا كىرىپ دەرس ئاڭلايدۇ. ئاندىن بۇ توغرىسىدا تەپسىلىي نازارەت دوكلاتى يېزىپ ئۇنى خەلق ھۆكۈمىتى تور بېتىگە قويۇپ بېرىدۇ. يەنە مۇھىت ئىدارىسىمۇ يىلدا بىر قېتىم مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش مۇھىتى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خىزمەت ئۇسۇلى ئۈستىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ دوكلاتىنى توردا تارقىتىدۇ. كىشىلەر بۇ خىل دوكلاتلار ئارقىلىق مەكتەپلەرنى ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ باھالاش ئېلىپ بېرىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ. باشقىچە ئېيتقاندا خەلق ئاممىسى مەكتەپلەرنى بىۋاسىتە نازارەت قىلىدۇ، بۇ يەنە ئۆز - ئۆزى ۋە خەلقنىڭ دېموكراتىك ھالدا مەكتەپ تاللاش مۇمكىنچىلىكىنى ئۈستۈرىدۇ.

مەكتەپلەرنىڭ تۈرلىرى ۋە ئوقۇتۇش ئۇسۇلى

شۋېتسىيەدە 9 يىللىق مەجبۇرى مائارىپ يولغا قويۇلغان بولۇپ، بالىلار 1-5 ياشقىچە يەسىلگە بارىدۇ، 6-7 ياشقىچە تەييارلىق سىنىپىغا بارىدۇ، 7-16 ياشقىچە ئاساسىي مەكتەپ (1-يىللىقتىن تولۇقسىز ئوتتۇرىنىڭ 9-يىللىقىغىچە) كە بارىدۇ. 17 ياشتىن 19 ياشقىچە تولۇق ئوتتۇرا يەنى كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە بارىدۇ. ئاندىن ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇسا بولىدۇ. ئۇندىن باشقا شۋېتسىيەنىڭ چوڭلار مائارىپىمۇ ئۇزۇن تارىخقا ۋە ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. يىلدا ئىككى ئوقۇش مەۋسۈمى بولۇپ ھەر پەسلىدە بىر قېتىم تەتىل بولىدۇ.

يەسىللەر

شۋېتسىيەدە بالىلار ياشقا توشقاندىن باشلاپ ئاتا-ئانىلارنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئولتۇراق رايون تەۋەلىكىگە قاراپ ئۆيگە يېقىن جايىدىكى يەسىللەرگە قوبۇل قىلىدۇ.

باللار يەسىلدە ياش ئايرىمىسىغا قاراپ گۈرۈپ-
 پىلارغا ئايرىلغان بولۇپ ھەسەل ھەرىسى گۈرۈپ-
 سى، خانقىز گۈرۈپپىسى، يىلپىز گۈرۈپپىسى دېگەندەك
 چىرايلىق ناملىرى بار. بۇ يەردە باللار بەزى كۈنلىرى
 گۈرۈپپىلار ئىچىدە پائالىيەت قىلسا بەزىدە گۈرۈپپىلار
 ئۆزئارا بىرلىشىپ، ھەر خىل ياشتىكى باللار ئارىلىشىپ
 پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. بۇ خىل ئۇسۇل باللارنىڭ
 كىچىكىدىنلا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈشكە، باشقىلارنىڭ پىكىرىگە ھۆرمەت قىلىش ۋە
 ئۆزئارا ھەمكارلىشىش ئېغىنى يېتىلدۈرۈشنى كۆزدە
 تۇتىدۇ باللارنىڭ پائالىيەتتە تەبىئەت بىلەن ئۇچرىدۇ-
 شش پۇرسىتى ئەڭ كۆپ بولىدۇ. يەسىلدە باللار
 ئاز دېگەندە ھەپتە بىر قېتىم ھاۋانىڭ قانداق ناچار
 بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئورمانلىققا بارىدۇ ۋە ئۇ يەردە
 بەزىدە يوپۇرماق يىغسا بەزىدە تۈرلۈك ھايۋانلارنى
 كۆزىتىپ كېلىدۇ. ئاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن
 ئاشۇ يىغقان يوپۇرماقلىرى بىلەن ئۆز قوللىرىدا تۈر-
 لۈك گۈزەل سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياساپ چىقىدۇ.
 شۇبىسىيە سەنئەتكە ناھايىتى چوڭ كۈچ سەرپ قىلىدۇ.
 دىغان دۆلەتلەردىن بىرى بولۇپ، ھەتتا يەر ئاستى
 تۆمۈر يوللىرىنىڭ ئۆزىمۇ بىر سەنئەت مۇزېيى بو-
 لۇپ، نۇرغۇنلىغان سەنئەت نامايەندىلىرىنى ئۇچرات-
 قىلى بولىدۇ. شۇڭا شۇبىسىيە مائارىپى باللارنىڭ ك-

ندۇ ياكى ئۆچىرەتكە تۇرغۇزۇپ قويۇلىدۇ. يەسىلەر
 بىرقانچە خىل بولۇپ كۆپ ساندىكى باللار بارىدىغ-
 نى باللار باغچىسى بولۇپ، بۇ يەردە 1-5 ياشق-
 چە باللار تەربىيلىنىدۇ. يەسىلەرنىڭ ئاساسلىق ئو-
 قۇتۇش ۋە تەربىيەلەش نىشانى باللارنى ئۆزى مۇس-
 تەقىل ھالدا جاۋاب تېپىشى ۋە مەسىلىنى ھەل قىلىش
 ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىشتۇر. يەسىلى مائارىپى ئويۇن،
 بالا تەربىيەلەش ۋە بىلىم بېرىش بىر گەۋدىگە ئايلان-
 غان مائارىپتۇر. شۇبىسىيە مەكتەپلىرىدە ئويۇن ئويناش
 - باللارنىڭ ئەقلىي قابىلىيىتىنىڭ تەرەققىياتى ۋە
 ئۆسۈپ يېتىلىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ، دەپ
 قارىلىدۇ. ئويۇن ئارقىلىق باللارنىڭ تەسەۋۋۇر قى-
 لىشى، ياشاش، ئىقتىدارى شۇنداقلا ھۆكۈم قىلىش،
 كىشىلەر ئارا مۇناسىۋەت ئورنىتىش ئىقتىدارىنى ئۆز ئە-
 مەلىيىتى ئارقىلىق يېتىشتۈرۈپ چىققىلى بولىدۇ دەپ
 قارايدۇ. ئاتاقلىق ئىنگلىز پەيلاسوپى جون لوكمۇ بۇ
 ھەقتە مۇنداق ئېيتقان: «باللار ئويۇن ئارقىلىق بىلىم
 ئېلىشى كېرەك، چۈنكى ئويۇن ئارقىلىق ئۇلار ئۆز
 ئاكتىپچانلىقىنى يېتىلدۈرۈپ ئىندىۋىدۇئاللىققا ئىگە بو-
 لىدۇ، بۇ باللارنى بىلىمگە قىزىقتۇرۇشنىڭ بىر خىل
 ئۇسۇلى». يىغىنچاقلىغاندا يەسىلى مائارىپى باللارغا
 بىر خىل كۆڭۈللۈك، بىخەتەر ھەم قىزىقارلىق تۇيغۇ
 بېرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

M
I
R
A
S

يىسىنى سىڭدۈرۈش ۋە مەكتەپ بىلەن يەسىلنىڭ پەرقلىنىدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش، كۆزىتىش، سۆزلىشىش ۋە ئىنكاس قايتۇرۇش ئارقىلىق بالىلارنىڭ ئۆز قىزىقىشىنى يىتىلدۈرۈپ چىقىشقا يېتەكچىلىك قىلىشنى نىشان قىلغان. ماتېماتىكا دەرسىدە بالىلارغا ھەر خىل گېومېترىيەلىك شەكىللەر ۋە جىسىملار ئارقىلىق بالىلارنى تەدرىجىي ھالدا سان-ساناق ۋە ھەرپ-لەر دۇنياسىغا باشلاپ كىرىدۇ. بۇ باسقۇچتا بالىلارنىڭ بىردىن ئونغىچىلىك سانىيالىشى ۋە مىقدار ئۇقۇمىنى ئىگىلىشى، سائەتنى تونۇشى نىشان قىلىنىدۇ. تىل دەرسىدە بولسا بالىلارنىڭ زېھنىنى ئېچىش ۋە ئەركىن پىكىر قىلدۇرۇش مەقسەت قىلىنغان بولۇپ بالىلارنى تىياتىردا رول ئېلىپ ئوينىتىش، بالىلارغا ئۆزلىرى خالىغان بىر ھېكايىنى قەغەز يۈزىدە سىزدۈرۈپ چىقىش، بەزىدە ئوقۇتقۇچىنىڭ سۆزلەپ بەرگەن چۈشەنچىنىڭ ئاخىرىنى خالىغانچە داۋاملاشتۇرۇپ سۆزلەش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەردە ئۆتىلىدۇ. بالىلارنى يەنە مىللىي روھتا تەربىيەلەش ۋە مىللىي ئەنئەنىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن يەنە خرىستىئان دىنى بايراملىرىدا چىركاۋنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇرۇش، دىنىي بايراملار تېما قىلىنغان قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرىنى ياسىتىش، كېسىش، چاپلاش ئارقىلىق بايراملارنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرۈش - شۋېتسىيە

چىكىدىنلا سەنئەت تۇيغۇسىنىڭ يېتىلىشىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئىككىنچى خىلى، ئوچۇق شەكىلدىكى يەسىلى بولۇپ ئائىلىدە بالىغا قاراش ئۈچۈن ئۇزاق مۇددەتلىك رۇخسەت ئالغان، خىزمەتكە بارمايدىغان ئاتا-ئانىلارغا ماس كېلىدۇ. بۇ خىل يەسىلەرگە ئاتا-ئانا ۋە بالىلار بىرلىكتە بارىدۇ ۋە بىرلىكتە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ. بۇ خىل يەسىللەرنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، پائالىيەت قىلىش ۋاقتى قىسقىراق بولۇپ، بالىلار ئويۇنلىرىنى ئويناش، ناخشا ئۆگىنىش ۋە تاماق ئېتىش، پىشۇرۇق پىشۇرۇش ۋە باشقا پائالىيەتلىرى بولىدۇ. بۇلارنىڭ پائالىيەت ئادەتتە يېرىم كۈن ئەتراپىدا داۋاملىشىدۇ. بالىلارمۇ باشقا بالىلار بىلەن ئۇچرىشىپ بىللە ئوينىيالايدۇ، ئاتا-ئانىلارمۇ باشقا ئاتا-ئانىلار بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆزئارا پىكىر ئالماشتۇرۇش، ئۆچۈر ئېلىش، يېڭى تاماق رېتسىپلىرىنى ئۆزئارا ئۆگىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئۈچىنچى خىلى، ئائىلىۋىي يەسىلى بولۇپ، بالا باققۇچى 10-15 بالىغا ئۆز ئۆيىدە قارايدۇ، بۇ خىل يەسىلەرمۇ مائارىپ بۇروسىنىڭ تەلىپى بويىچە پىداگوگىكا ئۆلچىمىدە بالا تەربىيەلىشىنى نىشان قىلىدۇ.

تەييارلىق سىنىپى

تەييارلىق سىنىپىدا بولسا بالىلارغا يەنىلا ئويۇننى ئاساس قىلغان ئاساستا، ئۇلارغا مۇستەقىل ياشاش ئىددىسى

مەكتەپلىرىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئوقۇتۇش مەزمۇنى. باشقا دىندىكى بالىلار بولسا خالىمسا چېركاۋغا بارمىسىمۇ يول قويۇلىدۇ.

ئاساسىي مەكتەپ

يەنى جۇڭگودىكى باشلانغۇچ ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرىنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ، ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى ئاساسىي مەكتەپلەردىن باشقا يەنە خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىدىكى مەكتەپلەر ۋە مېيىپ بالىلار ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان ئالاھىدە مەكتەپلەر بار. بۇ خىل مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدىلا مائارىپ مىنىستىرلىكىنىڭ دەرس پىلانى بىردەك ئىجرا قىلىنىدۇ. خۇسۇسىي مەكتەپلەر ئىش بېجىرىش جەريانى تېخىمۇ تېز رەك بولۇش ۋە ئىقتىسادنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ئالاھىدىلىكىگە ئىگە. خۇسۇسىي مەكتەپلەردىمۇ ھەقسىز ئوقۇش يولغا قويۇلغان. بارلىق ئوقۇغۇچىلار، يەنى مەيلى شەھەر بولسۇن ياكى يېزا قىشلاق بولسۇن، ئوخشاش بولغان سائەتلىك پىلان بويىچە دەرس ئاڭلايدۇ. دەرس ئۆتۈش ئۇسلۇبى يەنە ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ يەرلىك ئوقۇتۇش پىلانى بويىچە ئۆز ئالدىغا ئۆتۈلىدۇ. بارلىق ئوقۇغۇچىلار شۇبە تىلى ئەدەبىياتى، ئىنگلىزچە، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تارىخ، دىن ۋە جەمئىيەت بىلىملىرى، بىئولوگىيە، فىزىكا، خىمىيە، تېخنىكا، رەسىم، ئائىلە باشقۇرۇش بىلىمى، ساغلاملىق ۋە تەنتەربىيە، مۇزىكا، توقۇلما بۇيۇم ھۈنەرۋەنچىلىكى، ياغاچچىلىق ھۈنەرۋەنچىلىكى ۋە يەنە بىر خىل چەتئەل تىلى مەسىلەن، ئىسپانچە، نېمىسچە قاتارلىق دەرسلەرنى مەجبۇرى ئوقۇيدۇ. تاللاپ ئوقۇيدىغان دەرس قاتارىدا بولسا ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى تولۇق ئوتتۇرىغا چىققاندا ئوقۇشنى پىلانلىغان كەسىپ ئەھلى بولۇشنى خالىغان بىرەر دەرسنى چوڭقۇرلاپ ئوقۇسا بولىدۇ. شۇبەسىيە مەكتەپلىرىدە باشلانغۇچتىن تارتىپ تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگۈچىلىك دەرسلىك كىتابلار بىكارغا

تارقىتىلىدۇ. لېكىن بۇ كىتابلارنى ئوقۇغۇچىلار يۇقىرى يىللىققا كۆچكەندىن كېيىن كېيىنكى يىللىقتىكى ئوقۇغۇچىلارغا قالدۇرۇلىدۇ. ھەر بىر سىنىپتا تۈرلۈك لىتېراتۇرا ئەسەرلىرى، ئەدەبىي كىتابلار كىتاب ئىشكەبىغا ئوقۇغۇچىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن قويۇپ قويۇلىدۇ. مەكتەپلەردە كومپيۇتېر مېدىئا ئەسلىھەلىرى تولۇق بولۇپ، كومپيۇتېر زالىدىن باشقا كاردورلارغىمۇ كومپيۇتېر ئورۇنلاشتۇرۇلغان. شۇبەسىيەنىڭ تور ئوقۇتۇشى تەرەققىي قىلغان بولۇپ بارلىق مەكتەپلەرنىڭ تور ئادرېسى بار. كۆپ قىسىمدىكى مەكتەپلەر ئېلان-ئوتتۇرۇش پائالىيەتلىرىنى توردا ئاتا-ئانىلارغا خەۋەر قىلىدۇ. ئوقۇغۇچىلارمۇ تاپشۇرۇقلىرىنى توردا يوللاپ، نەتىجىسىنى توردىن كۆرۈۋالىدۇ. يەنە بىر تەكتەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇبەسىيەدە شەخسىنىڭ مەخپىيەتلىكىگە ۋە خۇسۇسىي ئىشلىرىغا يۈكسەك ھۆرمەت قىلىنغان بولۇپ، باشلانغۇچتىن تارتىپ ئالىي مەكتەپلەرگىچە ئوقۇغۇچىلارنىڭ نەتىجىسى بىر-بىرىگە ئاشكارىلانمايدۇ ھەم دەرىجىگە تىزىپ رەتكە تۇرغۇزۇلمايدۇ. يىلدا مەۋسۇم باشلانغاندا بىر قېتىم كولا-لېكتىپ ئاتا-ئانىلار يىغىنى ئېچىلىدۇ ۋە مەكتەپ توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇچۇر بېرىلىدۇ، بۇ يىغىن ھەر زامان كەچلىك ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ئېچىلىدۇ. ئۇندىن باشقا ھەر مەۋسۇمدا بىر قېتىم ئائىلە باشلىقلىرى بىلەن ئايرىم كۆرۈشۈپ ئوقۇغۇچىنىڭ مەۋسۇملۇق نەتىجىسى شۇ چاغدا ئۆزىگە ئۇقتۇرىلىدۇ ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى ئوقۇش پىلانى تارقىتىپ بېرىلىدۇ. ھەر بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئوقۇش پىلانىنى ئوقۇتقۇچى بىلەن ئوقۇغۇچى كېلىشىپ بىرگە تۈزۈپ چىقىدۇ. بۇ خىل كۆرۈشۈشكە ئاتا-ئانا، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى بىردەك ئىشتىراك قىلىدۇ.

ئاساسىي مەكتەپ باسقۇچىدا كۆپ ھاللاردا ئوقۇغۇچىلارنى مەلۇم تېما ئاساسىدا تەكشۈرۈش تەتقىقاتى

MIRAS

گو مەكتەپلىرىدىكىدەك ئۇزۇن چۈشلۈك دەم ئېلىش ۋاقتى بولمايدۇ .

ئاساسىي مەكتەپلەردە دەرسلەر ئادەتتە سائەت 8 دىن 13 كىچىك بولىدۇ . بۇ ۋاقىتتا ئوقۇغۇچىلار ئائىلىگە قايتىسىمۇ بولىدۇ ياكى ئاتا ئانىلىرى ئائىلىدە قاراشقا ئىمكانى بولمىغان بالىلار يەنە بىر خىل پىدا-گوگىكا گۇرۇپپىسى بولغان fritids ناملىق بۆلۈمگە بارسا بولىدۇ . بۇ خىل بۆلۈملەر ھەر بىر مەكتەپتە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئۇ يەردە مەخسۇس تەربىيەلەنگەن پىداگوگىكا خادىملىرىنىڭ يې-تەكچىلىكىدە ھەر خىل تەنتەربىيە ۋە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ بارىدۇ . بۇنىڭغا ئوقۇغۇچىلاردىن ئائىلىۋېي كىرىمىنىڭ ئىككى پىرسەنتى بويىچە ھەق ئې-لىنىدۇ، كىرىمى تۆۋەن بولغان ئائىلىلەردىن ھەق ئې-لىنمايدۇ .

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ

شۋېتسىيەدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەجبۇرىي ما-ئارىپ ئەمەس . لېكىن 90 پىرسەنت ئوقۇغۇچى تو-لۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى داۋاملاشتۇرۇپ ئوقۇيدۇ . تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەر ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپ ۋە خۇسۇسىيلار ئىگىدارچىلىقىدىكى مەكتەپ دەپ ئىك-كى خىلغا ئايرىلىدۇ . ئاساسىي مەكتەپلەرگە ئوخشاش تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە بىردەك مائا-رىپ بىيۇروسىنىڭ كۆرسەتمىسى ۋە ئۆلچىمى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارىدۇ . شۋېتسىيەدە كۆپ ساندىكى مەكتەپلەر كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا شەكلىنى ئالغان بولۇپ، ئۈچ يىللىق مۇددەتتە ئوقۇغۇچىلار جەمئىيەت-كە چىقىپ بىۋاسىتە خىزمەت قىلغۇدەك مۇكەممەل ئىقتىدارغا ئىگە بولىدۇ، ۋە مەكتەپ پۈتتۈرۈپلا ئۆز لىنىيىلىرى بويىچە ئىش ئىزدەيدۇ . 2005-يىللىق ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا شۋېتسىيە بويىچە ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇيدىغانلار ئاران % 43

قات ئېلىپ بېرىشقا ۋە سىنىپتا بۇ تېمىنى چۆرىدىگەن ھالدا مۇزاكىرىگە ئۇيۇشتۇرۇش شەكلىدە دەرس ئۆتۈ-لىدۇ . بۇنىڭغا بىر مىسال ئالساق، مېنىڭ ئوغلۇم باشلانغۇچنىڭ 1-يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان ۋاقىتتا ئۇلار "ئۆچكە" دېگەن تېمىدا بىر ئاي ئەتراپىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى . دەسلەپكى ھەپتىسى ئۇلارغا ئۆچكىنىڭ رەسىمىنى سىزدۈرۈپتۇ ۋە ئۆچكىنىڭ قانداق مۇھىتتا ياشايدىغانلىقى، نېمىلەرنى ئوزۇق قىلىدىغانلىقى، بال-لىرىنىڭ ۋە ئەركەك چىشىنىڭ ئايرىم-ئايرىم ھالدا نېمە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى سىنىپتا چۈشەندۈرۈپتۇ . ئىككىنچى ھەپتىسى ئۇلارنى «ئارلا» ماركىلىق بىر داڭلىق سۈت مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ قارمىقىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا باشلاپ ئاپىرىپتۇ . بالىلار ئۇ يەردە تراكتورغا چۈشۈپتۇ، ئۆچكىلەرنى سېغىپ كۆ-رۈپتۇ ۋە سۈت يېمەكلىكلىرى بىلەن مېھمان قىلىنىپ-تۇ . ئۈچىنچى ھەپتىسى ئۇلار بالىلارغا بىر دېھقانچىلىق فېرمىسىنىڭ قەغەزىدىن ياسالغان مودېلىنى قۇراشتۇ-رۇشقا تاپشۇرۇق بەردى . ئۇنىڭغا ئائىلىدە بىزمۇ يار-دەملەشتۈق . شۇنداق قىلىپ ئاڭ ئاخىرقى ھەپتىسى مەكتەپتىن بالىلارغا ئۆچكىدىن قانداق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغىلى ۋە ئىستېمال قىلغىلى بولىدۇ دېگەن تېمىدا بىر ۋاراق تاپشۇرۇق بېرىلدى ۋە بۇنى كېلەركى ھەپتە تاپشۇرۇشقا ۋاقىت بېرىلدى . دېمەك بۇ يۇقىرد-دىكى مىسالدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مەكتەپ ئو-قۇغۇچىلارنى ئويلىاندۇرۇش، ھەرىكەت قىلدۇرۇش، قولىنى ئىشقا سېلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئەقلى، ھېس تۇيغۇ، ئەمەلىيەتچانلىق ۋە ئېستېتىكا تۇيغۇ ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈش مەقسىتىگە يەتكەن .

شۋېتسىيەدە يەسىلدىن تارتىپ تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگۈچىلىك ھەر كۈنى چۈشتە بىر ۋاق تاماق بى-كارغا بېرىلىدۇ . تۆۋەن يىللىقتىكى سىنىپلارغا چۈشتىن كېيىن يەنە بىر ۋاخ تېز تاماق بېرىلىدۇ . لېكىن جۇڭ-

غاندا شۋېتسىيەدە ئوقۇغۇچىلار تېخىمۇ كەڭ تاللاش ئىمكانىيىتىگە ۋە ئۆز قىزىقىشىنى يېتىلدۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ.

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە 17 تۈرلۈك پروگرامما بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۈنۈپروستىتلارغا كىرىپ ئوقۇش ئۈچۈن ئاساس سالدېغان كەسىپلەردىن ئىبارەت. بۇ پروگراممىلارنىڭ ئىچىدە شۋېت تىلى، ئىنگىلىزچە، دىن، ساغلاملىق، تەنتەربىيە، جەمئىيەت بىلىملىرى، ئېستېتىكا، تەبىئەت دەرسلىرى مېغىزلىق كەسىپلەر بولۇپ بۇلار مەجبۇرىي ئوقۇلىدىغان دەرسلەر. قالغان دەرسلەرنى ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى تاللىغان پروگراممىنىڭ خاراكتېرى بويىچە قوشۇپ تاللاپ ئوقۇيدۇ. بىر سىنىپتا ئادەتتە 18-30 گىچە ئوقۇغۇچى بولىدۇ ۋە ھەر بىر ئوقۇغۇچىنىڭ ئۆزلىرى تاللىغان كۇرسلىرىغا ئاساسەن بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان دەرسلىك سېتىكىسى بولىدۇ. بىر سىنىپنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپنى داۋاملاشتۇرۇپ ئوقۇشنى خالايدىغانلار بىلەن تولۇق ئوتتۇرىنىلا پۈتتۈرۈشنى خالايدىغانلارنىڭ دەرسلىك پىلانىمۇ ئوخشىمايدۇ. جۈملىدىن كۇرسلارنى تاللاپ ئوقۇش ناھايىتى ئەركىن ۋە ھەرىكەتچان بولۇپ، ئۆزئارا بىرىكتۈرۈپ ئۆز پروگراممىسىنىڭ تەلەپ ئۆلچىمى بويىچە ئومۇمىي نومۇرنى توشقۇزۇپ ئوقۇسلا كۇپايە بولىدۇ.

تولۇق ئوتتۇرىدىكى دەرسلەرمۇ ناھايىتى جانلىق،

بولغان. شۋېتسىيەدە تولۇق ئوتتۇرنى لايىقەتلىك پۈتتۈرگەنلەرگە ستۇدېنتلىق ئۈنۋانى بېرىلىدۇ.

ھەرقايسى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى تەسىس قىلىنغان كەسىپلەر ئوخشىمايدىغان بولۇپ، ئوقۇغۇچىلار ئۆز قىزىقىشى ۋە ئارزۇسى بويىچە مەكتەپلەرنى تاللاپ تورا ئىلتىماس قىلىدۇ. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە كىرىش ئۈچۈن بىر تۇتاش دۆلەتلىك قوبۇل قىلىش ئىمتىھانى ئېلىنمايدۇ. شۋېتسىيەدە لايىقەتسىز، لايىقەتلىك، ياخشى، ئەلا دىن ئىبارەت تۆت خىل نەتىجە دەرىجىسى يولغا قويۇلغان. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنىش ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ 9-سىنىپتىكى ئاساسىي پەنلەر يەنى ماتېماتىكا، شۋېت تىلى - ئەدەبىياتى ۋە ئىنگىلىزچە نەتىجىسى لايىقەتلىك بولسلا يېتەرلىك. ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش ئىشلىرىغا ئوتتۇرا مەكتەپ قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى بىر تۇتاش مەسئۇل بولۇپ ھەرقايسى مەكتەپلەرگە شۇ مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلار تىزىملىكىنى يوللايدۇ. جۇڭگو مەكتەپلىرىدىكى بوسۇنغىسى ناھايىتىمۇ ئېگىز بولغان نۇقتىلىق مەكتەپلەرگە كىرىش ئۈچۈن تاپشۇرۇلىدىغان رايون ئاتلاش پۈتۈلمى، تۈلمە پۈلى دېگەندەك ھەقلەر ئۈچۈن ئاتا-ئانىلار گېلىنى ئېسىپ قويۇپ بولسۇمۇ تۈمەنلەپ پۇل تۈلەشنى خالايدىغان ئەھۋاللار بىلەن سېلىشتۇرۇپ.

تى ۋە جۇغراپىيە بىلىملىرىگە چېتىشلىق بولۇپ، ئو- قۇغۇچىلار تاپشۇرۇقنى ھەم يازمىچە ھەم ئېغىزچە ئۇسۇلدا ئورۇندىشى كېرەك ئىدى. بۇنىڭدىن كۆرۈۋې- لىشقا بولىدۇكى، ئوقۇتقۇچى تۈۋەندىكى تاپشۇرۇق ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ جەمئىيەتنى گەۋدىلىك، ئو- مۇمىي كۆرۈنۈش جەھەتتىن چۈشىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ جەمئىيەت ھادىسىلىرىگە قارىتا ئىجابىي ۋە تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويالايدىغان، ھەرقايسى قاتلاملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى ئۆز قاراشلىرى ئارقىلىق خۇلاسەلەپ بېرەلەيدىغان، شۇنداقلا باھالە- يالايدىغان سەۋىيىگە يەتكۈزۈشنى نشان قىلغان.

مېھمانخانا-رېستوران كەسپى يەنى ئاشپەزلىك پروگراممىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىغا بېرىلگەن تاپشۇرۇقنىڭ مەزمۇنى بولسا ئۆزلىرى تۇرۇشلۇق ۋىلايەتنىڭ يېمەك- لىك ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا تېما تاپشۇرۇلغان. ئاشپەز دېگەن سۆزنىڭ سۆز مەنىسىدىن ئالاقىمۇ تاماق ئەت- كۈچى دېگەنلىك بولىدۇ. لېكىن تاماقنىڭ ئۆزى خام ئەشپادىن تارتىپ تاكى يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىش، تەمىنلەش ئۇقۇملىرىغىچە بېرىپ چېتىلىدۇ. يەنىمۇ چوڭقۇرلايدىغان بولساق، مۇھىت ئاسراش، ئېكولوگ- لىك تەكشۈرۈش قاتارلىق خەلقئارالىق قىزىق نۇق- تىلارغا بېرىپ تاقىلىدۇ. ئوقۇتقۇچىمۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوخشىمىغان نۇقتىلارنى چىقىش قىلىپ، بۇنى يەرلىك

ئەمەلىي. ئۆتۈلىدىغان بولۇپ ئادەتتە يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن 17 خىل پروگراممىنىڭ ئىچىدە 15 تۈرلۈك پروگراممىنىڭ ھەر بىرىنىڭ 15 ھەپتىلىك (3 يىل جەريانىدا پىراكتىكا جەريانى بولىدۇ. ھەر بىر ئو- قۇغۇچى بىر يېتەكچى ئوقۇتقۇچىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئاخىرقى يىلى ئۆزلىرى تاللىغان بىر خىل تەتقىقات تېمىسى بويىچە ئىلمىي ماقالە يېزىپ تاپشۇرىدۇ، بۇ ئۇلارنىڭ مەكتەپ پۈتتۈرۈش نەتىجىسىدە خېلى كۆپ پىرسەنتنى ئىگىلەيدۇ.

ئىجتىمائىي پەن كەسىپلىرىدە بولسا دەرسلەر نەزە- رىيىگە بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا بەزىدە فىلىم قويۇش، ئۇن ئالغۇ ئاڭلاش، مۇزېي، شەخسلەر ۋە باشقا كۆرگەزمە، مەسچىت، چېركاۋ قاتارلىق جايلارنى زد- يارەت قىلىش قاتارلىق شەكىللەردە ئۆتۈلسە، تەبىئىي پەن كەسىپلىرى تەجرىبە ئىشلەش، زاۋۇت، شىركەت- لەرنى زىيارەت قىلىش ۋە باشقا شەكىللەردە ئوبرازلىق ئۆتۈلىدۇ.

شۋېتسىيە مائارىپ بىۋىروسىنىڭ تورىدىن ئېلىنغان بىر پارچە دوكلاتتا ئۆستېرشون شەھىرىنىڭ پالمىكراند تېس مەكتىپىنىڭ جەمئىيەت بىلىملىرى دەرسىدىن بې- رىلگەن بىر قېتىملىق تاپشۇرۇقنى ھەققىدە مۇنۇلار بايان قىلىنغان بولۇپ، ئوخشاش بىر دەرسنىڭ ئوخ- شىمىغان كەسىپلەرگە تەتبىقلىنىشى پەرقلىق بولغان. جەمئىيەتشۇناسلىق پروگراممىسىدا ئوقۇغۇچىلارغا شۋېت- سىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ھەققىدە دېگەن تېمىدا ئىزدىنىپ كېلىشكە بۇيرۇلۇپ، شۋېتسىيەنىڭ قانداق قىلىپ تەرەققىي قىلىۋاتقان دۆلەتتىن تەرەققىي قىل- غان سانائەت دۆلىتىگە ئايلانغانلىقىنى دەلىللەپ بې- رشكە ۋە شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئۇلارغا شۋېتسىيەنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ تۇرمۇشى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بىر روماننى ئوقۇپ كېلىشكە تاپشۇر- ىغان. بۇ تېما سىياسەت، تارىخ، شۋېت تىلى-ئەدەبىياتى.

ھەقسىز ئۆز كەسپىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئوقۇسا بولىدۇ. شۋېتسىيە ئالىي مەكتەپكە كىرىش دۆلەتلىك ئىم-تېھانى ئېلىنمايدىغان بولۇپ، پەقەت تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتىكى دەرسلىك نەتىجىسىنىڭ يۇقىرى تۆۋەنلىكىگە قاراپ قوبۇل قىلىنىدۇ. لېكىن خالىغانلار يەنە ئىمتىھان بەرسە بولىدۇ. چۈنكى بەزى بازىرى ئىتتىك كەسىپلەر مەسلەن، پسخولوگىيە، دوختۇرلۇق، قانۇن كەسىپلىرىگە كىرىشتە رىقابەت ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىنى بېرىش - قوبۇل قىلىش مۇمكىنچىلىكىنى ئاشۇرىدۇ.

ئالىي مەكتەپلەردىكى ئوقۇتۇش ئۈسۈلى ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، دەرسلەر كۆپىنچە ھالدا لېكسىيە ئاڭلاش، سې-منارىيۇم يەنى ئەركىن مۇزاكىرە شەكىللىرىدە ئۆتىلىدۇ. ئىمتىھانلار زالدا ئېلىنىدىغان ئىمتىھان ۋە ئائىلىدە ئېلىنىدىغان ئىمتىھان دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدىغان بولۇپ، بەزىدە ئوقۇتقۇچىنىڭ قويغان سوئاللىرىغا جاۋاب يېزىش ۋە بەزىدە ئايرىم بىر تېما ئۈستىدە ئىز-دېنىش بولىدۇ. ئادەتتە 2000 - 500 خەت ئەتراپىدا ماقالە يېزىپ تاپشۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئوقۇ-غۇچىلار كۆپلەپ كىتاب ئوقۇشقا، ماتېرىيال توپلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئوقۇغۇچىلار يەنە ئۆز كەسپىدىكى باكالاورلىق ئۈنۋانىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوقۇلىدىغان كەسىپلەرنى ئوقۇشتىن سىرت يەنە باشقا فاكولتېتتىكى كەسىپلەرنى تاللاپ ئوقۇشىمۇ بولىدۇ، بۇ خىل كەسىپلەرنىڭ بەزىلىرى ئۈنۋان ئېلىشقا نومۇر بەرمەيدۇ، لېكىن ئۆز قىزىقىشى بىلەن ئوقۇسا يەنە بولىدۇ.

تاماق مەدەنىيىتى بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈشكە تاي-شۇرغان. بۇ خىل تېمىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئىقتىساد، خىمىيە، بىئولوگىيە، ئىنگىلىزچە دەرسلەردە ئۆگەنگەن ئومۇمىي بىلىملەرنى دوكلات قىلىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشنى مەقسەت قىلغان.

ئالىي مەكتەپ

شۋېتسىيەدە 50 تىن ئارتۇق ئۈنۋېرسىتېت ۋە ئالىي بىلىم يۇرتلىرى بولۇپ، مۇتلەق كۆپ قىسمى ھۆكۈمەت قارمىقىدىكى مەكتەپلەر، بىر قىسىملىرى يەرلىك ھۆكۈمەتكە قاراشلىق مەكتەپلەر يەنە بىر قىسىملىرى شەخسىي مەكتەپلەردىن بولۇپ 3000 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بار. مەيلى شۋېتسىيە پۇقراسى بولسۇن ياكى چەتئەللىك ئوقۇغۇچىلار بولسۇن بىردەك ئوقۇش پۇلى ئېلىنمايدۇ، ئوقۇغۇچىلار تۇرمۇش پۇلىنى ئۆزى كۆتۈرۈشى كېرەك. دۇنياغا داڭلىق ھەم قەدىمىي ئۈنۋېرسىتېتلاردىن چالمېرس ئۈ-نۋېرسىتېتى، ستوكھولم ئۈنۋېرسىتېتى، لۇند ئۈ-نۋېرسىتېتى، ئۇپسالا ئۈنۋېرسىتېتى، گوتېبورگ ئۈ-نۋېرسىتېتى قاتارلىقلار بار. بۇ ئۈنۋېرسىتېتلاردا ماگىستىرلىق، دوكتورلۇق تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانسىمۇ بولىدۇ. ستوكھولم ئۈنۋېرسىتېتىنىڭ ئېراسمۇس دەپ ئاتىلىدىغان بىر پروگراممىسى بولۇپ، ئادەتتە ئوقۇ-غۇچىلار ئۈنۋېرسىتېتنىڭ 3-مەۋسىمىدىن باشلاپ ئىسپانىيە، گېرمانىيە، ئەنگىلىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە

M
I
R
A
S

ئۇيغۇر خانىم - قىزلىرىنىڭ ئوسما قويۇش

يىلىم چېپىش ئادىتى

مۇنەۋۋەر ئابدۇراخمان

1. ئوسما قويۇش ئادىتى

ئوسمىنى قاچانلاردىن باشلاپ ئۇنى گىرىم بۇيۇملىرى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق يازما ماتېرىيال يوق. لېكىن ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ۋە چۈچەك رىۋايەتلەردىكى ئوسما قويغان خوتۇن - قىزلار ھەققىدىكى تەسۋىرلەردىن قەدىمقى ئانىلىرىمىزنىڭ ئۇنى گىرىم بويۇملىرى سۈپىتىدە ئىشلەتكەنلىكى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى قىياس قىلىش ئانچە تەس ئەمەس.

قىزىل ، قۇمتۇرا مېڭۇي تام رەسىملىرىدىكى ئۈسۈلچىلارنىڭ، ھۆر - پەرىلەرنىڭ بەزىلىرى قېلىن قاشلىق ئەتكەن بولسا ، بەزىلىرى ناھايىتى ئىنچىكە قاشلىق ئېتىشكەن قىياپەتتە تەسۋىرلەنگەن . يەنە دەريالىرىمىزدىكى قەدىمقى قەبرىلەردىن چىققان ياغاچ ھەيكلەل - قونچاقلار ئارىسىدىمۇ قاشلىق ئىتىپ ، يۈزىگە گىرىم قىلىۋالغان قىياپەتتىكى ئوبرازلارمۇ بار . تاڭ دەۋرىدىكى داڭلىق شائىر جافۇننىڭ كۈچا ۋەكىللىكىدىكى غەربىي يۇرت ئۇيغۇر سەنئەتچىلىرىنى تەسۋىرلەپ يازغان «سۇنغان تالار» ناملىق شېئىرىدىكى «ياپىشىل قاشلىرىدىن چەكسىز باھار تۇغۇلغاي» دېگەن مىسراغا قارىغاندا، تاڭ دەۋرىدىلا ئۇيغۇر ئاياللىرىدا ئوسما قويۇش ئادىتى بولغانلىقى مەلۇم .

خانم - قىزلىرىمىز بىر خىل ئۈسۈملۈكتىنلا ئەمەس ، بىر نەچچە خىل ئۈسۈملۈكلەرنىڭ چېچكىنى ، بەزى مېۋىلەرنىڭ مېغىزى ۋە باشقىلارنى ھەرخىل

ئوسما - كرىست گۈللۈك ئۈسۈملۈكلەر ئائىلىسىگە كىرىدىغان ، ئىككى يىللىق سامان غوللۇق ئۈسۈملۈك بولۇپ ، دىيارىمىزدا قەدىمدىن ئۆستۈرۈپ كەلگەن ھەم خانم - قىزلىرىمىز ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ قاشلىرىنى گۈزەللەشتۈرۈپ كەلگەن .

ئەزەلدىن گۈزەللەشكەن سۆيىدىغان ، گۈزەللىككە ئىنتىلىدىغان ، خانم - قىزلىرىمىز ئۆز ئەتراپىدا ئۆسۈملۈك تەبىئىي ئۈسۈملۈكلەردىن پايدىلىنىپ ھۆسۈن گۈزەللەشتۈرۈش ، ھەرخىل گىرىم بۇيۇملىرىنى ياساپ ئىشلىتىش بىلەن بىرگە ، ئوسما قويۇشقىمۇ ناھايىتى ئامراق مەسلىن . ھازىرمۇ ئانىلىرىمىز ۋە قىز - چوگانلىرىمىز يازدا ھويلا ، باغلاردىن مەخسۇس ئازراق جاي ئاجرىتىپ ئوسما تېرىدۇ . ئوسما قۇلاق بولغاندا ، ئۇنى ئۈزۈۋېلىپ سىقىپ سۈيلىرىنى قاشلىرىغا قوشۇۋالىدۇ . ئوسما ئىچكەن قاش ئەسلىدىكى قاشتىن قارا ، ئۇزۇن ، چىرايلىق بولۇپ ، ھۆسنىگە ھۆسن قوشىدۇ . ئوسمىنى سىقىپ ، سۈيىنى ئۈچكە يېغىغا ئارلاشتۇرۇپ ، قېشىنىڭ ئارلىقىنىمۇ سىزىۋالىدۇ . بۇ تاش ئوسما دەپ ئاتىلىدۇ . ئۇنى تۆت پەسلىنىڭ ھەممىسىدە ئىشلەتكىلى بولىدۇ . ئانىلىرىمىزنىڭ قارىدەشچە ، ئوسما قاشنىڭ ئوزۇقى بولۇپ ، ئوسما قويۇش ۋەرسە قاش قارىيىپ قويۇقلىشىدۇ . ئانىلىرىمىزنىڭ

قۇرۇتۇپ، قاتتىق ئوسما ياكى قەلەم ئوسما ياساپ چىققان. ① ئۇيغۇر تىبابەتچىلىگىدە ئوسمىنىڭ تەبىئىي ۋە خۇسۇسىيەتلىرى مۇنداق قەيىت قىلىنغان : ئوسما ئىككىنچى دەرىجىدە قۇرۇق ئىسسىق ، خۇسۇسىيىتى بە- دەننى پارقىرىتىدۇ ۋە ئارتۇق خىلىپىلارنى تارقىتىدۇ . ئوسمىنىڭ خۇزىبىنى سۇ ۋە تۇز بىلەن باشقا چاپسا چاچنى قارايتىدۇ ، يەل ۋە بەلغەم خارەكتېرلىك باش ئاغرىقىنى پەسەيتىدۇ، ئۇنى كۆيدۈرۈپ تۇتۇنۇنى پۇ- رىسا ياكى ئىزىپ چاپسا ، زۇكامغا مەنبەئەت قىلى- دۇ، چاچلارنى چىڭىتىدۇ، يوپۇرمىقىنىڭ سىقىلغان سۇ- يىنى ياكى قاينىتىلغان سۈيىنى مۇۋاپىق ھالدا ئىچسە قەي قىلدۇرىدۇ ، ئوسمىنىڭ خۇزىبى چاچنى قارايتىشقا باشقا خۇزىبىلارغا نىسبەتەن ياخشى ، ئۇرۇقنى يۈم- شاق ئىزىپ كۆزگە تارتسا، كۆزگە سۈيۈقلۈك چۈ- شۈشنى توسىدۇ ۋە چۈشكەن سۈيۈقلۈكلارنى تارقىتىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە جىگەردىكى ھارارەتنى تارقىتىش ، قاننى سوۋۇتۇش ، زەھەرنى قايتۇرۇش خۇسۇسىي- تىگە ئىگە . بالىلارنىڭ دۈلۈنۈپ كېتىشلىرى قىزىتم- لىق كىسەللىرىدىكى ئەسۋە ، قان قۇسۇشلارنى داۋالاشقا ھەم ئېغىز ئىچى ۋە تىلغا چىققان جاراھەتلەرنى داۋالاشقا ئىشلىتىلىدۇ ② .

ئوسما قويۇش ئۇيغۇر ئاياللىرىغا خاس ئالاھىدىلىك بولۇپ ، ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلمەكتە . ھازىر گەرچە گىرىم بۇيۇملىرىنىڭ سۈپىتى ۋە ساندا زور ئىلگىرلەش بولغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇيغۇر ئا- ياللىرى بۇلۇپمۇ يېزا - قىشلاقلاردا ئولتۇراقلاشقان

مايلارغا ئارىلاشتۇرۇپ ، پەرداز بويۇملىرى ياسىغانلىقى « تۈركىي تىللار دىۋانى » ۋە بەزى تارىخى ماتېر- ياللاردا ئېنىق قەيىت قىلىنغان . بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قەدەر گەۋدىلىك ئېتىك تۈس ئالغان ھەم كەڭ دائ- رىدە ئومۇملاشقنى ئوسما بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر قىز- چوكانلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى تەبىئىي گىرىم بۇ- يۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىپ كەلگەن ۋە ئۇلار ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان بىر خىل ئوسۇملۇك . ئۇ 4 - ئاي مەزگىلىدە تېرىلىدۇ . 15 سانتىمىتر ئەتراپىدا ئۆسۈدۇ ، سېرىق رەڭلىك چېچەكلەيدۇ، ئۇرۇقى ئۇزۇنچاق بولۇپ، سۈسۈن رەڭدە بولىدۇ . ئوسما 5 سانتىمىتر ئۆسكەندىن باشلاپ، ئۈزۈپ ئېلىنىپ، كىچىك چىن- لەرگە سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ ، نوکچا پىلتە ياكى شۇنىڭغا ئوخشاش ئىنچىكە ياغاچ ئۇچىغا پاختا يۈگەپ پەلكۈچ ياساپ، ئوسما سۈيىگە چىلاپ قاشقا بىر نەچچە قېتىم يىقىلىدۇ . بىر ئاز شامالدىغاندىن كېيىن يېنىك سىلاپ يۇيىدۇ . چىندە چۈكمە بولغان قىسمى ئۇزۇنغىچە كەتمەيدۇ . ئۇنى قاشقا سۈرگەندە ، قاش ئۇزۇن ، پارقىراق بولىدۇ، قاشنىڭ توم ، قويۇق ئۆسۈشگە پايدىسى بولىدۇ . كۆز پەسلىدە ئوسمىنى ئۈزۈۋېلىپ، ئۆچكە مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ كۆي- دۈرسە، قىش پەسلىدەمۇ ياز كۈنلىرىدىكىلىگە ئوخشاش ئىشلەتكىلى بولىدۇ . ئانىلىرىمىز نەچچە ئەسىرلەردىن بۇيان ئىجتىمائىي ھاياتدا ئوسمىنى ئىشلىتىش داۋامىدا نۇرغۇن تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئارقىلىق ، ئوسمىنى ئۆچكە مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ، قۇمۇشقا قاچىلاپ

قىز - چوكانلار ئوسمىدىن ئىبارەت بەدەن ساغلاملىقىغا قىزغا پايدىلىق تەبىئىي گىرىم بۇيۇمىنى ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا ئۆستۈرمەكتە ۋە ئىشلەتمەكتە .

ھازىر ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئوسما ئىشلىتىش ئاساسىدا ئىلمىي ئۇسۇل بىلەن ئىشلەپچىقىرىلغان ھەرخىل ئوسما قەلەمچىلىرى، ئوسما چاچ يۇيۇش سۇيۇقلۇقى، ئوسما كىرىك لايى قاتارلىقلار كەڭ خىرىدارلارنىڭ قىزغىن ئالاقىسىغا ئېرىشۋاتىدۇ ، ھەمدە باشقا مىللەت قىز - چوكانلىرىمۇ ئۆزلىشىۋاتىدۇ .

2 . يىلىم چىپىشى ئادىتى

يىلىم چىپىشى ئادىتى - سۈمبۈل چاچلىرىنى ئاسراش ۋە گۈزەللەشتۈرۈش قەدىمكى ساھىبجامال ئانىلىرىمىز ئۆز گۈزەللىكىنى يارىتىشتا كەم بولسا بولمايدىغان مۇھىم ئۆلچەملىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن . قەدىمكى ئانىلىرىمىز ۋە قىز - چوكانلىرىمىز ناھايىتى بورۇنلا جىگدە يىلىمنىڭ خۇسۇسىيىتىنى بايقاپ ، ئۇنى ئۆز تۇرمۇش ئەمەلىيەتلىرىدە قايتا - قايتا سىناق قىلىپ ، چاچقا داۋاملىق جىگدە يىلىمى چىپىپ بەرسە ئۆزۈلگەن چاچنىڭ رەتلىكلىكىنى ساقلاپ ، چوۋۇلۇپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان . كرورەن گۈزىلىگە ئوخشاش سۈمبۈل چاچلىق ئانىلىرىمىز چاچلىرىنىڭ توملىقى، ئۆزۈنلىقى ۋە گۈزەللىكى بىلەن پەخىرلەنگەن . شۇڭا ئۇلار چاچلىرىنى ئاسراشقا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ ، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق پەرداز بۇيۇمى بولغان جىگدە يىلىمنى تاللىۋالغان . جىگدە يىلىمى يېپىشقاق ۋە پارقراق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئانىلىرىمىز جىگدە يىلىمنىڭ بۇ خۇسۇسىيىتىنى بالدۇرلا بايقاپ، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان چاچ پەردىزى سۈپىتىدە ئۇنى چىچىغا چىپىشى ئادىتىنى شەكىللەندۈرگەن . چۈنكى چاچقا جىگدە يىلىمى چىپىش پىلسا، چاچنى سالۋاتماي، يېپىشتۈرۈپ پارقراق

20081

جىسى يۇقىرى بولىدۇ . جىگدە يىلىمى ئېلىشتا ئادەتتە ، ئەتىياز كۈنلىرى جىگدە غۇلنىڭ ئازراق قىسمىنى چاناپ قويسا، بەش - ئالتە كۈندىن كېيىن ئۇ يەرگە خېلى كۆپ يىلىم جۇغلاندى . بۇنى ئېلىپ ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتقاندىن كېيىن، قۇرغاق جايدا ئوبدان ساقلاپ قويۇپ، ھەر قېتىم چاچ تاراشتىن ئىلگىرى ئۇنى كىچىك قاچىغا چىلاپ قويۇپ، مۇۋاپىق سۇيۇقلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ، چاچقا چىپىلىدۇ . يامغۇردا قالغان جىگدە يىلىمنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ . چۈنكى ئۇنىڭ يېپىشقاقلىق تەركىبى يامغۇر سۈيىدە ئېقىپ كېتىدۇ . بۇرۇنقى ئانىلىرىمىز جىگدە يىلىمنى پەرداز بويۇمى سۈپىتىدە ئىشلىتىش بىلەن بىلەن بىرگە ئۇنىڭ چاچقا بولغان پايدىلىق رولىنىمۇ خېلى بۇرۇنلا بايقىغان . مەلۇمكى، ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ چاچلىرى ئۇزۇن ۋە قارا، قۇيۇق كېلىدۇ . ھەتتا خېلى ياشىنىپ قالغان ئانىلارنىڭمۇ چىچى ئاسان شالاڭلىشىپ كەتمەيدۇ . رەڭگى بىر خىل بولىدۇ . بۇنىڭ ئاساسى سەۋەبى چاچقا جىگدە يىلىمى ئىشلەتكەنلىكتۇر . چاچنىڭ ئادەتتە ئامنىو كىسلاتا مىقتارى يۇقىرى بولىدۇ . ئۇ جىگدە يىلىمى بىلەن ئۇچراشقاندىن كېيىن، چاچنىڭ ئۆسۈشى تېز - لەشتۈرىدۇ . چاچنىڭ تاللىرى بارغانسېرى توملىشىپ

پاراسەت چاچقۇلىرى

سەنئەتكارلارنىڭ قىلىدىغىنى بىردەملىك نەرسىنى مەڭگۈلۈك نەرسىگە ئايلاندۇرۇشتۇر .

نۇرنىڭ بولۇش - بولماسلىقى كېچە بىلەن كۈن-دۈزنى پەرقلەندۈرۈپ تۇرغاندەك ، رەھىمدىلىك تۈي-غۇسنىڭ بولۇش - بولماسلىقىمۇ ئاليجاناپلىق بىلەن پەسكەشلىكى بىر-بىرىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدۇ .

ئىنسانىيەت ئۈچۈن ئادەم ئەلەيھىسسالام پەقەت بىر دانە ئۇرۇقنىلا تەقدىم قىلغاندى ، ھاۋا ئانا بولسا ئۆزىنىڭ پۈتۈن ھاياتىنى بەخش ئەتتى . شۇڭا ئا-ياللارنى ئىنسانىيەتنى دۇنياغا ئاپىرىدە قىلغان ھەم ئۇلارنىڭ نەسلىنى ئاۋۇتقان پەرىشتە دېيىشكە بولىدۇ .

كىشىلىك ھايات دوزاخ ئىچىدە تۇرۇۋېتىپمۇ پە-رىشتىنى ئىزدەپ تاپالغان ياكى تاپالمىغانلىقى ئارقى-لىق سېنىڭ بارلىقىڭنى سىنايدۇ .

ھەر ئادەمنىڭ ئۆمۈر سىرى ھەمىشە بىرسىل ھايات-لىق ئىمكانىيىتى ئىچىدە يېشىپ چۈشەندۈرۈلۈش پۈر-سىتىگە ئېرىشەلەيدۇ .

ئاياللار قولىنىڭ ئالقىنىغا ئوخشايدۇ ، ئەرلەر بول-سا دەل شۇ قولىنىڭ دۈمبىسىدۇر ، قول دۈمبىسىنىڭ رولى قولىنىڭ ئالقىنىنى ئاسراش ئۈچۈندۇر .

كۈز پەسلى ياز پەسلىگە روبرو تۇرۇپ ئۇنى مەسخىرىلىك كۈلكىسى بىلەن مازاق قىلىۋاتقاندا ، قىش پەسلى دەل كۈز پەسلىنىڭ ئارقىسىدا تۇرۇپ ئۇنى دەپنە قىلىدىغان قەۋرىنى كولاۋاتقان بولىدۇ .

مۇھەببەت گويا دەريانىڭ يوقىرى ئېقىمىدا ئۆر-كەشەپ ئېقىۋاتقان زۇمرەتتەك سۈزۈك ئېقىنغا ئوخ-شايدۇ . ئۇ ھەرگىزمۇ دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا مەڭگۈ تېپىتىنچ ئېقىۋاتقان سۇنىڭ ئورنىنى باسالمايدۇ ئېرىشادى تەرجىمىسى

رەڭگى قارىيىپ ، پارقراقلىقى ئاشىدۇ . ھەر قېتىم چاچ تارىغاندا ، چاچنى يۇيۇپ تارىغاندىن كېيىن يىلىم چىپىلىپ ، ئاندىن چاچ ئۇرۇلىدۇ . بۇنداق قىلغاندا چاچ ئاسان چۇۋۇلمايدۇ . چاچ چۈشۈپ كېتىشنىڭ ئال-دىنى ئالغىلى بۇلىدۇ ، چاچنى قۇيۇقلاشتۇرىدۇ . ھازىر زامانىۋى چاچ سوپۇنى ، چاچ مېيى ، چاچ يىلىمى قاتار-لىق پەرداز بۇيۇملىرى كۆپلەپ ئىشلىتىلىپ بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولسىمۇ ، جىگدە يىلىمدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي پەرداز بۇيۇمى ھېلىمۇ يېزا - قىشلاقلاردىكى ئانىلىرىمىز ۋە قىز - چوكانلىرىمىز تۇرمۇشىدا كەڭ تۈردە ئىشلەتمەكتە . ھەتتا شەھەر ئاھالىلىرى ئىچىدىمۇ خېلى كۆپ ساندىكى ئاياللار يەنىلا جىگدە يىلىمنى ئەرتىۋالاپ ئىشلىتىدۇ . ③ چۈنكى ، جىگدە يىلىمنىڭ باشقا چاچ سوپۇنى ۋە چاچ مايلىرىغا ئوخشاش ئىشقا-رىق رولى بولمىغاچقا ، چاچقا ھېچقانداق زىيانلىق تە-رىپى يوق . ئۇ چاچنى ياخشىلاپ ، نەملىكىنى ئاشۇ-رۇپ ، چاچنىڭ ماي تەركىبىنى نورماللاشتۇرىدۇ . ئا-ياللارنىڭ گۈزەللىكىنى ئاشۇرىدۇ . شۇڭا جىگدە يىلىمى ئۇزۇن تارىختىن بۇيان ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ئەڭ ياخشى تەبىئىي پەرداز بۇيۇمى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلدى .

كۆرسەتكۈچلەر :

- ①② ئازادگۈل مەنسۇر : « ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ تەبىئىي گىرىم بۇيۇمى - ئوسما » « مىللەتلەر ئىتىپاقى » 1993 - يىلى 5 - سان 39 - بەت .
- ③ راھىلە داۋۇت : « ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئەنئەنىۋى گىرىم بۇ-يۇملىرى توغرىسىدا » « شىنجاڭ ئاياللىرى » 1989 - يىلى 21 - سان 32 - بەت .

(ئاپتور : شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كۈتۈپخانىدىن)

MIRAS

تەكلىسىز مەدەنىيەت مىراسلىرى

ئەجداتلار ئەقىل - پاراستىنىڭ جەۋھىرى

ئەۋلادلارنىڭ يولچىرىغى

تۇرسۇن مەخمۇت

بولدۇق .

يەنە شۇلارنىڭ ئىچىدە جىسمانى ھەم ئەقلى جەھەتتىكى قېرىلىقى سەۋەبىدىن ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم بىلمەيدىغان مەنىۋى بايلىقلىرىنى خاتىرىسىگە ئالماي سۆزلىمەكچى بولغانلىرىنى چالا - پۇچۇق ئېيتىپ، ياشلىقىدا تولۇق بىلىدىغان نەرسىلىرىنى ئەس-لەپ بولالماي قىيىلىپ كېتىۋاتقان ياشانغانلارنى كۆر-دۇق .

كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان ئاجايىپ گۈزەل كۈيلەرنى ياغرىتىۋاتقان، ئاپتاپتا كۆيگەن پېشانىسىدىن بۇزۇلداپ تەر قۇيۇلغۇچە كۈچەپ ناخشا ئېيتىۋاتقان، ئەمما تۇرمۇشى تولىمۇ قىيىن بولغان ئەلنەغمىچىلەرنى ئۇچراتتۇق .

ھۈنەر - ماھارەتتە كامالەتكە يەتكەن بولسىمۇ بىراق بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە بۇ ھۈنەرلىرى بىلەن تاپقان پۇلى تۇرمۇشىنى قامداشقا يار بەرمىگەچكە، ئاتا - بوۋىسىدىن، ئۇستازلىرىدىن مىراس قالغان ھۈنەرلىرىنى كۆزى قىيمىغان ھالدا تاشلاشقا مەجبۇر بولغان كاسىپلارنى زىيارەت قىلدۇق .

لېكىن بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈشكە توغرا

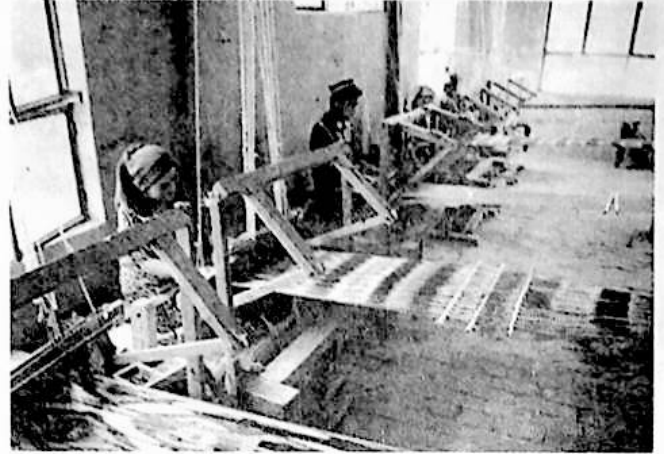
ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقان ئۈزلۈك، كۈن ساناپ تۈر - مۇشىمىزدىن يىراقلىشىۋاتقان ئاددىي ، ئەمما مېھرى ئىسسىق ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتمىز ، كىشىگە ئازادلىك، ئىللىقلىق ئاتا قىلىدىغان كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرىمىز، مىڭ يىللار مابەينىدە ئەجدادلىرىمىزنىڭ تەبئەت بىلەن بىرلىكىنى ساقلاپ، تەبئەتتىن ئۆرنەك ئېلىپ ئىجاد قىلغان تۈرلۈك سەنئەتلەر ۋە ئۇنىڭدا جۈللانغان ئاجايىپ گۈزەل گۈل - نەقىشلەر، كىشىلىك ھاياتتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەرنى ئۆزىگە خاس ئۇسۇل بىلەن ئىپادىلەنگەن مەپتۇنكار ئۇسۇللار، كىشىنىڭ ئەقلىنى لال قىلىدىغان يالقۇنلۇق، مەپتۇنكار ئاھاڭلار - ناخشىلار ..

مەدەنىيەت مىراسلىرىنى توپلاش خىزمىتى جەريانىدا بىزنىڭ كۆرگەنلىرىمىز، ئاڭلىغانلىرىمىز ئىنتايىن كۆپ بولدى . بىز تۇغمىشىمىزنىڭ قىممەتلىك بايلىقى ۋە ئەقىل - پاراستىنى، بىر ئۆمۈر سۇيۇپ قەدىرلەپ كەلگەن، ئۆزلىرىگە ئەل ئىچىدە يۈز - ئابىرۇي ۋە تۇرمۇش كاپالىتى ئاتا قىلغان، ئاجايىپ ماھارەتلىرىنى كىملىرىگە تاپشۇرۇشنى، قانداق تاپشۇرۇشنى بىلمەي گاڭگىراپ يۈرۈۋاتقان مويسىپىتلار بىلەن سۆھبەتتە

ئۈنۈنلۈپ كېتىۋاتقانلىقىغا سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋاتىمىز. مۇشۇ ھالدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەقىل پاراستىنىڭ جەۋھىرى بولغان قىممەتلىك مەدەنىي مۇراسىمىمىز بىزگە ياشلانغان ئۈمىدلىك كۆزلىرىنى تىكىپ «بىزنى قۇتقۇزۇۋېلىڭلار» دەپ ئىلتىجا قىلىۋاتقاندەك قىلدۇ.

بۇ ئاي بۇ كۈنلەردە بىزگە ھېچىر قىممىتى يوق-تەك بىلىنىدىغان، ئاللىبۇرۇن تارىخنىڭ، ۋاقتىنىڭ چاڭ-توزانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان ئاشۇ مۇراسىمىمىزدا ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئىجادچانلىق روھى، دۇنياغا، ھاياتقا، گۈزەللىككە بولغان ئوتتەك قىزغىنلىقى ھەم مۇھەببىتى كۆمۈلۈپ ياتقان بولدى. ئۇ نەرسىلەر شۇ پىتى يوقىلىپ كەتسە، كۆمۈلۈپ چىرىپ تۈگسە، بۇ بىز ئۈچۈن، مۇشۇ دەۋردە مەيدىمىزنى كېرىپ يۈرگەن بىز مۇشۇ بىر ئەۋلاد كىشىلەر ئۈچۈن ئورنىنى تولدۇرغۇسىز ئازاب ھەم نومۇس بولدى.

مىڭ قەتلىە شۈكۈركى، ئۇنى قۇتقۇزۇۋېلىشنىڭ تولۇق ئىمكانىيەتلىرى يارىتىلغاندەك قىلدۇ. مەدەنىيەت مۇراسىملىرىنى قۇتقۇزۇش نامى ئاستىدا ئۆزىمىزنىڭ مەنئى مۇراسىملىرىنى قۇتقۇزۇش ھۆكۈمەت ھەرىكىتىگە ئايلاندى، ھۆكۈمەت بېجىرىدىغان خىزمەتلەر كۈن تەرتىپىگە قويۇلدى. ئىلگىرى ئەجدادلىرىمىزنىڭ تۈرلۈك ساھەدىكى ئىجادىيەتلىرى، ئەقىل-پاراسەت جەۋھەرلىرى توپا-توزان ئاستىدا قالغاندا، ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشى

بىلەن تەمىن ئېتەلمىگەنلىكى قانداقتۇر بۇ ھۈنەرلەرنىڭ قىممىتىنىڭ يوقلۇقىنى چۈشەندۈرمەيدۇ، بولۇپمۇ مەدەنىيەت مۇراسىملىرىنى قوغداش خىزمىتى نۇقتىسىدىن تېخىمۇ شۇنداق، ئۇ قانداقلا بولمىسۇن يەنىلا ئەجدادلار ئەقىل-پاراستىنىڭ سەمەرسى.

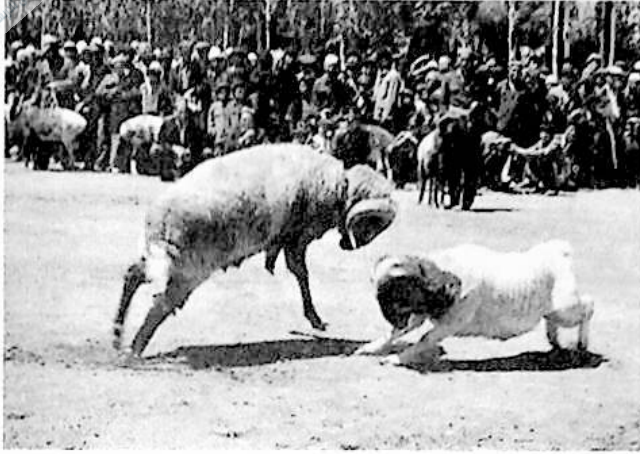
زىيارەت جەريانىدا كىشىلەر توپا باسقان، چۆۋۈل-غان، بۇزۇلغان دەستىگە، دۈكانلارنى ئۈزگۈزۈپ، بۈلۈك پۇچقاقلاردىن تېپىپ بىزگە كۆرسەتتى، ئۆزلىرى بىر ئۆمۈر ھەپلەشكەن ھۈنەرلىرىنىڭ ئىزى يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن دىلى پۇچىلىنىپ، يۈرىكى ئېزىلىۋاتقان بوۋاي، مومىيلارنىڭ بىزگە ئۈمىد بىلەن تىكىلگەن كۆزلىرىدە ئۈمىد نۇرى پارلاۋاتقانلىقىنى سەزدۈق.

بىز يەنە ۋۇجۇدقا قۇۋۋەت، تەنگە شىپا ئاجايىپ ئېسىل، تەملىك تائاملار بىلەن جۈرسىنى، بالىلىرىنى، نەۋرىلىرىنى بېقىپ رۇستەمدەك بەقۇۋۋەت ئۆس-تۈرگەن قەدىردان مومىلىرىمىز، ئانىلىرىمىزنىڭ گۈلدەك قوللىرىدىن تەم ئالغان ئېسىل تاماقلرىمىزنىڭ بۈگۈندىكى داستىخانلىرىمىزدىن بارا-بارا يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن ھەسرەت چېكىۋاتقانلارنى كۆردۈق.

راست، نۇرغۇن نەرسىلەر ئۈنۈنلۈپ كېتىپتۇ، نۇرغۇن نەرسىلەر يوقىلىپ كېتىپتۇ، يەنە كۆز ئالدىمىزدا نۇرغۇن نەرسىلەرنىڭ يوقىلىپ كېتىۋاتقانلىقىغا،

M
I
R
A
S

ھۈنرىنى بىلىدىغانلارمۇ يوق، ئەنئەنىۋى موزدۇزلۇق ھۈنرى بىلەن شۇغۇللىدىغان كىشىلەرمۇ ئاساسەن يوق (ھازىر موزدۇزلۇق ھۈنرى قىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۈنئىي ماتېرىياللارنى ئىشلىتىپ ھۈنەر قىلىدىغانلار ئىكەن) نۇرغۇن ئەنئەنىۋى تاماقلارمىزنىڭ ئىسمىنى بىلىشمۇ بىراق ئۇنى ئېتىش، پىشۇرۇش جەريانىنى شەرھەلەپ بېرەلەيدىغانلار يوق دېيەرلىك. 60 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە بۇ قەدىمىي يۇرتتا تۈرى 8-10 خىلغا بارىدىغان تۈرلۈك باش كىيىملەرنى تەكىدىغان بىرلا ئايال ھۈنەرۋەن قالغان. سەرگەزچە-لىك، خۇرجۇن، جاۋا توقۇش، خالۋاپچىلىق ھۈنرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ بارغانسېرى ئازلاپ كەتكەن، يولۋاس ئويۇنى، بۇدۇشقاق ئويۇنى، بوۋا ئويۇنى، ئارغىماق ئويۇنى قاتارلىق قويۇق دراماتىك تۈسكە ئىگە، مول ئەخلاقى ھەم پەلسەپىۋى پىكىرلەرنى ئۆزىگە مۇجەسسەملىگەن ئەل ئىچى ئويۇنلىرىنى بىر قەدەر پىششىق بىلىدىغان 70 ياشقا يېقىنلاپ قالغان بىرلا كىشى قالغان، چەرچەنلىكلەرنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان ئەڭ قەدىمىي سازلىرىنىڭ بىرى بولغان ئاللىچى راۋابنى ئۆزىنىڭ قائىدىسى بويىچە تولۇق ھەم مۇكەممەل چالالايدىغان، ئاللىچى راۋاب بىلەن ئورۇندالغان يەرلىك ناخشا - مۇزىكىلارنى بىر قەدەر تولۇق بىلىدىغانلار ناھايىتى ئاز قالغان، نۇرغۇن

بىلەن ئۇنتۇلۇپ كېتىۋاتقاندا ھەممەيلىن ئۇھ تارتقان، ھەسرەت چەككەن ئىدۇق. ئەمدى ئۇنى قۇتقۇزۇشنىڭ، رەتلەشنىڭ، مۇكەممەل خاتىرىگە ئېلىپ ساقلاپ قېلىشنىڭ پۇرسىتى كەلگەندەك قىلدۇ. بولۇپمۇ بىزدەك ئەجداد ھەم ئەۋلاد مۇناسىۋەتلىرىگە دېگەندەك دىققەت قىلالماي كەلگەن، ئەجدادلىرىمىزنىڭ شانۇ شەۋكەتلىرى بىلەن ئەۋلادلىرىمىزنى غۇرۇر ھەم ئىپتىخار تۇيغۇسى بىلەن تەربىيەلەشكە تازا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان بۈگۈنكى كىشىلەر ئۈچۈن، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئۈچىنچى ئەجدادىمۇ تولۇق بىلىشى ئادەتكە ئايلاندۇرالمىغان بىز ئۈچۈن بۇنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور بولدى.

تەكشۈرۈش جەريانىدىكى ئەمەلىي ئەھۋال مەدەنىيەت مۇراسىملىرىنى قوغداشنىڭ تەخىرىسىزلىكى ھەققىدىكى چۈشەنچىمىزنى تېخىمۇ ئاشۇرىدۇ. «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئىنسانلار ئەڭ بۇرۇن پائالىيەت قىلغان جايلارنىڭ بىرى» بولغان چەرچەن ناھىيىسىدە مەدەنىيەت مۇراسىملىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قېلىش ئەھۋالى كىشىنى ئەپسۇسلىق ئويلاشقا سالىدۇ، شۇنچە ئۇزۇن تارىخقا، مول مەدەنىيەت بايلىقىغا ئىگە دەپ قارىلىپ كېلىۋاتقان بۇ يۇرتتا مۇشۇ كۈنگە كەلگەندە مەسكەرچىلىك قول ھۈنەر - سەنئىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىرمۇ ھۈنەرۋەن يوق، كۈنچىلىك

راۋاجلاندىرۇپ ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ئەسلى مەدەنىيەت-مىزگە سادىق بولغان ھالدا ئۇنى بۈگۈنكى زامان مەدەنىيەتكە ئايلاندۇرۇش. بىز چوقۇنۇۋاتقان، ھەممىدىن ئۇلۇغ بىلىۋاتقان غەرب مەدەنىيىتىنىڭ پاخاللىرى، ئەخەلەتلىرى بىزنىڭ كۆزلىرىمىزنى ئالا چەكمەن قىلىپ بۈگۈنكى كۈندە شۇ مەدەنىيەتنىڭ ياراتقۇچىلىرى ئۆزلىرى ياراتقان مەدەنىيەت تەرىپىدىن غەربلىق، تەن-ھالق، مىسكىنلىك پاتىقىغا پېتىپ، كىشىلەر ئۆزلىرىدە مۇبىزار بولۇۋاتقان شارائىتتا بىزنىڭ ئۇنىڭغا كاندەك چاپلىشىپ، ئۆزىمىزنى ئۇنتۇغان ھالدا بېرىلىپ كېتە-شىمىز كىشىنى ھەيرەتكە سالدۇ.

بىزدە ئۆتكەن ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىنىڭ ئالدى كەينىدە ئۆزىمىزنىڭ ھەممە نەرسىمىزدىن بىزار بولۇش، ئۆزىمىزنى ھەممىدىن پەس ئورۇنغا قويۇشتەك تۇغ-بوغۇنۇق كۆتۈرۈلدى. قولغا قەلەم ئالغانلىقىمىز، ئۇنى-بۇنى يازالايدىغانلىقىمىز ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قارا قويۇق مىللەتنى قاراغاپ، تىللاپ سۆكۈپ باقتى. ئەلۋەتتە بۇ يەردە مىللىتىمىزدە ھەقىقەتەن مەۋجۇت بولغان ئىللەت-نۇقسانلارنى، زادى ئۆز-گەرتىمىز بولمايدىغان، جەمئىيەتلەشكەن ياكى جەمئىيەتلەشكەن يۈزلەنگەن خاتالىقلىرىمىزنى كۆرسىتىپ بەرگەن، قامچىلىغان قەلەمكەشلىرىمىزنى ئەيىبلەشكە ھەققىمىز يوق.

خەلق ئاھاڭلىرىنى، ھېكايە، ئەپسانە، چۆچەك، خەلق ماقالى-تەمسىللىرىنى بىلىدىغانلارمۇ ئارىمىزدىن كېتىپ قالغان... مۇشۇ خەلدىكى ئەھۋاللار بەلكىم ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ باشقا جايلىرىدىمۇ ئاساسەن ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، مەدەنىيەت مىراسلىرىنى قۇتقۇزۇشنىڭ پۇرسىتى ۋە ۋاقتى ئاخىرقى باسقۇچقا بېرىپ قالغان، يەنە كۈتسەك، ئېرەنشىمىسەك بىز نۇرغۇن قىممەتلىك بايلىقلىرىمىزدىن قاراپ تۇرۇپ قۇرۇق قېلىشىمىز مۇمكىن. يەنە ۋاقت ئۆتسە شۇ قالغان نەرسىلەرنى قۇتقۇزۇۋېلىشقا ئۈلگۈرەلمەيمىز.

كەلگۈندەك دەۋرەپ كەلگەن بۈگۈنكى زامان مەدەنىيىتى بىزنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزگە خىرىس قىلماقتا، ئۆزىنىڭ كۈچلۈك چاڭ-توزانلىرى بىلەن ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىمىزنى كۆمۈۋەتمەكتە. زامانىۋى سا-ئائەت قەدىمكى قول ھۈنەر-سەنئىتىمىزنى بىر-بۇ-لۇڭغا قىستاپ قويماقتا. بىز قوبۇل قىلغان زامانىۋى مەدەنىيەت ئەمەلىيەتتە بىز ئۈچۈن يىلتىزسىز دەرەخ، ئۇ بىزگە بىر ئۆمۈر سايە تاشلىيالىشى ناتايىن. ئەل-ۋەتتە بۇ يەردە دۇنياۋى مەدەنىيەتنىڭ ئېسىل جەۋھەر-لىرىنىڭ بىزنىڭ زامانىۋىلىشىش قەدىمىزدە ئوينايدىغان رولىنى چەتكە قېقىشنىڭ ئەخمەقلىق بولىدىغانلىقىنى ھەممىمىز بىلىمىز. ئەمما، بىز ئۈچۈن زۆرۈر بولغىنى مەدەنىيىتىمىزنى، ئەنئەنىمىزنى قوغداپ ۋە ئۇنى

MIRAS

ئالم بولساڭ ئالەم سېنىڭكى

يېڭى ھەم زامانىۋى مەدەنىيەت يارىتىش تولىمۇ زۆرۈر.

مەدەنىيەت مۇراسىملىرىنى قوغداشنىڭ خەلقىمىزدە ساقلانغان تۈرلۈك مەنەۋى ئىللەتلەرنى تۈگىتىش نەھەتتىكى مۇھىم رولى بار. بىزنىڭ ھازىرقى زامان كىشىلىرىمىز، كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىز ئەنئەنە قوغدالغان، ئەنئەنە ھۆرمەت تاپقان، ئەنئەنە مەدەنىيەتتىن مۇز ئۆز تەسىر كۈچىنى يوقاتقان مۇھىتتا ياشاشقا ھەم شۇنداق مۇھىتتا ئۆسۈپ يېتىلسە ۋەتەننى سۆيەدىغان، خەلقىنى سۆيىدىغان، ۋەتەنگە، خەلققە سادىق بولىدىغان روھ بىلەن ياشايدۇ ۋە شۇنداق روھ بىلەن ئۆسۈپ يېتىلىدۇ ئۆزىنىڭ كىملىكى ۋە كەلگۈسى ھەققىدە ئويلىنىدىغان، ناچار خاھىش، يامان قىلىقلاردىن ئۆزىنى تارتىدىغان، قارشى تۇرىدىغان ئاڭغا ئىگە بولىدۇ. شۇنداقلا كېيىنكى ئەۋلادلاردا ئەجدادلاردىن سۆيۈنۈش، كەلگۈسىگە ئىشەنچ تۇيغۇسى كۈچىيىدۇ. مەلۇم مەنىدىن ئالغاندا، مەدەنىيەت مۇراسىملىرى ئەجدادلارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، روھى، سىماسى دېمەكتۇر.

بىلىسەك، مەدەنىيەت مۇراسىملىرى بىز ئۈچۈن تەييار خەزىنە، بۇ خەزىندە بىزگە كېرەكلىك بولغان ھەممە نەرسە تېپىلىدۇ، ئۇنىڭدا ئېھتىياجىمىز ئۈچۈن خالىغانچە تاللىۋالدىغان مەنەۋى بايلىقلار تولۇپ يېتىپتۇ. ئەمما بۇ بايلىقلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن

ئىشنىڭ سەۋەبى شۇنداق بولۇشى مۇمكىن: بىز خەلقىمىز ئۆزىنى سۆيۈش، ئۆزىنى قەدىرلەش، ئەجدادلىرىنى ھەم ئەجداد روھىنى، ئەجدادلىرىنىڭ ئەقىل-پاراسىتىنى ئېتىراپ قىلىش ئېڭى سۇسلاپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋالدا ئۆزىنىڭ تەرەققىي قىلالمايلىقىنى، يۈكسەلمىگەنلىكى، ئالغا باسالمايلىقىنى ئۆزىنىڭ تىلىدىن، يېمەك-ئىچمەككىدىن، كىيىم-كېچىكىدىن، يۈرۈش-تۈرۈش-ئولتۇرۇش قوپۇشىدىن، ئۆرپ-ئادىتىدىن، قىسقىسى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن ھەممە نەرسىدىن كۆرىدىغان روھىي كەيپىياتقا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنداق ئازابلىق كەيپىياتقا مۇپتلا بولغان خەلقنىڭ روھ ئالىمى قۇرۇقلىنىپ، ئاخىرىدا مەنەۋى دۇنياسىدىكى چاقماقلىقنى سىرتقى دۇنيانىڭ شاۋقۇن-سۈرەنلىرى بىلەن بېسىپ، قانائەت تاپىدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئاقىۋەتتە، ئاقىۋەتتە تېخىمۇ قۇرغاق، تېخىمۇ چۆل مەنەۋى دۇنيادا يالغۇز قالغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. ئۇ چاغقا بارغاندا ھەممىنى قايتىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ. بىراق ئۈلگۈرمەك تەس، تارىخ ھەم ۋاقىت ھەممىگە قايتىدىن باشلاش پۇرسىتى بېرىۋېرىدىغان ئۈنچىلا سېخىي ھەم غەنىي ئەمەس.

بايا دېگەندەك بىمەسەل، تايىنى يوق روھىي كەيپىياتنىڭ قايتا يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۆزىمىزنىڭ روھىي ئالىمىمىزنى يورۇق ۋە ئازادە قىلىش-تارتىش ئەجدادلىرىمىزدىن مۇراسىملىرىمىزنىڭ قۇرۇلۇشى، مۇز، روھىمىزغا سۇغا سۇ قوشۇلغاندەك قوشۇلۇپ كېتىدىغان، سىڭىشىدىغان، بىزگە روھىي قۇۋۋەت، ئوزۇق بولىدىغان قۇۋۋەتلىك مەنەۋى مۇراسىملىرىمىزنى قۇتقۇزۇپ چىقىپ، ئۇنى خەلق تۇرمۇشى بىلەن باغلاپ، بىر گەۋدىلەشتۈرۈپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ بۈگۈنكى دەۋرىمىزگە ھەم ئۆزىمىزگە ماس كېلىدىغان، ئەنئەنىنىڭ يىلتىزىدىن سۇ ئىچىپ كۆكلىگەن

2008.1

غان، چىركىن، ناباپ نەرسىلەردىن خالىي قىلىدىغان مەنئى سېپىلىمىز. شۇڭا ئۆز مەدەنىيىتىمىزنى قوغداش، نۇرلاندۇرۇش ئەسلى مەدەنىيەت يىلتىزىمىز ئاساسىدا بۈگۈنكى دەۋرگە ماس كېلىدىغان مەدەنىيەت يارىتىش بىزنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئەڭ ياخشى يولىمىز.

ئاخىرىدا ئۇلۇغ شائىرىمىز تېيىچان ئېلىيويىنىڭ مەدەنىيەت مىراسلىرى ھەققىدە يازغان مۇنۇ شېئىرنى قىستۇرۇپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم:

ئەۋلادلارنىڭ سۇنمامدۇ كۆڭلى،
ئەجدادلاردىن مىراس قالمىسا.
قورۇنمامدۇ ئەجدادلار روھى،
مىراسغا ۋارىس بولمىسا.

شۈكرى بىزگە ئەجدادلىرىمىز،
كەتتى تالاي مىراس قالدۇرۇپ.
كەتتى ئۇلار ھاياتىمىزغا،
ئۆچمەيدىغان ئۇدۇم قوندۇرۇپ.

قالدى بىزگە مەنئى مىراس،
مەنىگە باي، ھۆسنى چىرايلىق.
گەر ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالساق،
باسار بىزنى روھى گادايلىق.

ئۇ بىباھا ئەڭگۈشتىرىمىز،
ئەلا جىمى جابدۇق ئىچىدە.
ساقلىنىدۇ، جىلۋىلىنىدۇ،
كۆڭۈل ئاتلىق ساندۇق ئىچىدە.

(ئاپتور: چەرچەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا)

تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن چاڭ - توزان ئارىسىغا كۆمۈلۈپ قالغان، ئاجىزلىغان، كۈنرىغان، بىز ئۇنى ئېچىپ، چاڭ - توزانلىرىنى پۈۋلەپ چىقىرىۋېتىپ، توپىلىرىنى ئېرتىپ پارقاتساق، ئۇ بۈگۈنكى دەۋردە - مىز ئۈچۈنمۇ قىممەتلىك بايلىق، بىز ۋە ئەۋلادلىرىمىز ئېتىخارلىنىشقا، پەخىرلىنىشكە ئەرزىيدىغان ئېسىل دۇردانە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يىلتىزىمىز دەرىخ كۆكلەپ باراقتىلىمىغاندەك، يىلتىزىمىز قامغاقنىڭ ھالى خاراب بولغاندەك ئۆزىمىز - نىڭ مەدەنىيەت يىلتىزىنى ئاسرىمىساق، قوغدىمىساق ماھىيەتتە ئۆزلۈك ئېڭىمىز سۇسلاپ، ئۆزىمىزگە بولغان ئىشەنچ، ئېتىخارىمىز يوقىلىپ، بىزنى چۈشكۈن - لۈك، غەربلىق باسدۇ. زامانىۋىلىشىش مەۋجۇتلۇقى - مىز ھەم تەرەققىياتىمىزنىڭ مۇقەررەر يولى. لېكىن زامانىۋىلىشىش ھەرگىزمۇ ئەنئەنە بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئۈزۈش دېگەندىن دېرەك بەرمەيدۇ. شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى، ئەنئەنە بىلەن سىغشالمىدۇ - مىز سىرتقى مەدەنىيەتنى ئەسىر - ئەسىرلەپ ئۆزدە - مىزگە تاڭساقمۇ بىزگە ئۆزلەشمەيدۇ. بىزگە جان ھەم قان بولۇپ ۋۇجۇدىمىز ھەم روھىمىزغا قۇۋۋەت بېرەلمەيدۇ. ياتلاشقان مەدەنىيەت مۇھىتى ئاستىدىكى بۈگۈنكى ياشلارنىڭ ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ زۆرۈر بولغان شەرم - ھايا، نومۇس ھەم ئەيىمىنىش تۇيغۇسىنى يوقىتىپ، توسالغۇسىز ھالدا غەربنىڭ ئەخەت مەدە - نىيىتىگە يىقىلىشى ئاقىۋەت بىزگە ئېچىنىشلىق پاجىئە، يۈرەكنى ئېزىدىغان نالە - زارنى قالدۇرىدۇ.

ئادەم ئۆز ئەقلى بىلەن ھاياتلىق ئالسىدە پۈت تىرەپ تۇرىدۇ، مىللەت ئۆز مەدەنىيىتى بىلەن مەۋجۇتلۇقىنى ساقلاپ قالىدۇ، مەدەنىي مىراسلار بىز - نىڭ روھى تۇرۇكىمىز، روھى ئەڭگۈشتىرىمىز، بىزنى ئېسىل، پاكىز، ئۆزىمىزگە ماس كېلىدىغان يېڭى مەدە - نىيەت جەۋھەرلىرىنى قوبۇل قىلىشقا تۈرتكە بولىدۇ.

:

M
I
R
A
S

ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھالىتى ۋە تەبىئىي كۆرۈنۈشلەر بويىچە

1. ئاي تولغان ۋاقىتتا سۈزۈك ھەم روشەن، پارقىراق كۆرۈنسە، ھاۋا ئىنتايىن ياخشى بولىدۇ.
2. ئاي خىرەلەشسە، يېقىن ئارىدا بوران چىقىدۇ.
3. ئاي قوتانلانسا، قىش كۈنلىرى سوغۇق، ياز كۈنلىرى يامغۇر ياغىدۇ.
4. ئاي ئوڭدسىغا تۇغسا، سوغۇق؛ يېنىچە تۇغسا، بوران، يامغۇر يېشىلىق بولىدۇ.
5. ئاينىڭ ئەتراپىدىكى قىزغۇچ چەمبىرەك بىر پەس پەيدا بولۇپ، يوقالسا قاتتىق سوغۇق بولىدۇ.
6. ئاينىڭ ئەتراپىدىكى نۇرلۇق چەمبىرەك روشەن بولسا، ئىككىنچى كۈنى يامغۇر ياغىدۇ. مەزكۈر چەمبىرەك سەل يىراقراق تۇرسا، ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن يامغۇر ياغىدۇ.
7. ئاينىڭ ئەتراپىدىكى ھالقا گۈڭگا بولسا، سوغۇق بولىدۇ.
8. ئاينىڭ 4 -، 5 - كۈنلىرىدە ھاۋا رايى قانداق ھالەتتە بولسا، پۈتۈن ئاي داۋامىدا خۇددى شۇنداق بولىدۇ. « ئاينىڭ بېشىدىن قورقما، بەشىدىن قورق » دېگەن ئاتىلار سۆزى ئەنە شۇنىڭغا ئىشارەتدۇر.
9. ئەتگەنلىكى بۆلۈتلۈك بولۇپ، قۇياش چىققاندا سۇۋۇسا، بۇ كۈنى يامغۇر بولمايدۇ.
10. ئەتگەنلىكى قۇياشنى تۇمان قاپلىسا، سوغۇق بولىدۇ.
11. ئەتگەنلىكى كۈن گۈرگىرسە، يىل داۋامىدا يامغۇر - يېشىلىق بولىدۇ.
12. ئەتگەنلىكى تۇمان قېلىن چۈشۈپ، قۇياش نۇرى بىلەن تېز تارسا، ھاۋا خېلى ۋاقىتلارغىچە ئوبدان بولىدۇ.
13. بۆلۈت قىبلە تەرەپكە سۈرۈلسە، كۈن سوغۇق بولىدۇ.
14. بۆلۈت قىبلىدىن چىقىپ، شالاڭ ئاقۇچ كەلسە، يامغۇر ياغماستىن ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن.
15. بۆلۈتلەر بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى كەلسە، ھاۋا بۇزۇلۇپ، يامغۇر - يېشىلىق بولىدۇ.
16. بۆلۈتلەر قېتىلىپ، كۆتۈرۈلسە، يامغۇر ياغىدۇ.
17. بۆلۈتلەر شالاڭ بولسا، سوغۇق كۈچىيىدۇ.
18. بۆلۈتلۈك كۈنى قۇياش پارقىرسا، ھاۋا بۇزۇلۇپ، دۈ.

19. ھاۋا بۆلۈتلۈك كۈنى قۇياش تۈرۈپ - تۈرۈپ قىزدۇرسا، كەچلىكى يامغۇر ياغىدۇ.
20. بۆلۈتلۈك يامغۇرلۇق كۈنى قۇياش پاتقاچ سۇ- ۋۇتسا ، ئىككىنچى كۈنى يەنە يامغۇر ياغىدۇ.
21. تۇمان چۈشسە كەينىدىنلا يەنە يامغۇر ياغىدۇ.
22. تۇمان يەرگە چۈشسە، سوغۇق بولىدۇ.
23. قۇياش ئاقىرىپ چىقسا، شۇ كۈنى ۋە ئۇنىڭ ئەتىسى سوغۇق (ياز كۈنلىرى سالقىن) بولىدۇ.
24. قۇياش بۆلۈتقا چۆمۈپ ئولتۇرسا، ئەتىسى يامغۇر ياغىدۇ.
25. قۇياش پاتقاچ، قاراغۇلۇق تېز چۈشسە، يام- غۇر ياغىدۇ.
26. قۇياش پاتقاچ، ھاۋادىكى قىزىللىق (شەپەقتە- كى) ئۇزاق ۋاقىت تۇرسا، قىشتا سوغۇق، يازدا سال- قىن بولىدۇ.
27. قۇياش پاتقاندا پاتقان ئورنى ئوچۇق بولسا، ئەتىسى سوغۇق بولىدۇ. پاتقان ئورنى گۇڭگا كۆرۈن- سە، يامغۇر ياغىدۇ.
28. قۇياش پاتقاندا قۇياشنىڭ كەينىدىن بۆلۈت سۈرۈلسە، ئەتىسىلا ھاۋا بۇزۇلۇپ، يېغىن بولىدۇ.
29. قۇياش چىققاندا ھاۋادا قىزىللىق ھاسىل بولسا، شۇ كۈنلا يامغۇر ياغىدۇ.
30. قۇياش قىزىرىپ چىقسا نەمچىلىك، قىش كۈنى بولسا سوغۇق بولىدۇ.
31. قۇياش گەردىشىدە نۇرلار يۇقىرىغا قاراپ چاق- نسا، بوران بولىدۇ. تۆۋەنگە قاراپ چاقسا، سالقىن بولىدۇ.
32. قۇياش ئولتۇرۇش ئالدىدىن شەپەقسىز، توق ھال رەڭدە كۆرۈنسە، ئەتىسى ۋە بىر قانچە كۈن ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ.
33. قىبلە تەرەپتىن ئىككى - ئۈچ كۈن ئۇدا شامال ئۇرۇپ تۇرسا، يامغۇرنىڭ كېلىشىدىن ئۈچۈر بولىدۇ.
34. قىش كۈنلىرى قۇياش ئەتراپىدا ھالقىسىمان ھالەت بايقالسا، ياكى قۇياش قوتانلاشسا، بەك قات- تىق سوغۇق بولىدۇ.
35. قىش كۈنلىرى قۇياش ئەتراپىدا ھالقىسىمان نۇر كۆرۈنسە، بوران چىقىدۇ. ئەگەر بۇ ھالقا قۇياشقا يېقىن بولسا، سوغۇقتىن دېرەك بېرىدۇ.
36. قىش كۈنلىرى يۇلتۇزلار قويۇق كۆرۈنسە، سال- قىن بولىدۇ. ئەگەر يۇلتۇزلار شالاڭ كۆرۈنسە، ھاۋا ئىللىق بولىدۇ - دە، شامال چىقىدۇ.
37. كۈن بەكمۇ ئىسسىپ، كۆيدۈرگۈچى ھالەتتە بولسا، جەزمەن يامغۇر ياغىدۇ.
38. كۈندۈزى كۆك گۈركىرسە، ياز بالدۇر كېلىدۇ.
39. كۈندۈزى كۈن گۈركىرەپ، گۇڭگۈرتسىمان بۇ- لۇت توپ- توپ بولۇپ كۆتۈرۈلسە مۆلدۈر ياغ- دۇ.
40. كۈندۈزى مەلۇم ۋاقىت جىمجىتلىق، دىمىق بو- لۇپ، بىر ئەسنادا شامال چىقسا، سۆزسىز يامغۇر يا- غىدۇ.
41. ناۋادا، بۆلۈتلەر قويۇق بولۇپ، ئۈستى - ئۈستە- لەپ، گۈرە - گۈرە سۈرۈلسە، شارقىراپ يامغۇر يا- غىدۇ.
42. ناۋادا، قار ئۇششاق زەررىلىنىپ، شالاڭلاپ چۈشسە، سوغۇق ئۇزۇنغا سوزۇلىدۇ.
43. ناۋادا يېڭى ئاي بەكمۇ روشەن كۆرۈنسە سالقىن بولىدۇ.
44. ناۋادا، يېڭى ئاي توق سېرىق ھەم گەردىشى قېلىن كۆرۈنسە، پۈتۈن ئاي بىر خىلدا ئۆتىدۇ.
45. ناۋادا، يېڭى ئاي ئىچكە كۆرۈنسە، ئاي داۋامىدا ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ.
46. ھاۋا تىنچىق بولۇپ، قۇياش بەك قىزدۇرسا، ئەتىسى مۆلدۈر ياغىدۇ.
47. ھاۋا ئۇزاق ۋاقىت ئوچۇق تۇرسا، يېڭى ئاينىڭ

تۇغۇشى بىلەن تەڭ يامغۇر ياغدۇ .

- 48. ھاۋانىڭ ئۆزگەرگىسى كەلگەن ھامان شامال چىقدۇ .
- 49. ھەسەن-ھۈسەن سۇغا چۈشسە، يامغۇر - يېشىن تولا بولىدۇ .
- 50. ھەسەن - ھۈسەن غەرب تەرەپتىن كۆرۈنسە، يامغۇر بولمايدۇ .
- 51. ھەسەن - ھۈسەن قۇياش چىققاندا چىقسا، ھەمدە قۇياشقا قارىمۇ قارشى بولسا، شۇ كۈنلا يامغۇر يېغىشىدىن دېرەك بېرىدۇ .
- 52. ھەسەن - ھۈسەن يامغۇردىن كېيىن ئۇزاق تۇرسا ھاۋا بۇزۇلىدۇ . ئەگەر تېز تارقىسا سالقىن بولىدۇ .
- 53. ھەسەن - ھۈسەن يامغۇر ياغقاندىن كېيىن ئۈچ بولۇپ چىقسا، پۈتۈن بىر ھەپتە يامغۇر ياغدۇ .
- 54. ھەسەن - ھۈسەننىڭ بىر تەرىپى تۆۋەنرەك كۆرۈنسە سالقىن بولىدۇ .
- 55. ھەسەن - ھۈسەننىڭ ئىككى بېشى سۇغا چۈشسە، ئۇدا يامغۇر ياغدۇ .
- 56. ھەسەن - ھۈسەننىڭ يېشىل رەڭگى بەكمۇ ئوچۇق كۆرۈنسە، كۈننىڭ يامغۇرلۇق بولۇشىدىن دالالەت . ئەگەر قىزىل رەڭگى روشەن كۆرۈنسە، ئىسسىق بولۇشى مۇقەررەر .
- 57. ياپىلاق - ياپىلاق قار ياغسا، ئۇنىڭدىن كېيىن ھاۋا ئوچۇق، ئىللىق بولىدۇ .
- 58. بۇلۇت تۇرۇلۇپ كەلسە، كۈچلۈك يامغۇر ياغدۇ ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن مۆلدۈر يېغىشى مۇمكىن .
- 59. يامغۇر تامچىلىرى سۇ ئۈستىدە دانە - دانە بولۇپ، كۆۋۈكلىنىپ تۇرسا، يەنىلا يامغۇر ياغدۇ .
- 60. يامغۇر كەينىگە يېنىپ يېغىشقا باشلىسا، شار-قراپ ياغدۇ ۋە مۆلدۈرگە ئايلىنىدۇ .
- 61. يامغۇر ۋاقتىدا ئاقۇش بۇلۇتلار بولسا، ھاۋانىڭ

ئۆزگىرىشىدىن بېشارەت .

- 62. يامغۇر ۋاقتىدا كۈچلۈك شامال چىقسا، ھاۋانىڭ ئېچىلىشىنى، كۈننىڭ ياخشى بولۇشىنى كۆرسىتىدۇ .
- 63. يامغۇر ياققاندا ھەسەن - ھۈسەن چىقسا، يامغۇر تىنىدۇ . ئەگەر يامغۇردىن كېيىن ھەسەن - ھۈسەن چىقسا، يامغۇرنىڭ يېغىشى داۋاملىشىدۇ .
- 64. يامغۇر يەرگە تېز سېسىمە، كەلگۈسى كۈنلەرنىڭ يامغۇر - يېشىنلىق بولۇشىدىن دالالەتتۇر .
- 65. يېڭى ئاينىڭ تۇغۇلۇشى بىلەن تەڭ شامال بولسا، پۈتۈن ئاي داۋامىدا شامال چىقىشى ئېھتىمال .
- 66. يېڭى ئاينىڭ ئۈچلىرى نازۇك كۆرۈنسە، كۈنلەر سالقىن بولىدۇ .
- 67. يېڭى ئاينىڭ يۇقىرىقى بېشى يېپىقراق، تۆۋەنكى بېشى قەشقەر ئورغىغا ئوخشاش ئېگىلىپ تۇرسا، قش كۈنلىرى ئاينىڭ ئون بەشىگە قەدەر ھاۋا سوغۇق بولىدۇ . ياز كۈنلىرى بولسا، ئون بەشىگە قەدەر شاللىق بولىدۇ . ئەگەر يۇقىرىقى بېشى ئېگىلىپ، تۆۋەن بېشى يېپىلىپ تۇرسا، ئون بەشىگە قەدەر سالقىن ھەم سەلكنىك بولىدۇ . ئون بەشىدىن كېيىن ھاۋا تۈزۈلىدۇ .
- 68. يېڭى تۇغۇلغان ئاينىڭ ئۈچلىرى بەكمۇ ئوچۇق بولۇپ، گەردىشى ئېگىلىپ تۇرسا، يازدا سالقىن، قىشتا سوغۇق بولىدۇ .

توپلىغۇچى : م . ئوبۇلقاسىم

چۆچەك خەلقىنىڭ سوقۇم ئادەتلىرى

مەمىتىم ئابدۇخالىق

كە باشلىدى» مەن بۇنىڭ ھامىنى بىر كۈنى كېرەك بولىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. بالام مانا بۇ مېنىڭ كۈندە-لىك خاتىرەم، سەن سورىغان «سوقۇم» توغرىسىدا مەن بۇنىڭدىن 60 يىل ئىلگىرى خاتىرىلەپ قويغان بىر قولىزام بار «دەپ قولىزامنى كۆرسەتتى. خا-تىرىدە: (1947-يىلى قىش بىز غۇلجىلىق رۇس لېسكىن قوماندانلىقىدىكى 3-ئاتلىق بىرىگادا ئالتايغا بېرىپ باندەت تازىلاپ قايتقاندا، ئالتاينىڭ چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ كۆكساي دېگەن يېرىدە پولات ئىسىملىك 80 ياشقا يېقىنلىغان بىر قازاق ئاقساقالنىڭ ئۆيىدە بىر ۋاخلىق كەچلىك تاماقتا بولدۇق. شۇ چاغدا پاراڭ ئارىلىقىدا لېسكىن پولات ئاقساقالدىن «مۇشۇ سىلەر. سوغىم-سوغىم» دەيسىلەر، بۇ نېمە گەپ؟» دەپ سورىغاندا، پولات ئاقساقال: «سوغىم دېگەن قىرغىزچە «سوغۇم» دېگەن سۆزغۇ. بۇ سۆزنىڭ قىشلىق ئوزۇقلۇق غەملەش دېگەن مەنىسى بار» دەپ جاۋاب بەردى.

ئابلەت ئاكام شۇ تارىخنى ئەسلەپ: «شۇ چاغدا ناھايىتى ئېنىق ئېسىمدە، پولات ئاقساقالنىڭ بۇ سۆزلىرىنى لېسكىن ماڭا خاتىرىلەپ قوي دېگەن ئىدى» دەپ، شۇ چاغلارنى بىر قۇر ئەسلەپ ئۆتتى ۋە سو-قۇم توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى. مەن سوقۇم سۆزىنىڭ ئەسلى بىلدۈرگەن مەنىسى توغرىلىق خېلى قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئې-رىشكىنىمدىن خۇشال بولۇپ، ئابلەت ئاكامغا رەھم-تىمنى ئېيتىپ، ئۆيگە قايتتىم. بۇ ماقالەمنى يېزىش جەريانىدا ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاتار، موڭغۇل، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەردىن 50 دەك دېھقان، چار-ۋىچى ۋە زىيالىينى زىيارەت قىلدىم. مەقسىتىم- چۆ-

سوقۇم ئادەتلىرى چۆچەك، غۇلجا، قومۇل قاتار-لىق جايلاردىكى كىشىلەرنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ماددىي مەدەنىيەت مۇراسىمىدۇر. «سوقۇم» دېگەن بۇ سۆزنى بىر قىسىم كىشى-لەر چۈشەنمىگەن، بىر قىسىم ئادەملەر ئوقۇمىسىلىقى مۇمكىن. شۇڭا مەن ئۇنى تۆۋەندە قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشنى توغرا كۆردۈم.

مەن چۆچەك خەلقىنىڭ سوقۇم ئادەتلىرىنى يې-زىشنى خېلى بۇرۇنلا پىلانلاپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى زىيارەت قىلدىم. سوقۇم سۆزىنىڭ مەنىسى توغرىلىق بىرەر قانائەتلىنەرلىك جاۋاب تاپالماي يۈرگەن كۈند-رىمنىڭ بىرىدە، چۆچەك شەھىرى قارا دۆڭ مەھەللى-سىدە ئولتۇرۇشلۇق ئابلەت ئاكىنىڭ سوقۇم توغرىلىق خېلى ئوبدان بىلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ 2007-يىلى 8-ئاينىڭ 1-كۈنى (ئۈرۈمچى ۋاقتى سائەت 5دە) ئۇ ئادەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئىليار ئ-سىملىك بىر ئوقۇغۇچىمنىڭ ياردىمى بىلەن ئابلەت ئاكىنىڭ ئۆيىگە باردىم. ئابلەت ئاكا 80 ياشتىن ھالقىغان بولسىمۇ ناھايىتى تېتىك، ساغلام، گەپ-سۆزلىرى جايىدا ئىدى. بىز بىر قۇر سالاملىشىپ بول-غاندىن كېيىن دادامنىڭ سالامىنى يەتكۈزگەچ، ئۆزۈمنى قىسقىچە تونۇشتۇردۇم. چۈنكى ئابلەت ئاكام بىلەن دادام ياخشى تونۇشلاردىن ئىكەن. مەن ئابلەت ئاكا-نىڭ ۋاقتىنى ئالماسلىق ئۈچۈن كېلىشتىكى مەقسىتىمنى ئۈدۈللا ئېيتتىم. ئابلەت ئاكام سوقۇم توغرىسىدا ئىز-دېنىپ كەلگەنلىكىمنى ئاڭلاپلا «ئۇنداقتا تۈرۈپ تۇر، مەن ساڭا بىر نەرسە كۆرسىتەي» دەپ، ئىشكەپنى ئېچىپ بىر يېشىل رەڭلىك سومكىنى ئېلىپ، ئىچىدىن بىر خاتىرىنى قولغا ئېلىپ ۋارقىلىغاچ، ماڭا سۆزلەش-

چەك خەلقنىڭ سوقۇم ئادەتلىرىنى قىسقىچە تونۇش- تۇرۇپ ئۆتۈش ۋە ئۇزۇندىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان بۇ ئادىتىمىزنى ساقلاپ قېلىش تەشەببۇسۇمنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن ئىبارەت.

«سوقۇم» سۆزىنىڭ مەنىسى ۋە يېزىلىشى

بۇ سۆزنى ئۇيغۇرلار «سوقۇم»، قىرغىزلار «سوغۇم»، قازاقلار «سوغم» دەپ قوللىنىلىۋاتىدۇ. بەزىلەر بۇ سۆزنى «سوقۇما» دەپ ئاتايدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. «سوقۇم» بىلەن «سوغۇم» سۆزى گەرچە «ق» ۋە «غ» ھەرپى بىلەن پەرقلىنىدۇ، ئەمما چۆچەك-تىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل، تاتار، ئۆزبېك، داغۇر، شىبە ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى سوقۇمنىڭ قىشتا يەيدىغان ئوزۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ناھايىتى ئوبدان بىلىدۇ.

مەن ئابلەت ئاكامنىڭ سوقۇم توغرىسىدىكى يۇقىرىقى ئۇچۇرىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، بۇ سۆزنىڭ مەنىسىنىڭ يەنىمۇ بىرقەدەر ئېنىق بولۇشى ئۈچۈن، ئۇيغۇرچە، قازاقچە سۆزلۈكلەرگە قاراپ باقتىم، سۆزلۈكلەردە بۇ سۆزنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى تۆۋەندىكىچە يېزىلىپتۇ:

① سوقۇم: ئىسىم. قىشلىق ئوزۇق ئۈچۈن تەييارلانغان گۆش. ئاتنى 3-4 يىل ئىشلىتىۋالغۇچە، ئاندىن سەمرىتىپ سوقۇم قىلىمىز.

② سوقۇم قىلىماق: قىشتا يېيىش ئۈچۈن بىرەر سېمىز، چوڭراق مال سويماق.

③ سوقۇملۇق: سۈپەت. سوقۇم قىلىش ئۈچۈن تەييارلانغان سوقۇم قىلىشقا بولىدىغان، سوقۇمغا لايىق سوقۇملۇق مال.

④ سوغم: ئىسىم. قىشتا سويۇلىدىغان بوردالغان مال.

«قازاقچە-خەنزۇچە سۆزلۈك» تە: سوقۇم

سوقۇم گۆشى 肉冬 دەپ يېزىلىپتۇ.

قىرغىزچە سۆزلۈكنى تاپالمىدىم. 2007-يىلى

9- ئاينىڭ 2- كۈنى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئىنگىلىز تىلىدىن بىلىم ئاشۇرۇشقا كەلگەنلىك پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ دوكتورى ئوسمان ئىسمائىل مۇئەللىمنىڭ تەمىنلىگەن ئۆچۈرى بىلەن شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى مامبەت تۇردۇ مۇئەللىمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بىر نەچچە قېتىم تېلېفون قىلىپ مەقسىتىمنى ئېيتىپ بۇ ماقالىدىن خەۋەردار قىلغان ئىدىم. ۋاقتىمىزنىڭ توغرا كەلمەي، گەنلىك سەۋەبىدىن بىر ئايدەك كۆرۈشەلمەي، 2007-يىلى 10-ئاينىڭ 28-كۈنى (يەكشەنبە) سائەت 4دە كۆرۈشتۈق. مامبەت مۇئەللىمنىڭ كېلىش مەقسىتىمنى ئېنىق بىلگەچكە، ماقالىمنى بىر قۇر كۆرۈپ چىقىپ، ئۆز قارشىنى سۆزلەشكە باشلىدى: «سۆز بىلەن تېلېفوندا سۆزلەشكەندىن كېيىن، سوقۇم سۆزى توغرىلۇق خېلى ئويلىنىپ باقتىم. مېنىڭچە، سوقۇم سۆزى گەرچە يېزىلىش ۋە تەلەپپۇزدا بىر قىسىم تاۋۇشلاردا پەرق بولسىمۇ بۇ سۆز تۈركىي تىللىق مىللەتلەرگە ئورتاق سۆز بولۇشى مۇمكىن. مەن بۇ سۆزنى پالانچى مىللەتنىڭ دەپ ئېيتالمايمەن. ئەمدى قىرغىز تىلىدىكى سوغۇم سۆزى بەلكىم ئەسلىي «سوغۇم» بولۇپ كېيىنچە تەلەپپۇزدا تېز ئېيتىلىپ بىر «غ» تاۋۇشى قىسقىراپ «سوغۇم» بوپلۇپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن» دەپ، سوقۇم ئا-دەتلىرى توغرىسىدا بىلگەنلىرىنى قىسقىچە سۆزلەپ بەردى.

قىسقىسى، سوقۇم دېگىنىمىز قىش پەسلى كىرىش بىلەن تەڭ، قار يېغىپ، ھاۋا سوۋۇشقا باشلىغاندا قىشلىق ئوزۇقلۇق ئۈچۈن مال سويۇپ، ئالدىن تەييارلاپ قويۇلىدىغان گۆش دېگەنلىكتۇر.

سوقۇمغا سويۇلىدىغان ماللار ۋە سويۇلمايدىغان ماللار

سوقۇمغا ھەر قايسى ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا قاراپ قوي، كالا، ئات، تۆگە قاتارلىق ماللار سويۇلدۇ. ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرىمغا ئاساسلانغاندا، %85 تىن ئارتۇق ئائىلىلىك سوقۇمغا كالا سويىدىكەن، بۇ يەردە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر نۇقتا سوقۇمغا قوچقار، تىكە، بۇقا، ئايغىر، بۇ-رى (تۆگىنىڭ ئەركىكى) قاتارلىق ئەركەك ماللار ئاسا-سەن سويۇلمايدىكەن. سەۋەبى ئەركەك ماللارنىڭ گۆشى پۇرايدىكەن. تېخىمۇ ئېنىق ئېيتقاندا، ئەركەك ماللارنىڭ سۈيۈدۈكى بەدىنىگە تاراپ كېتىدىغان بول-ماقتا. شۇڭا سوقۇمغا ئاخیلانمىغان ئەركەك ماللار سويۇلمايدىكەن.

سوقۇم تەييارلاشتىن مەقسەت

بۇ دېگىنى ئادەتتە 12-ئايلىرىدا سويۇلغان سوقۇم گۆشى 3، 4-ئاي ھەتتا بەزى ئائىلىلەردە 5-6-- ئايلارغىچە ساقلىنىدىكەن. سوقۇم سويۇۋالغان ئائىلى-لەر شۇ 12-ئايدىن 5، 6- ئايلارغىچە بولغان جەرياندا ئۆيگە مېھمان كەلگەندە بولسۇن ياكى ئادەت-تىكى چاغلاردا بولسۇن گۆشتىن ئەنسىرەپ كەتمەيدى-كەن. شۇڭا چوڭلار سوقۇم گۆشىنى ناھايىتى بەرد-كەتلىك ۋە بىرخىل توقچىلىقنىڭ سىمۋولى دەپ قارايدىكەن.

12- ئايلاردا سويۇلغان سوقۇم گۆشى تۈز ۋە سالم-ساق) بەزى ئائىلىلەر قارامۇچمۇ ئىشلىتىدىكەن. لېكىن ئاتنىڭ گۆشى تەبىئىي ئىسسىق بولغاچقا، ئۇنىڭغا قا-رىمۇچ ئارىلاشتۇرمايدىكەن (بىلەن تۈزلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قانچە ئۇزۇن ئېسىقلىق تۇرۇپ ساقلانغانسېرى تۈز ۋە سامساقنىڭ تەمى گۆشكە شۇنچە سېڭىپ، تەمىمۇ شۇنچە تەملىك بولىدىكەن. ھەتتا ئۇزاقراق ساقلانغاندا تۈز ۋە سامساقنىڭ تەمى سۆڭەككىمۇ س-سېڭىپ كېتىدىكەن. بەزى ئادەملەرنىڭ سوقۇم گۆشىنىڭ سۆڭىكىنىمۇ غاچلاپ يەپ كېتىشنىڭ سەۋەبى شۇ ئى-دۇ.

كەن .

سوقۇم گۆشى تېجەشلىك بولىدۇ

ھەممىمىزگە مەلۇم قىشتا مال يېمىنىڭ باھاسى باشقا پەسىللەرگە قارىغاندا ئۆزلەيدۇ. مال يېمىنىڭ باھاسى ئۆزلەش بىلەن تەڭ مالنىڭ باھاسىمۇ ئۆز-لەيدۇ. مالنىڭ باھاسى ئۆزلىگەن ئىكەن، ئەلۋەتتە گۆشىنىمۇ باھاسى ئۆزلەيدۇ، بۇ ئەمەلىيەت. شۇڭا قىش كىرىش بىلەن تەڭ سويۇۋېلىنغان سوقۇم گۆشى نۇرغۇن ئائىلىلەر ئۈچۈن مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادنى تېجەش رولىنى ئوينايدىكەن.

كەچكۈزدە ماللار سېمىز بولۇپ، سوغۇق چۈشۈپ قار يېغىشقا باشلىغاندا، سوقۇم سويۇۋېلىنمىسا قىشتا ماللار كۆز پەسلىگە قارىغاندا ئورۇقلاپ كېتىدىكەن، ئۇزۇق ماللار سوقۇمغا يارمايدىكەن.

سوقۇم سويۇش ۋاقتى، ئورنى، گۆشىنى پار-چىلاش، تۈزلاش ۋە سۈرلەش جەريانلىرى ۋاقتى ۋە ئورنى

چۆچەكتىكى ئۇيغۇر، قازاق قاتارلىق ئاز سانلىق مىل-لەتلەرنىڭ (2002 - يىلدىن بۇيان ھويلا - ئارام-لىرىنى سېتىۋېتىپ بىنالاردا ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ يۈز-لىنىش بولماقتا) % 90 تىن ئارتۇقى ھويلا - ئاراملىق قورۇلاردا ئولتۇرىدۇ. ھەر يىلى قىشتا سوقۇم سوي-غاندا ھەر قايسى ئائىلىلەر ئۆز قورۇسىدا سويىدۇ. قايسى ئائىلىدە سوقۇم سويۇلسا يېقىن ئەتراپتىكى ئۆ-رۈك تۇغقان، دوست-بۇرادەر ۋە قولۇم قوشنىلىرى كېلىپ سوقۇم سويغۇچىغا ياردەملىشىپ، مالىنى سو-يۇشۇپ، پارچىلىشىپ ۋە تۈزلىشىپ بېرىدۇ. چۈنكى سوقۇم سويۇش ۋاقتى قىشنىڭ بېشى ھاۋا سوۋۇشقا باشلىغان ۋاقتىدا بولغاچقا بىرەر كالىنى سويۇپ، پارچىلاپ، تۈزلاپ بولۇش ئۈچۈن خېلىلا كۈچ ۋە ۋاقت كېتىدۇ. سوقۇم سويۇلۇش ۋاقتى گەرچە قىش كۈنلىرى ھاۋا سوغۇق بولسىمۇ ئەتراپتىكى ھەرخىل

M
I
R
A
S

ۋاقتدا تۈز ۋە سامساق بىلەن تۈزلۈشتۈرۈشكەن. ئادەتتە تۈزلانغان سوقۇم گۆشىنى شۇ سويۇلغان مالنىڭ تېرىسىدە يۈگەپ (ياكى تەڭلا، داس قاتارلىق نەرسە) لەر بولسىمۇ بولىدۇ) بىر-ئىككى كۈن تۇرغۇزىدە-كەن. بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت تۈز ۋە سامساقنىڭ تەمى يېڭى سويۇلغان سوقۇم گۆشىگە سېلىپ، گۆش-تىكى ئوشۇقچە قانلارنىڭ ۋە سېرىق سۇلارنىڭ پاكىز ئېقىپ كېتىشى ئۈچۈندۇر.

سوقۇم گۆشىنى سۈرلەش

بەزى ئائىلىلەر سوقۇم گۆشىنى سۈرلۈۋالىدۇ، يەنى سوقۇم گۆشىنى تۈز ۋە سامساقنى ئارىلاشتۇرۇپ بىر-ئىككى كۈن تۇرغۇزۇۋالغاندىن كېيىن مەخسۇس ياسالغان ياكى تەييارلانغان ئۆيدە ئوت يېقىپ سۈر-لەيدۇ. سوقۇم گۆشىنى سۈرلەنگەندە ھەر قايسى جايلىرىنىڭ سۈرلەش ئۈسۈللىرى ئوخشاش بولمايدۇ. كەن. بەزى جايلىرىدا ئارچا دەرىخى، بەزى جايلىرىدا ئالما دەرىخى ياغىچىنى كۆيدۈرۈپ سۈرلەيدۇ.

تۈزلانغان ياكى سۈرلەنگەن سوقۇم گۆشىنى ساقلاش

ئۇسۇللىرى:

سوقۇم گۆشىنى ساقلاشنىڭ تۈرلىرىمۇ ھەرخىل بو-لۇپ، بۇلارنى ئاساسەن تۆۋەندىكى بىر قانچە تەرەپتىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

سوقۇم گۆشى رەتلىك پارچىلىنىپ، تۈز ۋە سام-ساق بىلەن تۈزلىنىپ بىر ئىككى كۈن تۇرغۇزۇلۇ-غاندىن كېيىن مەخسۇس تەييارلانغان ئۆيگە رەتلىك قىلىپ ئاسقۇلارغا ئېسىپ قويىدۇ. قىشتا سوقۇم گۆ-شىنى يېگەندە ئۆزلىرى يېمەكچى بولغان گۆشىنى بىر-رەر كۈن ياكى بىر نەچچە سائەت بۇرۇن ئېلىپ ئۆيگە ئەكىرىپ قويىدۇ. چۈنكى قىشتا بۇ ئېسىپ قو-يۇلغان سوقۇم گۆشلىرى خۇددى توغلاتقۇدا مۇزلاپ قالغاندەك سوغۇقتا قېتىپ قالىدۇ.

پاراڭلار، سويۇلۇۋاتقان مالغا بېرىلۋاتقان باھالار، سو-يۇلۇۋاتقان مالنىڭ ئېغىرلىقىغا قارىتا ئېيتىلۋاتقان بەسلىشىشلەر ۋە باشقىلارنىڭ سويۇلغان ۋە سويماق-چى بولغان سوقۇمنىڭ پاراڭلىرى بىلەن قىزىپ، ۋاقتىنىڭ قانداق ئۆتۈپ كەتكەنلىكىمۇ بىلىنمەي قال-دۇ. شۇ كۈنى سوقۇم سويغان ئائىلە قازانغا گۆش سېلىپ سوقۇم سويۇشقا ياردەملەشكەنلەرنى مېھمان قىلىدۇ.

سوقۇم گۆشىنى پارچىلاش

سوقۇم سويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن گۆشى پارچە-لىغاندا ئۇنىڭمۇ ئۆزىگە چۈشلۈك تەرتىپى ۋە قائىدىسى بولىدۇ. خۇددى بويۇن، تۆش قوۋۇرغا، بەلدەمە، يى-لىك دېگەندەك ھەر قايسى ئايرىم-ئايرىم قىلىپ پارچىلىنىدۇ. سوقۇم گۆشىنىڭ پارچىلىنىشى ئادەتتە ئۆي ئىگىسىنىڭ تەلپى بويىچە بولىدۇ.

سوقۇم گۆشىنى تۈزلاش

سوقۇم گۆشى پارچىلىنىپ بولغاندىن كېيىن تۈز بى-لەن سامساقنى ئارىلاشتۇرۇپ سوقۇم گۆشىنى تۈزلاپ چىقىدۇ. بۇنىڭدا تۈز گۆشكە تەم كىرگۈزسە، سامساق ھەم تەملىك قىلىدۇ، ھەم ھەر خىل باكتېرىيەلەرنىڭ يۇقۇشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنىمۇ ئوينايدۇ. كەن، شۇڭلاشقا سوقۇم سويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن

بەزى ئائىلىلەر سوقۇم گۆشىنى ئۈن ساندۇقلىرىغا سېلىپ ئۇنىغا ئارىلاشتۇرۇپ، ئۈن بىلەن كۆمۈپ قويدۇ. سوقۇم گۆشىنى بۇنداق ساقلانغانمۇ ئۈزىگە چۈشلۈك ئارتۇقچىلىقلىرى بار بولۇپ، بۇنىڭدا سوقۇم گۆشى ھەم پاكىز، ھەم ئەسلىي ھالىتىنى يوقاتمىغان ھالدا ساقلاندىكەن.

داللىرىدىكى ياكى تاغلىق رايونلاردىكى بىر قىسىم ئائىلىلەر سوقۇم گۆشىنى تۈزلەپ ياكى سۈرلەپ بولغاندىن كېيىن قۇرۇتۇپ (شامالدىتىپ) خالتا ياكى تاغلارغا سېلىپ قارغا كۆمۈپ قويدىكەن. سوقۇم گۆشى يېمەكچى بولغاندا ئۈزلىرىگە كېرەكلىك گۆشنى ئېلىپ قالغانلىرىنى يەنە ئورنىغا قارىتىپ كۆمۈپ قويدىكەن. ئەمما يېقىنقى بىر قانچە ئون يىلدىن بۇيان قىشتا ئىلگىرىكى يىللاردىكىدەك سوغۇق بولمايدىغان، قارمۇ كۆپ ياغمايدىغان تەبىئىي ئەھۋاللارنىڭ تەسىرى بىلەن بۇ خىل ئۇسۇل بۈگۈنكى كۈنلۈكتە ئاستا-ئاستا قوللىنىشتىن قېلىۋېتىپتۇ.

چوڭراق ئىدىشلارغا رەتلىك تىزىپ سېلىپ، ئوت يېقىلمايدىغان ئۆيگە قويۇپ قويدىكەن، لېكىن بۇ خىل ساقلاش ئۇسۇلى ئانچە كۆپ قوللىنىلمايدىكەن. ئائىلىشىمچە ئىدىشتىكى گۆش ھاۋانىڭ ئاستا-ئاستا ئىللىشى بىلەن ئاستى تەرىپى قىزىرىپ بۇزۇلۇشقا باشلايدىكەن. لېكىن گۆشىنى ئېسىپ ساقلاشقا ئامال-سىز قالغان ئاز ساندىكى ئائىلىلەر سوقۇم گۆشىنى ما-نامۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ ساقلاندىكەن.

تاغلىق رايونلاردا بەزىدە سوقۇم گۆشىنى ھاۋا ئۆتۈشۈدىغان كۈن چۈشمەيدىغان ئۆڭكۈرلەردىمۇ ساقلانغان ئۇسۇللىرى بار ئىكەن.

شەھەرلىشىش قەدىمىنىڭ تېزلىشىشىگە ۋە ئېلېكتر سايمانلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ بۈگۈنكى كۈندە بىر قىسىم ئائىلىلەر سوقۇم گۆشىنى ساندۇقچىلىق توڭلاتقۇلاردا ساقلانغاندۇ. بۇمۇ ئەلۋەتتە ھەم قولاي-

لىق، ھەم بىخەتەر، لېكىن چوڭلاردىن ئائىلىشىمچە توڭلاتقۇدا توڭلىتىپ قېتىپ كەتكەن گۆشنىڭ تەمى مەخسۇس تەييارلانغان ئۆيدىكى ئوچۇقچىلىققا ئېسىپ قويۇلغان گۆشنىڭ تەمىگە يەتمەيدىكەن.

بۈگۈنكى چۆچەك خەلقىنىڭ سوقۇم ئادەتلىرىگە قارايدىغان بولساق، ئىلگىرىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىشتا سوقۇم سويۇۋالدىغان يەرلىك ئادەتتىن يىلدىن يىلغا ئازلاپ بېرىۋاتقانلىقىنى ئېنىق ھېس قىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ چۆچەكلىكلەرنىڭ قىشتا سوقۇم سويۇۋالدىغان ئادەتتىن ئاستا-ئاستا يوقىلىپ كېتىش ئېھتىماللىقىدىن ئالدىن بېشارەتتۇر. ھەممىمىزگە مەلۇم ئارمان شىركىتى يوقىلىپ بولۇش گىردابىغا بېرىپ قالغان ئاتا-بوۋىلىرىمىز ئوزۇقلىنىپ كەلگەن تالقانى ئەسلىنى، نامىنى يوقاتمىغان ھالدا يېڭى تېخنىكىلار بىلەن ئىشلەپ، ئاپتونوم رايونىمىزغا، جۇڭگوغا ھەتتا دۇنياغا تونۇتتى. دېمەك، ئارمان شىركىتى زور تەرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق ئاخىرى ئۇيغۇرلارنىڭ تالقان مەدەنىيىتىنى ياراتتى. شۇڭا چۆچەكتىكى ھەر مىللەت خەلقىمۇ خۇددى ئارمان شىركىتىدەك ئۆزلىرىنىڭ ئاتا بوۋىلىرىدىن تارتىپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان قىشتا سوقۇم سويۇۋالدىغان، سوقۇم گۆشىنى تۈزلەپ، سۈرلەپ ئۇنىڭدىن چۈچۈك، قىزا تەييارلاۋالدىغان ئادەتتىن داۋاملاشتۇرالسا، سوقۇم ئادەتىمۇ بىرگە داۋاملاشقان بولاتتى.

كۆرسەتكۈچلەر:

- ① « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.
- ② « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » (3 - قىسىم) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1992 - يىل نەشرى.
- ③ « ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999- يىل نەشرى.
- ④ « قازاق تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى » 1999 - يىل نەشرى.

MIRAS

«نۇرسىن تۇغۇلۇش» مونتېنىسكىڭ كۆچۈشى

يالقۇن تۇرسۇننىياز

موتىق دېگەن بۇ ئۇقۇمنى تومپسېن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ ئارنىي تۈزگەن خەلق چۆچەكلىرى ۋەقە-لىكى تىپىنىڭ ئاچقۇچىنى تۈزۈش جەريانىدا، پەقەت ۋەقەلىك تىپىغا ئاساسەن ئاچقۇچ تۈزگەندە چۆچەك ۋەقەلىكىنى ئىزدەش ۋە چۆچەك تەتقىقاتىنىڭ ئېھتىياجىنى تازا قاندۇرالمىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان. شۇنىڭ بىلەن تومپسېن ۋەقەلىكى يەنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلەپ ئەڭ كىچىك بىرلىك يەنى موتىفلارغا ئاجىرتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. سېلىشتۇرما تەتقىقاتىن ئېلىپ ئېيتقاندىمۇ موتىق بولسا ۋەقەلىككە قارىغاندا ناھايىتى كەڭ كۆلەمدىكى خەلقئارالىققا ئىگە بولغاچقا تومپسېن 1932 - يىلدىن 1936 - يىلغىچە ناھايىتى زور كۈچ سەرپ قىلىپ، 6 توملۇق «خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ موتىفلار ئاچقۇچى» نى تۈزۈپ چىققان. بۇ كىتابقا خەلق چۆچەكلىرىدىكى موتىفلارنى كىرگۈزۈپلا قالماي يەنە ئەپسانە، داستان، مەسەل ۋە چاقچاق قاتارلىقلارنىڭ مونتېنىسكىمۇ كىرگۈزگەن.

موتىق - خەلق چۆچەكلىرى، ئەپسانە ۋە داستانلار قاتارلىق بايىنىي ژانىرلاردىكى ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرىدىكى مەزمۇن بايىنىنىڭ ئەڭ كىچىك بىرلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەمەلىيەتتە بارلىق موتىفلار ۋەقەلىككە نىسبەتەن ئېتىلغان. ۋەقەلىك بولسا بىر قانچە موتىفلارنىڭ ئورگانىك بىرىكىشىدىن تۈزۈلدى ۋە ياكى بىر قاتار نىسبەتەن مۇقىملىققا ئىگە بولغان موتىفلارنىڭ گۈرۈپپىلاپ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىدىن بىر ئەسەر ۋەقەلىك مەزمۇنىمۇ شەكىللىنىدۇ. نۇرغۇن موتىفلارنى ئالماشتۇرۇش ۋە موتىفلارنىڭ ئورگانىك بىرىكىشىدىن ۋەقەلىك شەكىللىنىدۇ ياكى نۇرغۇن موتىفلارنى ئالماشتۇرۇش ياكى يەنىمۇ تەرتىپتە ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق يىڭى بىر ئەسەرنى ياراتقىلى، ھەتتا بۇ ئارقىلىق ئەسەرلەر ژانىردىنمۇ ئۆزگەرتىشكە بولىدۇ.

دۇنيا مىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئەل ئەدەبىياتىدىكى موتىفلار ئاساسەن

ئوخشاش بولىدۇ. ئەمما ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەلىك شارائىتى ۋە ئەينى چاغدىكى تۇرمۇش ئادەتلىرى ئاساسىدىكى پەرقلەر يەنە بەزىبىر موتىفلارنىڭ روشەن پەرقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. يەنە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تارقىلىشچان ۋە تارقىلىش جەريانىدا مەلۇم نىسبەتتە ئۆزگىرىدىغان خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى تارقىلىش جەريانىدا مەيلى مەزمۇن بولمىسۇن ۋە ياكى شەكىل جەھەتتىن بولمىسۇن ئۆز ئارا بىر - بىرىگە ناھايىتى روشەن تەسىر - لەرنى كۆرسەتكەن. بۇ تەسىرلەرنى تارقىتىش قوبۇل قىلىش مۇناسىۋىتىنى چىقىش قىلىپ، ئەسەرلەر تارقىلىش جەريانىدا بىرەر جۇغراپىيەلىك دائىرە ۋە ئۇنىڭ تارقىلىش يۈزلىشىنى ئىگىلەش ئارقىلىق، مەلۇم بىر ئەسەرنىڭ قايسى رايوندا ياكى قايسى مىللەتتە بالدۇر پەيدا بولغانلىقىنى، ئاندىن قايسى مىللەت ياكى قايسى رايونغا تارقالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا بولىدۇ. بۇ يەنە بىر مىللەتنىڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئىچىدىكى مەلۇم بىر ژانىردىكى مەلۇم بىر موتىفنىڭ يەنە بىر ژانىرغا كۆچۈشكە ئەھۋاللارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەمما بىر مىللەت خەلق ئەدەبىياتىدىكى مەلۇم بىر ژانىرنىڭ يەنە بىر ژانىرغا ئۆزگىرىش ھادىسىسى يەنى مۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئەمما بىز

نىڭ بۇ يەردە ھەل قىلىدىغان مەسىلىمىز بۇ ئەمەس. ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى تەتقىقاتىدا بىر قىسىم نەتىجىلەر قولغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن، مۇتەئەسسىپلەرنى تەتقىق قىلىپ رەتلەپ ئۇنى مەلۇم سىستېمىغا كەلتۈرۈش ئىشى تېخى سىستېمىلىق ئىشلەنمىدى. ئەمما ئوسمان ئىسمائىل خەلقئارادىكى چۆچەك تەتقىقاتىدىكى يىڭى نەزەرىيەلەرنى قوللىنىپ، ئۇيغۇر خەلق چۆچەكلىرىنىڭ ئىچىدىكى بىر تۈر بولغان ئۇيغۇر سېمىيلىك چۆچەكلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئىشلەپ، ئۇيغۇر سېمىيلىك چۆچەكلىرىنى سىستېمىلىق ھالدا تىپلارغا ئاجراتقان، ئەنئەنىۋى مۇتەئەسسىپلەرنى ئايرىغان ۋە مەزمۇنىنى شەرھىلەپ چۈشەندۈرگەن.

تۈركىي تىللىق خەلقلەردە جۈملىدىن پېرسونالارنىڭ نۇردىن تۇغۇلۇشىغا ئائىت ئەپسانىلەر خېلى كۆپ بولۇپ، بۇ جەھەتتە ئەتراپلىق تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى.

بىز بۇ ماقالىمىزدا دەل ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى ئەپسانە ژانىرىدىكى «تۇغۇلۇش موتىقى» نىڭ ئىچىدىكى «نۇردىن تۇغۇلۇش موتىقى» نىڭ رىۋايەت-لەرگە كۆچۈش ھادىسىسىنى قىسقىچە تەھلىل قىلىمىز.

ئۇيغۇر خەلقى يىراق قەدىمكى زاماندا ئۆزلىرىنىڭ ساددا تەبىئەت قاراشلىرىغا ئاساسەن مول مەزمۇنلۇق ئەپسانىلەرنى ياراتقان. بۇ ئەپسانىلەردە قەدىمكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەبىئەتكە بولغان ساددا چۈشەنچىلىرى ئىپادىلەنگەن بولۇپلا قالماستىن بەلكى يەنە، ئۇلارنىڭ تەبىئەت بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ ھاياتىنى قامداشقا بولغان ئۇرۇنۇشلىرى، شۇنداقلا گۈزەل ئارزۇ-ئارمانلىرى ئىلاھلاشتۇرۇلغان ھالەتتە ئەكس ئەتتۈرۈلدى. ئۇيغۇر خەلق ئەپسانىلىرىنىڭ بىر تۈرى بولغان «يارالمىش ئەپسانىلىرى» دە دەل قەدىمكى ئۇيغۇر كىشىلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەر شارىغا قانداق يول بىلەن پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدىكى ئىپتىدائىي ئىزدىنىشلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

«ئوغۇزخان» داستانىدىكى ئوغۇزخاننىڭ ئايالىنىڭ نۇردىن تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىسىدە مۇنداق

بايان بېرىلگەن «كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئوغۇز خاقان بىر جايدا تەڭرىگە سېغىنىۋاتاتتى، ئەتراپ قاراڭغۇلىشىپ، ئاسماندىن بىر كۆك نۇر چۈشتى، بۇ نۇر كۈندىن نۇرلۇق، ئايدىن يورۇق ئىدى. ئوغۇز خاقان ئۇنىڭ يېنىغا بېرىپ بۇ نۇرنىڭ ئىچىدە بىر قىز بارلىقىنى كۆردى، ئۇ قىز تەنھا ئولتۇراتتى. ئۇ ئىنتايىن چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇنىڭ پىشانىسىدە ئاتەشتەك نۇرلۇق بىر مېڭى بولۇپ، بۇ مېڭى قوتۇپ يۇلتۇزغا ئوخشاشتى. بۇ قىز شۇنچىلىك گۈزەل ئىدىكى، ئۇ كۈلسە، كۆك تەڭرىمۇ قوشۇلۇپ كۈلەتتى، ئۇ يىغلىسا كۆك تەڭرىمۇ بىللە يىغلار ئىدى. ئوغۇز خاقان ئۇ قىزنى كۆردى - دە، ئەس - ھوشىنى يوقاتتى ۋە ئۇ-نىڭغا ئاشق بولدى، بۇ قىزنى ئالدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولۇپ ئارمانغا يەتتى، بۇ قىز ھامىلدار بولدى، كۈنلەر ئۆتۈپ، تۈنلەر ئۆتۈپ، ئۇنىڭ كۆزى يورىدى ۋە ئۈچ ئوغۇل تۇغدى، تۇنجىسىغا كۈن، ئوتتۇرىچىسىغا ئاي ۋە كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئات قويدى» ①.

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئەن لۇشەننىڭ زامانىدىكى ياۋ رۇنېڭ يازغان ئەن لۇشەن قىسسىسى دېگەن ئەسەردە خاتىرىگە ئېلىنغان ئەن لۇشەننىڭ تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىدە نۇردىن تۇغۇلۇش توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك بايان بار ②:

بۇ ئەپسانىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

«ئەن لۇشەن يىڭجۇلۇق شالغۇت غۇزلاردىن بو-لۇپ، ئەسلى ئىسمى ئاتلاغسان. ئۇنىڭ ئاتىسى تۈركلەرنىڭ ئاشدېل ئۇرۇقىدىن بولۇپ، ئەسلىدە بىر پېرىخون ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغاچقا ئۇ ئاتلاغسان تەڭرىسىگە تېۋىنىپتۇ. ئەن لۇشەن مانا مۇشۇ تەڭرىدىن ئايرىدە بوپتۇ. ئەن لۇشەن تۇغۇلغان كېچىسى ئالەم قىزىل نۇرغا پۈركىنىپتۇ، ئەتراپتىكى ھايۋانلار ھۇۋلاپ - ھۆركىرىشىپ كېتىپتۇ. كۆككە قاراپ تۇرغانلار ئاقار يۇلتۇزدەك ئۇچقۇنلارنىڭ ئانا ياتقان چېدىر ئۈستىگە چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ ئاجايىپ ئىش خېلى بىر مەزگىللەرگىچە داۋاملىشىپتۇ. ئانا بۇنى تەڭرىنىڭ كارامىتى دەپ قاراپ تۇغۇلغان

ئوغۇلغا ئاتلاغان دېگەن تەڭرىنىڭ ئىسمىنى قويۇپتۇ. تۈركلەر ئۇرۇش تەڭرىسىنى ئاتلاغان دەپ ئاتايدۇ. كەن. ئۇ دادىسىدىن كىچىك يېتىم قالغاچقا ئانىسى بىلەن تۈركلەر ئارىسىدا چوڭ بولۇپتۇ».

يۇقىرىدىكى ئەپسانە دەل تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە 755 - يىلى پارتلىغان ئەن لۇشەن، شىسىمىڭلار توپلىغىنىڭ داھىيسى يەنى تاڭ سۇلالىسىنى زاۋاللىققا يۈزلەندۈرگەن قوزغىلاڭنىڭ داھىيسى ئەن لۇشەننىڭ دۇنياغا كېلىشى توغرىسىدىكى ئەپسانە.

«ئوغۇزخان» داستانىدىكى ئوغۇزخاننىڭ ئايالىنىڭ «نۇر» دىن تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانە ۋە ئەن لۇشەننىڭ «نۇر» دىن تۇغۇلۇشى توغرىسىدىكى ئەپسانىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان

«نۇردىن تۇغۇلۇش» توغرىسىدىكى بۇ مەتبۇئات، ئۇيغۇرلارنىڭ يارالمىش ئەپسانىلىرىدىكى بىر تۈپكى مەتبۇئات.

بۇ «نۇردىن تۇغۇلۇش» توغرىسىدىكى مەتبۇئات كېيىنكى دەۋرلەردە ئەجدادلار يەنە رىۋايەتكە يۈتكەپ ياكى كۆچۈرۈپ ئىشلەتكەن. بۇ مەتبۇئات «بۇگۈنكى (بۇقۇ تېكىن)» رىۋايىتىدە تۆۋەندىكىدەك بايان قىلىندۇ:

«ئۆز زامانىسىدا قارقۇرۇمدا تۇغلا ۋە سېلىنغا دەيدىغان ئىككى دەريا بولۇپ، ئۇلار «قاملانچۇ» دېگەن يەر دەپ بىر - بىرىگە قوشۇلدىكەن. بۇ ئىككى دەريا ئارىلىقىدا ياندىشىپ ئۆسكەن ئىككى تۈپ دەرىخ بار ئىكەن، ئۇلار ئۇنىڭ بىرىنى خۇسۇخ دەيدىكەن. ئۇ قا-رىغاغا ئوخشاش بولۇپ، يوپۇرماقلىرى قىشتا قېيىن دەرىخىگە ئوخشاپ قالىدىكەن. مېۋىسىمۇ قارىغاغا ئوخشاش بولۇپ، يەنە بىرىنى «توز» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ئىككى دەرىخنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر دۆڭ بار ئىكەن. قۇياش نۇرىدا بۇ دۆڭ بارغانسېرى چوڭىيىپ ئېگىزلەپتۇ. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بۇ مۆجىزىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپتۇ. ئۇلار بۇ دۆڭگە ئەيمىنىپ تەزىم قىلىپ يېقىنلىشىپتۇ. بۇ چاغدا ئۇلارغا ناخشىغا ئوخشاش يېقىملىق ئاۋاز ئاڭلىنىپتۇ. ھەر كۈنى كەچتە شۇ دۆڭنى چۆرىدەپ، 30 قەدەم ئارىلىققا بىر پارچە

20081

نۇر چۈشۈپ تۇرىدىكەن، دۆڭنىڭ ئىچىدىن خۇددى ھامىلىدار ئايال بوشانغاندىكىدەك دۇنياغا يېڭى كەلگەن بوۋاقنىڭ ئاۋازى ئاڭلىنىپتۇ دە، دۆڭلۈكتىن بىر ئىشىك ئېچىلىپتۇ. قاراشسا دۆڭلۈكنىڭ ئىچىدە چېدىردەك بەش ھۇجرا، ھۇجرىلار ئىچىدە بىردىن ئوغۇل بالا ئولتۇرغىدەك، بالىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئېغىزىدا بىردىن ئېمىزگۈ بار ئىكەن. ھەر بىر ھۇجرىنىڭ ئۈستىدە بىر - بىر كۈمۈش تور يېپىقلىق تۇرغىدەك. قەبىلە ئاقسا - قاللىرى بۇ غەلەتە ئىشنى كۆرۈپ ھەيران قېلىشىپ، باش ئۇرۇپ تەزىم قىلىشىپتۇ. بىردىنلا غۇر - غۇر شا - مال چىققانداك بوپتۇ - دە، ھېلىقى بالىلار ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىشقا باشلاپتۇ. ئۇلار مېڭىپ تاش ئۆيىدىن چىقىشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر بۇ بالىلارغا قاراشقا بىردىن ئىنىكئانا تەيىنلەپ، ئۇلارنىڭ نامىغا تۈرلۈك مۇرا - سىملارنى ئۆتكۈزۈپتۇ. بالىلار ئەمچەكتىن ئايرىلىشى بىلەنلا تىلى چىقىپ، گەپ قىلالايدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كىشىلەردىن ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ كىملىكىنى سوراپتۇ. كىشىلەر ئۇلارغا ھېلىقى ئىككى تۈپ دەرىخنى كۆرسىتىپ قويۇپتۇ. ئۇلار دە - رەخكە خۇددى ئاتا - ئانىسىغا مۇئامىلە قىلغاندەك تىزلىنىپ تەزىم قىلىپتۇ. بۇ ئىككى تۈپ دەرىخ ئۆس - كەن يەرگىمۇ تەزىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپتۇ. شۇ ئەسنادا ئۇ ئىككى تۈپ دەرىختىن ئۈستۈمۈتلا: «ئەي بالىلار، سىلەر بۇ يەرگە دائىم كېلىپ بىزنى يوقلاپ تۇرۇڭلار، بىز سىلەرگە ئۇزاق ئۆمۈر، مەڭگۈ شانۇ شاۋكەت تىلەيمىز» دېگەن سادا كېلىپتۇ. شۇ يەردە ياشايدىغان قەبىلىلەرنىڭ كىشىلىرى كەينى - كەينىدىن كېلىپ، بۇ بەش بالىنى خۇددى شاھزادە - لەردەك ئىززەتلەپتۇ، ئۇلار قايتىش ۋاقتىدا بۇ بالىلار - نىڭ چوڭىغا «سەنقۇر تېكىن»، ئىككىنچىسىگە «قۇت تېكىن»، ئۈچىنچىسىگە «توقلا تېكىن»، تۆتىنچىسىگە «ئور تېكىن»، بەشىنچىسىگە «بۇقۇ تېكىن» دەپ ئات قويۇپتۇ. بۇ مۆجىزىلەرنى كۆرگەن كۆپچىلىك بۇ بەش ئوغۇلدىن بىرىنى ئۆزلىرىگە ئاتلىققا ۋە پادى - شاھلىققا تاللاشقا قوشۇلۇپتۇ. ئۇلار بۇ بەش شاھزادە تەڭرى تەرىپىدىن ئاتا قىلىنغان دەپ قارايدىكەن. بو -

قۇخان (بۇگۇخان) نىڭ پەزىلەت ۋە پاراسەتتە باشقا بالىلاردىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ھەممە قەبىلىلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى بىلىدىغانلىقىنى بايقىشىپتۇ. شۇڭا ئۇنى خاقانلىققا كۆرسىتىپ، كاتتا مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، تەختكە چىقىرىپتۇ.

بىر قېتىم بوقۇخان چۈشىدە بىر پەرىزاتقا يولۇقۇپ- تۇ. پەرىزات بوقۇخاننى ئاق تاغ يەنى «قۇت تاغ» قا باشلاپ كەپتۇ. ئۇلار شۇ يەردە يەتتە يىل ئالتە ئاي يىگىرمە كۈن بىللە تۇرۇپتۇ. ئەڭ ئاخىرقى خوش- لەشىدىغان كېچىسى پەرىزات بوقۇخان (بۇگۇخان) غا «پۈتۈن ئالەم سىزنىڭ بولغاي» دەپتۇ. بوقۇخان (بۇگۇخان) لەشكەرلىرىنى توپلاپ، ئاغا- ئىنى، قوۋم- قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ موڭغۇللار، قىرغىزلار، تاڭغۇتلار، قىتانلارنى بويسۇندۇرۇپ نۇرغۇن غەنىمەتلەرگە ئېرىشىپتۇ ۋە ئۇ يەر- گە ئوردۇبالىقىنى سالدۇرۇپتۇ. بوقۇخان (بۇگۇخان) يەنە بىر چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بىر ئاق لىباسلىق بوۋاي «بۇنى يېنىڭدىن ئايرىماي ساقلىساڭ، پۈتۈن جاھان سېنىڭ بولغاي» دەپ بىر پارچە قاش بېرىپتۇ. چۈشىدە بولغان بۇ بېشارەتتىن كېيىن، بوقۇخان (بۇگۇخان) ھەر تەرەپكە لەشكەر تارتىپتۇ. غەرب- تە بارلىق ئوت- سۈيى مول تۈزلەڭلىكلەرنى ئېلىپتۇ. ئۇ يەرگە بالاساغۇن شەھىرىنى سالدۇرۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ 21 يىل ئىچىدە پۈتۈن ئالەمنى بويد- سۇندۇرۇپ بولۇپتۇ» ③.

مىلادى 1331 - يىلى تىكلەنگەن «ئىدىقۇت خان- نىڭ تۆھپىلىرى» ④دە مۇنداق خاتىرىلەر ئويۇلغان: «قۇچۇ خانغا قاراشلىق ئۇيغۇرلار يېرىدە قارا قۇ- رۇم دەيدىغان بىر تاغ بولۇپ، تاغنىڭ يېنىدا توغلا ۋە سېلىنكا دېيىلىدىغان ئىككى دەريا بار ئىكەن، بىر كۈنى ئىككى دەريا ئوتتۇرىسىدىكى دەرىخنىڭ ئۈستىگە ئۈشۈمۈتلا نۇر چۈشۈپ، ئۇ دەرىخ ئىككى قات بو- لۇپ قاپتۇ. ئارىدىن توققۇز ئاي ئون كۈن ئۆتكەند- دىن كېيىن، دەرىخ يېرىلىپتۇ. دە، بەش بالا تۇغۇ- لۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەڭ كەنجىسىنىڭ ئىسمى «ئېسەن بۇقۇ قاغان» ئىكەن. ئېسەن بۇقۇ قاغان چوڭ بول-

غاندىن كېيىن، ئۆز ئېلىگە پادىشاھ بولۇپتۇ. قىرىق نەچچە ئەۋلاد 520 يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ» . دېمەك، يۇقىرىدىكى ئىككى رىۋايەتتە بۇقۇخان (بۇ- گۇخان) نىڭ تۇغۇلۇشىنىڭ مەنبەسىنى نۇر ياكى نۇرغا باغلاپ چۈشەندۈرۈلگەن.

بىزگە مەلۇم، «رىۋايەت- بەلگىلىك تارىخىي شەخس، تارىخىي ۋەقە، ئاسارە- ئەتىقە ۋە يەر ناملى- رى، تەبىئىي مەنزىرە، ئىجتىمائىي ئادەت قاتارلىقلارنىڭ پەيدا بولۇشىغا مۇناسىۋەتلىك ھېكايىلەردىن ئىبارەت.» ⑤

رىۋايەتنى رۇس ئاكادېمىكى د. ۋ. گىرىكوف «خەلق ئۆزى ئېيتىپ بەرگەن تارىخ» دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا بۇنى مەلۇم بىر شەخس بايان قىلىپ بېرىدۇ.

ئەپسانە دېگىنىمىز، ماركىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيت- قاندا «ھەر قانداق بىر ئەپسانىدە تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ۋە تەسەۋۋۇرنىڭ ياردىمىدە تەبىئەت كۈچلىرىگە ھۆ- كۈمرانلىق قىلىنىدۇ ، تەبىئەت كۈچلىرى بويسۇندۇ- رۇلىدۇ ۋە تەبىئەت كۈچلىرى ئوبرازلاشتۇرۇلىدۇ، شۇڭا بۇ تەبىئەت كۈچلىرىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىنىشقا ئەگىشىپ ئەپسانىلەرمۇ يوقلىدۇ» ⑥.

ئەپسانە ئىستىخىلىك بەدىئىي تەسەۋۋۇر ئارقىلىق ئىدىيىۋى ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان ئاممىسىز سەنئەت ئىجادىيىتىدىن ئىبارەت. ئۇ تەبىئەتكە چوقۇنۇش ئەۋج ئالغان ئىپتىدائىي تارىخىي دەۋردىكى ئىنسانلارنىڭ كول- لېكتىپ تونۇشىدىن پەيدا بولغان.

رىۋايەتلەر ئىنسانلارنىڭ تەبىئەتكە بولغان كول- لېكتىپ تونۇشىنىڭ سەمەرسى بولغان ئەپسانىلەردىن خېلىلا كېيىن پەيدا بولغان. ئەپسانىلەر ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە پەيدا بولۇپ، خەلقنىڭ تەبىئەتكە بولغان ساددا ۋە خىيالىي چۈشەنچىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرگەن. كىشىلەرنىڭ تەبىئەتكە بولغان چۈشەنچىلىرىنىڭ چوڭ- قۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ ئەپسانىلەرنىڭ ئورنىنى تەدرى- جى ھالدا رىۋايەت ئېلىشقا باشلىغان. ئەپسانىلەر خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقىلىش جەريانىدا ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن مەزمۇنلار كېيىنكى دەۋردە پەيدا بولغان

MIRAS

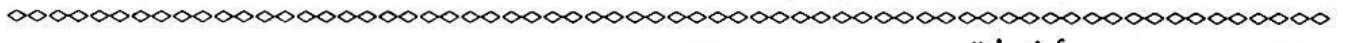
كۆرسەتكۈچلەر:

- ① ئابدۇقەييۇم خوجا، تۇرسۇن ئايۇپ، ئىسراپىل يۈسۈپ قاتارلىقلار تۈزگەن «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىلى 4 - ئاي 1 - باسىم - سى، 140-141- بەتلەر.
- ② ئۆمەر جان نۇرى: «ئۇيغۇرلاردىكى نۇردىن تۈزۈلۈشكە دائىر تۇنجى ئەپسانە»، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 2002 - يىلى 1 - سان.
- ③ ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993- يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى، 66-67-بەتلەر.
- ④ يۇقىرىقى كىتاب، 68-69-بەتلەر.
- ⑤ جۇڭ جىڭخۇي: «خەلق ئېغىز ئەدەبىيات نەزەرىيىسى» (خەنزۇ-چە)، شاڭخەي ئەدەبىيات-سەنئەت نەشرىياتى، 1982- يىلى نەشر، 183- بەت.
- ⑥ ماركس: «سىياسى ئىقتىساد تەنقىدى» گە مۇقەددىمە، «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم (خەنزۇچە)، خەلق نەشرىياتى، 1973- يىلى نەشرى، 113- بەت. پايدىلانمىلار:
1. ئابدۇكېرىم راخمان: «يېك بولىدىكى ئەپسانە - رىۋايەتلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999- يىلى 7 - ئاي 2 - باسىمى.
3. ئۆمەر جان نۇرى: «ئۇيغۇرلاردىكى نۇردىن تۈزۈلۈشكە دائىر تۈند-جى ئەپسانە» «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»، 2002 - يىلى 1 - سان.
4. ئابدۇرېھىم ھەبىبۇللا: «ئۇيغۇر ئېتنوگرافىيىسى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1993- يىلى 4 - ئاي 1 - نەشرى (ئاپتورى: خوتەن پىداگوگىكا تېخنىكومدا)

رىۋايەتلەرگە سىڭىپ كىرگەن ياكى بۇ رىۋايەتلەرنى بەزى بىر مەزمۇنلار بىلەن تەمىنلىگەن. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، خەلق ئاممىسى رىۋايەتتىكى مەلۇم بىر نەرسىنى بايان قىلىپ ئۇنى چۈشەندۈرۈشكە ئامال تاپالمىغاندا، تەبىئىي ھالدا ئەپسانىلەردىكى مۇناسىۋەت-لىك مەزمۇنلارغا ئىلتىجا قىلغان ياكى ئەپسانىلەردىكى بەزىبىر مەزمۇنلارنى رىۋايەتلەرگە كۆچۈرۈپ ئەكىلىپ بايان قىلىپ، دېمەك، ئۇيغۇر خەلق ئېپوس ۋە داستانلىرى، ئەپسانىلەردىكى موتىفلار ماكان ۋە زامانىنىڭ چەكلىمىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، كېيىنكى دەۋر ئېغىز ئەدەبىياتىمىز ئۈچۈن مۇھىم ئۆرنەكلىك رولىنى ئوينىغان بولۇپ، نۇرغۇنلىغان رىۋايەت، چۆچەكلەر بۇ خىل موتىفلاردىن ئۈلگە ئېلىپ ئۆز سۆزلىرىنى بېيىتى ۋە شۇ ئارقىلىق موتىفلار ئۆزىگە جۇغلانغان ياكى ئۆز ئىچىگە سىڭدۈرگەن قەدىمكى مەدەنىيەت ئېلىم-ئىپتىلىرىنى دەۋرىمىزگىچە ئېلىپ كېلىلدى.

موتىق تەتقىقاتى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىمىزدىكى سەل قاراشقا بولمايدىغان تەتقىقات تېمىسى. شۇڭا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىكى موتىفلار ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بېرىشقا تۇغرى كېلىدۇ.

2008.1

ئېغىرلىق

— بۇ قوش خۇشاللىق دېگەن نېمە؟ — دەپ سوراپتىكەن، مومىسى:

— سىلەر كەلسەڭلەر مەن خۇش بولۇپ كېتىمەن، كېتىدەن چىغان چېغىڭلاردا تېخىمۇ خۇشال بولىمەن، — دەپتۇ.

كىم ئالدىدا كىم كەينىدە
تاماق ۋاقتىدا بەش ياشلىق بالا دادىسىدىن:

بىر خانىمنىڭ ئېغىرلىقى 120 كىلوگرامدىن ئېشىپ كېتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ دوختۇر خانغا بېرىپتۇ. دوختۇر: — ئەڭ يېنىڭ ۋاقتىڭىزدا قانچە كىلو كېلەتتىڭىز؟ — دەپ سوراپتۇ. خانىم بىر دەم ئويلىنىپ: — ئۈچ يېرىم كىلو — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

قوش خۇشاللىق

— نېمىشقا بالا دادىسىغا ئوخشايدۇ دەيدۇ، دادىسى بالىسىغا ئوخشايدۇ دېيىشكە بولمايدۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. دادىسى: — مەن سوراپ باقاي، ئالدىدا دادا بولامدۇ ياكى بالىمۇ؟ — دەپتۇ. بالىسى:

— ئەلۋەتتە ئالدىدا بالا بولىدۇ. دە، چۈنكى ئاپام مېنى تۇغقاندىن كېيىن سەن دادا بولدۇڭ ئەمەسمۇ! — دەپتۇ.

خۇرسەنئاي مەتىمىن تەرجىمىسى

ئىككى كۈنلۈك دەم ئېلىشتا دادىسى ئوغلىنى چوڭ ئۆيگە ئەكىلىدىكەن. بالىسى بۇ ئۆيدە قانغۇچە ئويلىنىدىكەن. بىر كۈنى نەۋرىسى كېتىدىغان چاغدا ھېرىپ چارچىغان مومىسى نەۋرىسىگە:

— نەۋرەم كەلسە ماڭا قوش خۇشاللىق بولىدۇ، — دەپتۇ.

دادىسى ۋە ئوغلى بۇنى چۈشەنمەي:

لىپ بولغانلىقىڭىزنى ئۇنتۇپ قالسىز!
ئېرى:

خاتالاشتىڭ، دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، ھەر قېتىم
چىرايلىق قىزلارنى كۆرگىنىدە ئۆزۈمنىڭ توي قىلىپ
بولغانلىقىمدىن كۆڭلۈم بەك يېرىم بولىدۇ.
بۇرە ۋە زىراپە

بىر بۇرە زىراپىنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە ئۇنى يېمەكچى
بوپتۇ. بۇ چاغدا زىراپە:

— مېنى يېمەلمەيسەن، — دەپتۇ. بۇرە ھەيران بو-
لۇپ:

— نېمىشقا؟ — دەپ سوراپتۇ.

— چۈنكى مەن دۆلەتلىك ئىككىنچى — دەرىجىلىك
قوغدىلىدىغان ھايۋان تۇرسام! — دەپتۇ زىراپە.

— ئىككىنچى دەرىجىلىك قوغدىلىدىغان ھايۋاننى دەپ

بىرىنچى دەرىجىلىك ھايۋان ئاچ قالسا بولامدۇ؟ —
دەپتۇ بۇرە.

بالىنىڭ غېمى

ئوقۇش باشلاندى بىراق ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىرگەن
بىر بالىنىڭ مەكتەپكە بارغۇسى كەلمەپتۇ. ئاپىسى
ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ:

— قانۇن بويىچە بالىلار 7 ياشتىن 15 ياشقىچە
مەكتەپتە مەجبۇرىي ئوقۇيدۇ، — دەپتۇ.

— ئۇنداقتا مەن 15 ياشقا كىرگەندە سەن مېنى

ئالغىلى كېلەمسەن؟ — دەپتۇ بالا تېخىمۇ يىغلام-
سىراپ.

ئۇنىڭ ئىسمىنى ئېيتىپ بېرىڭ

بىر يىگىت ئىشخانىسىدىكى بىر چىرايلىق قىزنى ياخشى
كۆرۈپ قاپتۇ ۋە ئاخىرى ئۇ قىزنى بىللە تاماق يې-

يشكە ئۆتۈنۈپتۇ. ئىككىسى تاماق
يەپ ئايرىلىدىغان چاغدا يىگىت
يانچۇقىدىن نەپىس بىر قۇتىنى

چىقىرىپ ئېچىپتۇ. ئىچىدە ئىنتايىن
چىرايلىق ئاق ئالتۇن ئۈزۈك بار
ئىكەن.

— مەن بىلەن توي قىلىشىڭىز، بۇ مېنىڭ سوۋغام،

يۇمۇرلار

قانغۇچە كۈلسۈپلىك

مۇرەسسەلىشىش

بىر ئوۋچى بىر چوڭ ئېيىقنى قارغا ئالماقچى
بولغانىكەن، ئېيىق بىردىنلا زۇۋانغا كېلىپ:

— مېنى ئالدىراپ ئاتما، نېمە ھاجىتىڭ بولسا دە-

گىن، مەن بېرەي، — دەپتۇ.

ئوۋچى مىلتىقىنى ئاستا يىغىشتۇرۇپ:

— ماڭا بىر خۇرۇم چاپان لازىم ئىدى، — دەپتۇ.

— بۇ تەس ئىش ئەمەس، كېلە ئولتۇرۇپ پاراڭلى-

شايلى، — دەپتۇ ئېيىق ۋە ئۈستىدىكى ئېيىق تېرىسىنى

ئېلىپ ئوۋچىغا سۈنۈپ، — ھەر ئىككىلىمىز رازى بول-

دۇقمۇ، مېنىڭمۇ قورسىقىم ئاچمىدى، سەنمۇ خۇرۇم

چاپان كىيىڭ، — دەپتۇ.

ئۇقۇشماسلىق

دوستۇم ئىككىمىز قۇياشنىڭ چىقىشىنى كۆرمەكچى

بولدۇق. قۇياش ئاستا — ئاستا كۆتۈرۈلدى. بۇ چاغدا

دوستۇم ھاياجانلىنىپ كىچىك بالغا ئوخشاپ قالدى.

ئۇ ئالدىدىكى دەرەخنى كۆرسىتىپ:

— چاققان بول، مەن كۆردۈم، — دەپ ۋارقىرىدى

ۋە يەنە كۆرسىتىپ:

— ھا، ھا، مەن كۆردۈم، كۆردۈم، — دەپ تې-

خىمۇ ۋارقىرىدى. بۇ چاغدا دەرەخنىڭ ئارقىسىدىن

ئىشتىنىنى كۆتۈرگەن ھالدا بىر ئەر كىشى چىقتى ۋە

ناھايىتى ئاچچىقلانغان ھالدا:

— كۆرسەڭ كۆرگەنسىن، نېمەنچە كۈلسەن؟ دەپ

ۋارقىرىدى.

ھەر كالىدا ھەر خىيال

ئايالى:

— سىز بەك ئەخلاقسىز ئىكەنسىز، ھەر قېتىم

چىرايلىق قىزلارنى كۆرگىنىڭىزدە، ئۆزىڭىزنىڭ توي ق-

كۆلكە - جان ئوزۇقى

ماس - دەپ ئويلاپ خۇشال بوپتۇ .
 بىراق شۇ كۈنى نۇرغۇن كىشىلەر دەرۋازا ئالدىغا كەپ-
 لىپ:

- بۇ سائەت توغرىمۇ ؟ - دەپ سوراپتۇ .
 ئۆلۈش ئۇسۇلى

پادىشاھ بىر جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىپتۇ .
 جىنايەتچى ئازراق كەڭچىلىك قىلىشنى ئۆتۈنۈپتۇ . پا-
 دىشاھ:

- سەن ئېغىر جىنايەت ئۆتكۈزدۈڭ، سەن ئۆلۈمگە
 لايىق . شۇنداقتمۇ سەندىن سوراپ باقاي، سنى قايسى
 ئۇسۇلدا ئۆلتۈرسەك بولىدۇ؟ - دەپ سوراپتۇ . جىنا-
 يەتچى:

- ئۇنداق بولسا مەن قېرىپ ئۆلەي! دەپتۇ .
 ھېسابلاش خاتا

ئوغلى:

- دادا، سېنىڭ ھېسابلاش سەۋىيەڭ ئاپامنىڭكىگە
 يەتمەيدىكەن .
 دادىسى:

- قانداق دەيسەن؟

ئوغلى:

- سەن كۈندە ئاپامغا ھېسابات ئۆتكۈزگەندە، ئاپام
 خاتا، ئېشىپ قالغان پۇل نەگە كەتتى؟ دەيدىغۇ؟

تاللاش

بىر يىگىت ئۆزىدىن نەچچە ياش چوڭ بىر قىزغا
 ئۆيلىنىپتۇ . ئاغىنىلىرى ھەيران بولۇپ:

- نېمىشقا چوڭ خوتۇن ئېلىۋالدىڭ؟ - دەپ سوراپتۇ .

يىگىت: - پۇل خەجلەپ ئالغاندىكىن چوڭنى تاللا-

مامدىم ! دەپ جاۋاب بېرىپتۇ .

(داۋامى 76-بەتتە)

خۇرسەنئاي مەتىمىن تەرجىمىسى

ئۈزۈكنىڭ كەينىگە ئىسمىڭز ئويۇلغان، - دەپتۇ يە-
 گىت . قىز تېغىرقاپ قاپتۇ ۋە:

- خاپا بولماڭ، مېنىڭ سۆيگەن يىگىتىم بار ئىدى،
 - دەپتۇ .

بۇ چاغدا يىگىت تۇرۇپ قاپتۇ ۋە ئالدىراپ:

- ئۇنداقتا يىگىتىڭىزنىڭ ئىسمىنى دەپ بەرسىڭز !-
 دەپتۇ .

- نېمە قىلماقچىسىز، يىگىتىم بىلەن دۇئېلغا چۈش-
 مەكچىمۇ؟

- دەپتۇ قىز قورقۇپ .

- ياقەي، بۇ ئۈزۈكنى ئۇنىڭغا سېتىۋەتمەكچى ئى-

دىم، - دەپتۇ يىگىت .

بىمەنە سوئال

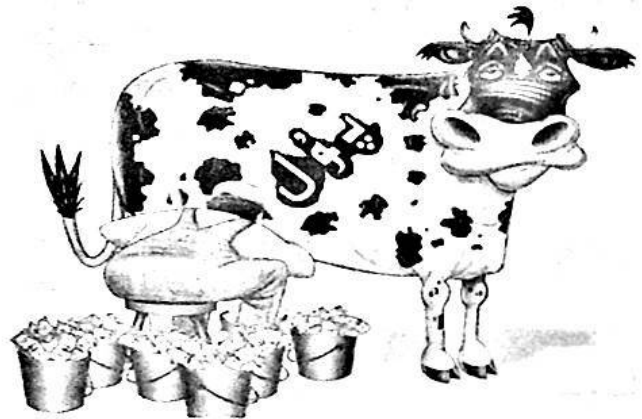
بىر كىشى بىر شەھەردە بىر كۈلۈبىنىڭ دەرۋازىسىغا
 قارايدىكەن، كۈندە نەچچە مىڭ ئادەم دەرۋازا ئالدىغا
 كەلگەندە، ھەممىسى ئۇنىڭدىن:

- سائەت نەچچە بولدى؟ - دەپ سورايدىكەن .

- نەچچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن بۇ كىشى ئۇلارنىڭ

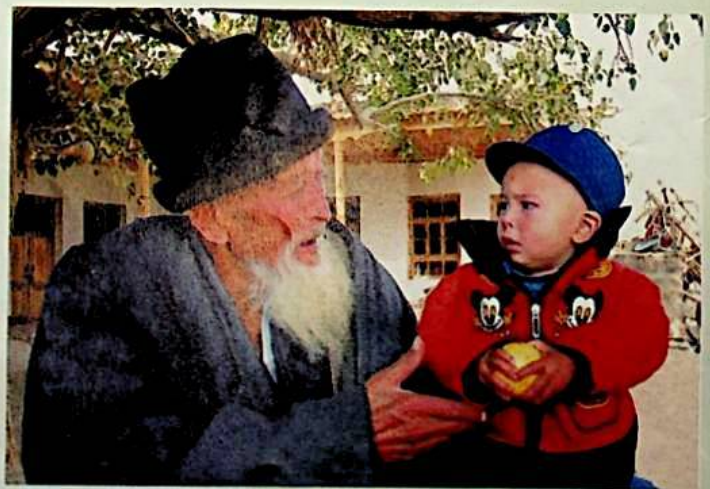
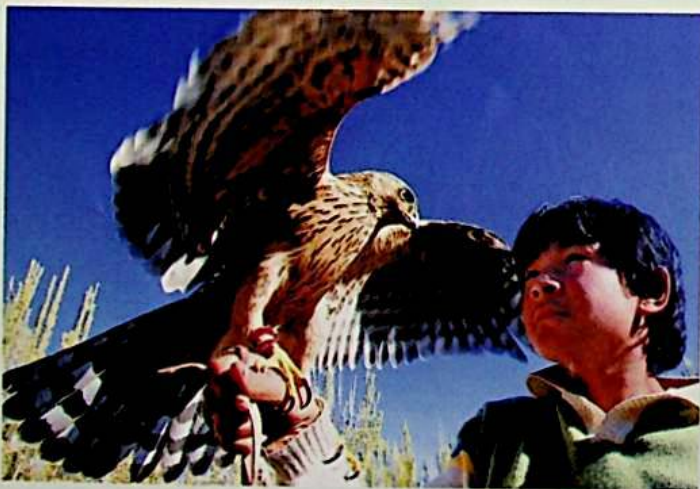
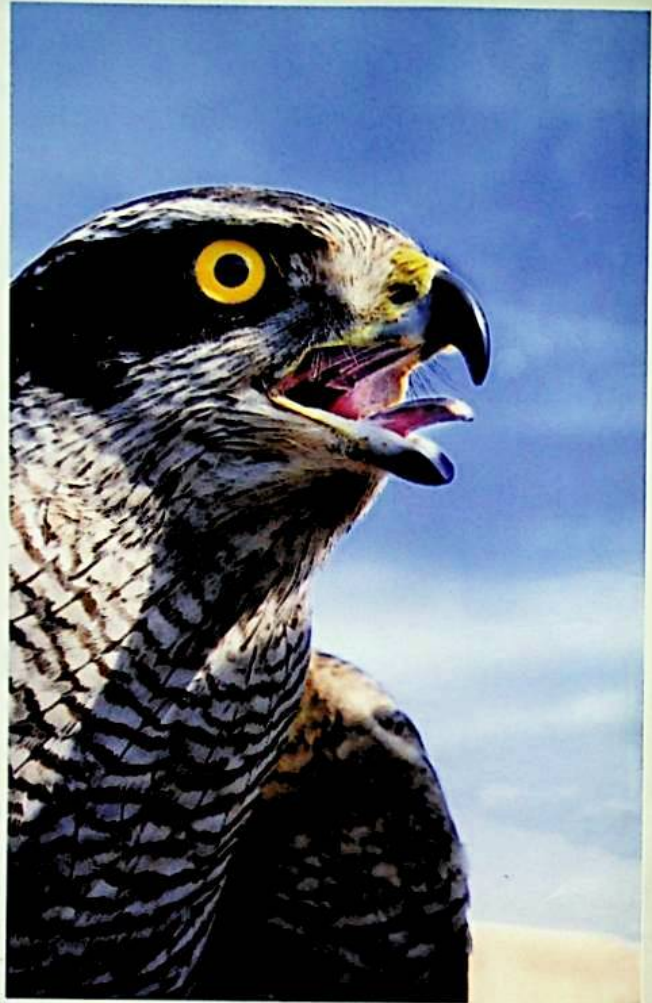
سوئالدىن بەك زېرىكىپتۇ ۋە بازاردىن چوڭ سائەتتىن
 بىرنى سېتىۋېلىپ، دەرۋازا ئۈستىگە ئېسىپ قويۇپتۇ .

-ئەمدىغۇ ھېچكىم سائەت قانچە بولدى دەپ سورىد-

ۋۇفېڭشىياڭ فوتو - سۈرەتلىرىدىن تاللانما

ئۈچ ئەۋلاد ئوۋچىلار

HERITAGE UYGHUR FOLKLITERATURE

ۋۇ فېڭشىياڭ تارتقان

ئوۋچى

MIRAS

2008 - يىل 1 - سان

ميراس

(维吾尔文) 美拉斯

主管: 新疆维吾尔自治区文学艺术界联合会
 编辑出版: 《美拉斯》杂志社 (乌市友好南路 716 号文联 14 层)
 国内统一刊号: CN65-1130/I
 国际标准刊号: ISSN1004-3829
 邮政代号: 58-60
 海外发行代号: 1130MB
 广告许可证号: 6500006000040
 邮编: 830001
 定价: 5.00 元
 印刷: 新疆生产建设兵团印刷厂
 发行范围: 国内外发行
 发行: 乌鲁木齐邮局

باشقۇرغۇچى: ش ئۇ ئار گەدەبىيات - سەنئەتچىلەر بىرلەشمىسى
 تۈزگۈچى: «مىراس» ژۇرنىلى تەھرىراتى
 مەملىكەتلىك نومۇرى: CN65-1130/I
 خەلقئارالىق نومۇرى: ISSN1004-3829
 پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 58-60
 چەت ئەللەرگە تارقىتىش نومۇرى: 1130MB
 ئېلان ئىجازەت نومۇرى: 6500006000040
 پوچتا نومۇرى: 830001
 باھاسى: 5.00 يۈەن
 باشقۇچى: شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۇەنى باسما زاۋۇتى
 مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەرگە تارقىتىلىدۇ
 ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ

مۇھىتىڭىزنى بىرلەشكەن!

E-mail: mirasuyghur@126.com